

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
Π. Μ. Σ. : ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Διπλωματική εργασία

Από τη μυστικότητα της δράσης στη δημοσιότητα της μνήμης

Ο Ιωάννης Φιλήμων και η Φιλική Εταιρεία

Επιβλέπουσα καθηγήτρια : Νάσια Γιακωβάκη

Καλλιόπη Κότσιρα

Μέλη της επιτροπής :

ΑΜ 11530

Θεοδωρίδης Γεώργιος

Καραμανωλάκης Βαγγέλης

ΑΘΗΝΑ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ-ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	σελ.2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ.5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Η Τύχη της Φιλικής Εταιρείας τα πρώτα χρόνια του νέου Κράτους	
A1: Η τύχη της Φιλικής Εταιρείας μετά την Επανάσταση	σελ.10
A2: Η Φιλική Εταιρεία στη δημοσιότητα: Τύπος και βιβλία	σελ.19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: Η ζωή και το έργο του Φιλήμονα	
B1: Λίγα λόγια για τη ζωή του Φιλήμονα	σελ.25
B2: Μια μακρά δημοσιογραφική παρουσία (1833-1874).....	σελ.32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄: Η «Φιλική Εταιρεία» του Ιωάννη Φιλήμονα : Το Δοκίμιο του 1834 και το Δοκίμιο του 1859	
Γ1.1:Τα περιεχόμενα του Δοκιμίου περί της Φιλικής Εταιρείας	σελ.41
Γ1.2:Τα περιεχόμενα του Δοκιμίου περί της Επανάστασεως	σελ.55
Γ2: Το αρχειακό υλικό για τη Φιλική Εταιρεία στα δύο Δοκίμια. Μια πρώτη απόπειρα καταγραφής	
Γ2.1: Οι πηγές του ιστορικού στο Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία	σελ.67
Γ2.2:Οι πηγές του ιστορικού στο Δοκίμιο για την Επανάσταση	σελ.76
Γ2.3: Μια απόπειρα σύγκρισης των Δοκιμίων	σελ.81
Γ3: Το εμβόλιμο πρόβλημα της αρχικής τριανδρίας και η αποκατάσταση του Ξάνθου από το Φιλήμονα (1834-1839).....	σελ.87
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄: Μια δειλή ιστοριογραφική προσέγγιση: οι πηγές, το διαφέρον, οι κριτικές, τα κίνητρα του Φιλήμονα	
Δ1: Οι πηγές, το διαφέρον, οι κριτικές	σελ.97
Δ2: Τα κίνητρα του Φιλήμονα: Η Φιλική Εταιρεία ή η τύχη του ονόματος Υψηλάντη;	σελ.105
ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σελ.120
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.126
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄	σελ.135
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β΄	σελ. 141

ΠΡΟΛΟΓΟΣ - ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η επιστήμη της Ιστορίας αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες κι ελκυστικές επιστήμες, καθώς μπορεί να συνδυαστεί διεπιστημονικά με μεγάλο φάσμα άλλων επιστημών και να συνθέσει γραμμικά μια συνεχή σχέση ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Η στενή της σχέση με την Κοινωνιολογία και την Πολιτική Ιστορία στάθηκε, για μένα, το έρεισμα επιλογής του μαθήματος «Ο Εταιρισμός στην Ευρώπη και την Ελλάδα την Εποχή των Επαναστάσεων. Η Φιλική Εταιρεία στο Διεθνές της Πλαίσιο», στο εαρινό εξάμηνο του πρώτου έτους φοίτησής μου, το οποίο διδασκόταν από την κ. Νάσια Γιακωβάκη. Έτσι, ήρθα σε επαφή με τη μυστηριώδη Εταιρεία και τη δράση της, η οποία δημοσιοποιήθηκε μέσα από το *Δοκίμιο περί της Φιλικής Εταιρείας* του Ιωάννη Φιλήμονα. Μέσω της εργασίας του μαθήματος, που αφορούσε αυτό το Δοκίμιο, ο Φιλήμων, με την ιδιαίτερη και πολυτάλαντη προσωπικότητά του, κέντρισε το ενδιαφέρον μου για μία περαιτέρω και πιο ενδελεχή έρευνα, γύρω από το άτομό του και το έργο του. Στις γόνιμες συζητήσεις, που είχα με την κ. Γιακωβάκη κατά τη διάρκεια του μαθήματος, γεννήθηκε η ιδέα για το θέμα της διπλωματικής εργασίας μου, η οποία άρχισε να παίρνει σάρκα και οστά το Σεπτέμβριο του 2012.

Συζητώντας και ανταλλάσσοντας απόψεις, η κ. Γιακωβάκη μου «άνοιξε» πολλές ερευνητικές κατευθύνσεις, κεντρίζοντας το ερευνητικό μου ενδιαφέρον και εμπλουτίζοντας τις μελετώμενες πηγές και οπτικές. Η συμμετοχή μου, στη διάρκεια του δεύτερου έτους, στα μαθήματα : *Πολιτική Ιστορία* του κ. Θεοδωρίδη και *Δημόσια Σφαίρα και Κοινή Γνώμη στην Ευρώπη, 18^{ος} αι.- αρχές 19^{ου} αι.* της κ. Γιακωβάκη, ανάδειξε νέους παράγοντες και καινούριες προσλαμβάνουσες, για τη συγκρότηση της εργασίας.

Στο μακρύ, αλλά ενθουσιώδες ερευνητικό ταξίδι, συνέβαλαν ουσιαστικά οι:

κ. Νάσια Γιακωβάκη με τις καίριες συμβουλές και οδηγίες, τις οποίες μου προσέφερε ακούραστα στις συχνές συζητήσεις μας, καθώς και τις σημαντικές υποδείξεις της πάνω στο τελικό κείμενο,

κ. Γιώργος Θεοδωρίδης, που μου έδειξε νέες οπτικές μέσα από τις παραδόσεις στην Πολιτική Ιστορία και πρόσθεσε γόνιμες παρατηρήσεις στο τελικό κείμενο,

η διδάκτωρ Ιστορίας, Σταυρούλα Μοσχοβίτη, που μου επέτρεψε απλόχερα την πρόσβασή μου στα βιβλία της ενημερωμένης βιβλιοθήκης της, και, τέλος,

η συνάδερφος Εμμανουέλλα Μαχαιρά, με την οποία ανταλλάξαμε απόψεις γύρω από το κοινού ενδιαφέροντός μας θέμα και για την υπόδειξή της για τη σχέση του Φιλήμονα με τον τεκτονισμό και η συνάδελφος Δέσποινα Χαραλαμποπούλου, η οποία με βοήθησε με τις γόνιμες ανταλλαγές απόψεων και την εμπύχωσή της.

Η σύσταση της παρούσας βιβλιογραφίας και η πρόσβασή μου στις πηγές στηρίχθηκε, ως επί το πλείστον, στο Αναγνωστήριο της *Εθνικής Βιβλιοθήκης*. Συγκεκριμένα, στο Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης είχα την ευκαιρία να μελετήσω μέρος του σωζόμενου αρχείου του Φιλήμονα και να έρθω σε άμεση επαφή με τις πρωτογενείς πηγές, το ύφος και τη γραφή του. Πολύτιμη βοήθεια για την εργασία αποτέλεσε η ψηφιοποίηση των εφημερίδων από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής, η οποία διευρύνει τη δυνατότητα πρόσβασης στις πηγές, καθώς την ανεξαρτητοποιεί από τον τόπο και το χρόνο. Εξίσου σημαντική υπήρξε και η συνεισφορά του ψηφιοποιημένου αρχειακού υλικού του διαδικτυακού τόπου ANEMH του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τέλος, στα πλαίσια του μαθήματος της κ. Γιακωβάκη για τη Φιλική Εταιρεία, πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στην *Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδας*, η οποία αύξησε το ενδιαφέρον και τον ενθουσιασμό για τη δράση της Φιλικής Εταιρείας, τα μέλη και τους ερευνητές της.

Η παρούσα εργασία ξεκίνησε με έντονο ενθουσιασμό και δημιουργικότητα, έχοντας ως απώτερο στόχο μια απόπειρα προσέγγισης και εμβάθυνσης κάποιων ζητημάτων, τα οποία δεν είχαν μελετηθεί αρκετά έως σήμερα. Ακολούθησε η έρευνα για τη συλλογή του απαιτούμενου υλικού, μέσω του οποίου θα αναδυόταν, όσο το δυνατόν, πιο ολοκληρωμένα η δομή της εργασίας. Δυστυχώς, σοβαροί λόγοι υγείας, αλλά και η ανάγκη για έγκαιρη ολοκλήρωση της εργασίας, ανέτρεψαν τις αρχικές προσδοκίες για μια πλήρη και ενδελεχή μελέτη των θεμάτων, που προσεγγίστηκαν. Αντίθετα, υπήρξε μια επεξεργασία, που, σε πολλά σημεία, αφήνει ένα ερευνητικό κενό, δημιουργώντας μια ανάγκη για μελλοντική πλήρωσή της.

Κατέληξε, έτσι, η πρώτη ερευνητική μου προσπάθεια στη συγγραφή μιας εργασίας-δοκίμιο. Μιας εργασίας, που αφήνει ανοικτά, σε μια μελλοντική

ολοκλήρωση, ζητήματα και, όπως σημείωσε ο Φιλήμων, για το δικό του *Δοκίμιο περί της Φιλικής Εταιρείας*, «την ατέλειαν του δεικνύει καθ'εαυτόν ο τίτλος *Δοκίμιον*. Άλλων οι κόποι ας αναπληρώσωσι την ακρίβειαν της ύλης».

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έρευνά μου θα κινηθεί γύρω από την ένταξη της συνωμοτικής δράσης της Φιλικής Εταιρείας στο δημόσιο λόγο, μέσα από τα βιβλία και την αρθρογραφία του Ιωάννη Φιλήμονα, μια πολυδιάστατη προσωπικότητα του δυναμικού ιστορικού Τύπου, στα πρώτα χρόνια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Θα μελετηθεί η ζωή και το έργο του, καθώς και μια προσπάθεια νοηματοδότησης¹ των πράξεών του, σχετικά με τη δημοσιοποίηση της συλλογικής δράσης της Φιλικής Εταιρείας, κατά την περίοδο συγκρότησης του ελληνικού Κράτους (1830-1860).

Ο Ιωάννης Φιλήμων υπήρξε μια ξεχωριστή προσωπικότητα. Αγωνιστής ο ίδιος στην Ελληνική Επανάσταση του 1821, υπήρξε μάρτυρας αυτόπτης και αυτήκοος πολλών ιστορικών γεγονότων. Ως γραμματέας του Δημητρίου Υψηλάντη ήρθε σε επαφή με την οικογένεια Υψηλάντη, την οποία υπερεκτιμούσε, αλλά και με τα Αρχεία του Δ. Υψηλάντη και της Φιλικής Εταιρείας, λόγω της συγγενικής σχέσης του Δημητρίου με τον αρχηγό της, τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Έχοντας στα χέρια του μέρος του αρχείου και στην ψυχή του τις προσωπικές μνήμες και τις διηγήσεις άλλων αγωνιστών, λειτουργεί ως ιστορικός του πρόσφατου παρελθόντος, προκειμένου να συγκροτήσει, αλλά και να συγκρατήσει την ιστορική μνήμη, παρακαταθήκη στη συλλογική μνήμη ενός λαού, που άρτι απελευθερωμένος, πασχίζει να δημιουργήσει εκείνο το Κράτος, που χρόνια οραματιζόταν και για το οποίο πολέμησε.

Ως δημοσιογράφος καταλαμβάνει επάξια μια θέση στην ιστορία του ελληνικού τύπου, καθώς εξέδωσε δύο πολιτικές, κοινωνικές, φιλολογικές Εφημερίδες: *Χρόνος* και *Αιών*. Γνωρίζοντας τη δύναμη του Τύπου, εκφράζει μέσω των άρθρων του, την πολιτική του στάση απέναντι στα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της πολυτάραχης περιόδου, που διένυσε το νεόδμητο Κράτος. Μέσα από την εργογραφία του αναδεικνύεται η προσωπικότητά του και οι αξίες που πρέσβευε. Άνθρωπος πιστός

---

¹ Σημ.: όπου «το νόημα μιας πράξης είναι οι προθέσεις ενός δράντος, οι κανονιστικές και προληπτικές του προσδοκίες, οι ερμηνείες του για την κατάσταση» από το Ritsert, J., *Τρόποι σκέψης και βασικές έννοιες της Κοινωνιολογίας*, 2^η έκδοση, Γ. Κουζέλης, (επιμ.) εκδ. Κριτική, Αθήνα 1996, σελ.244.

στις αρχές του, ιστορικός με προσήλωση στην αξία των πηγών, ενεργός και ευυπόληπτος πολίτης μέχρι το τέλος της ζωής του.

Στόχος είναι, διερευνώντας και εμβαθύνοντας, να κατανοήσουμε και να εξηγήσουμε, σε μεγάλο βαθμό, τα κίνητρα, που ώθησαν το Φιλήμονα στη δημοσιοποίηση της δράσης της Φιλικής Εταιρείας. Θα γίνει προσπάθεια να εξηγηθεί η ενέργεια του ιστορικού να επιλέξει, ως το ιστορικό του διαφέρον, τη Φιλική Εταιρεία και να δημοσιοποιήσει τη δράση της, εξετάζοντας τη «δική του θέση στην ιστορία, τα φανερά ή κρυφά κίνητρα που τον ώθησαν να επιλέξει το συγκεκριμένο θέμα, τη συγκεκριμένη περίοδο ή τα συγκεκριμένα γεγονότα»². Στην αναζήτηση των κινήτρων, θα γίνει έρευνα σε μια διττή κατεύθυνση, προκειμένου να απαντηθεί ποιος ήταν ο λόγος δημοσιοποίησης της συνωμοτικής δράσης της Φιλικής Εταιρείας: η απαξίωση της Φιλικής μετά την Επανάσταση ή μια ιδιοτελής προσπάθεια εξύμνησης του ρόλου της οικογένειας Υψηλάντη στη Φιλική και στην Επανάσταση;

Στα πλαίσια της εργασίας, η έρευνα θα γίνει στα εξής θεματικά πλαίσια :

A. Ο Φιλήμων ως το υποκείμενο: ο άνθρωπος, ο αγωνιστής, ο δημοσιογράφος, ο ιστορικός. Θα γίνει προσπάθεια να μελετηθεί ο χαρακτήρας του, η προσωπικότητά του και οι αρχές που πρέσβευε, μέσα από τις μελετώμενες ενέργειες και τα γραπτά τεκμήρια, προκειμένου να διασαφηνιστούν τα πιθανά κίνητρα των λόγων και των πράξεών του.

B. Η Φιλική Εταιρεία ως το βασικό αντικείμενο της μελέτης: η τύχη της μετά την Επανάσταση, η παρουσία της στο δημόσιο λόγο, οι πληροφορίες που παρατίθενται από το Φιλήμονα, τα γεγονότα, οι εμπλεκόμενοι, οι πηγές. Παράλληλα, θα γίνει μια διστακτική προσπάθεια κατανόησης και εξήγησης των κινήτρων επιλογής της Φιλικής Εταιρείας ως το διαφέρον του ιστορικού. Άλλωστε, «η πράξη πιέζεται από τη δύναμη ενός αποφασιστικού κινήτρου»³. Ήταν η Φιλική Εταιρεία το κίνητρο για διατήρηση της εθνικής μνήμης ή η διατήρηση της φήμης της οικογένειας Υψηλάντη;

---

² Καρ, Ε.Χ., *Τι είναι ΙΣΤΟΡΙΑ*; (2^η έκδοση), Γνώση, Αθήνα 1999, σελ. 180.

³ Dilthey, W., «Η κατανόηση άλλων προσώπων και των εκφάνσεων της ζωής τους», στο Κουζέλης Γ. - Ψυχοπαίδης Κ. (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα 1996, σελ. 118.

Γ. Τα Δοκίμια: Το *Δοκίμιο περί της Φιλικής Εταιρείας*⁴ και το *Δοκίμιο περί της Ελληνικής Επανάστασεως*⁵. Θα μελετηθούν τα περιεχόμενα των Δοκιμίων, για να καταγραφούν οι βασικές σημαντικές πληροφορίες γύρω από το στενό, κυρίως, πυρήνα των ιδρυτικών μελών της Φιλικής Εταιρείας και τη συνωμοτική οργάνωση και δράση της, στην περίοδο πριν την ανάληψη της αρχηγίας από τον Αλ. Υψηλάντη, οπότε και διαφοροποιείται ριζικά ο χαρακτήρας και η δράση της, η οποία και ξεφεύγει, τότε, από τη μυστικότητα. Η δημοσιοποίηση της ύπαρξης και δράσης της Εταιρείας έγινε με βάση τα λίγα γραπτά τεκμήρια και τις μαρτυρίες του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου. Αποτέλεσε, όμως, την απαρχή της διαμάχης για τους πρωτεργάτες, μια γνωστή διαμάχη, που απασχόλησε όλους τους ιστορικούς, οι οποίοι ασχολήθηκαν με την ιστορία της Φιλικής. Η δημοσίευση του *Δοκιμίου του 1834* προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Εμμανουήλ Ξάνθου και την αναγνώριση του λάθους από πλευράς του Φιλήμονα, ο οποίος επανόρθωσε στο *Δοκίμιο του 1859*, αποδεικνύοντας την πίστη του στην αλήθεια και στην όσο το δυνατόν σωστή καταγραφή των γεγονότων.

Δ. Οι πηγές του και η άποψή του για τη σημασία των πηγών στην εξεύρεση της ιστορικής αλήθειας. Θα γίνει προσπάθεια για αναλυτική καταγραφή και κατηγοριοποίηση των πηγών του *Δοκιμίου περί της Φιλικής Εταιρείας* και, πιο συνοπτικά, μελέτη των πηγών του *Δοκιμίου περί της Ελληνικής Επανάστασης* (καθώς αυτές παρατίθενται από τον ίδιο το συγγραφέα). Αναλυτικότερα, θα μελετήσουμε παράλληλα τις πηγές των δύο Δοκιμίων, προκειμένου να είμαστε σε θέση να αξιολογήσουμε τυχόν διαφορές, μεταβολές και να τις εκτιμήσουμε. Θα γίνει μία γόνιμη στατιστική σύγκριση και εκτίμηση, με σκοπό τη μελέτη των αλλαγών στον τρόπο σκέψης του ιστορικού, σχετικά με τη χρήση και ανάλυση των πηγών και του αρχειακού υλικού.

Ε. Το κοινωνικό-πολιτικό-πολιτιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο έζησε, επηρεάστηκε και τελικά έπραξε. Θα μελετηθεί, έμμεσα, το περιβάλλον της περιόδου 1830-1860, διάστημα κατά το οποίο έγραψε και εξέδωσε τα δύο Δοκίμια, εστιάζοντας στην αποπροσανατολισμένη, από τη ροή των ραγδαίων γεγονότων, κοινωνία, που

---

⁴ Στο εξής θα αναφέρεται και ως το *Δοκίμιο του 1834* ή σε συντομογραφία ως ΔΦΕ

⁵ Στο εξής θα αναφέρεται και ως το *Δοκίμιο του 1859* ή σε συντομογραφία ως ΔΕΕ

είναι μοιρασμένη σε αυτόχθονες και ετερόχθονες, σε αγωνιστές και γραφειοκράτες, σε δημόσιους υπαλλήλους και άνεργους, σε κόμματα προσαρτημένα στις Ξένες Δυνάμεις που κινούν τα πολιτικά νήματα, σε πελατειακές σχέσεις, στον απόηχο των Επαναστάσεων του 1830 και του 1848.

Μέσα σε αυτές τις θεματικές, υπάρχουν επιμέρους ζητήματα, που ενώ είναι γνωστά, παραμένουν αχαρτογράφητα ερευνητικά. Πιο συγκεκριμένα :

Η Εργογραφία του Φιλήμονα έχει, ήδη, καταγραφεί, αλλά στην εργασία έχει κατηγοριοποιηθεί και, επιπλέον, υπάρχει παρατήρηση για το που έχουν δημοσιευθεί τα έργα. Μελετήθηκαν οι βιογραφίες, οι οποίες είχαν μόνο αναφερθεί, και προέκυψαν κάποια συμπεράσματα σχετικά με τον άνθρωπο Φιλήμονα. Οι επικήδαιοι για το Φιλήμονα, ομοίως, αναζητήθηκαν στον *Αιώνα*, μελετήθηκαν και εκτιμήθηκε η γνώμη των άλλων για το Φιλήμονα.

Μελετήθηκε η εφημερίδα *Χρόνος*, αναζητήθηκαν τα άρθρα σε συνέχειες και έγινε μια πρώτη σκέψη πάνω σε αυτά. Ομοίως, επελέγησαν άρθρα από τον *Αιώνα*, μέσα από τα οποία διαφαίνονται οι απόψεις του Φιλήμονα για τα πολιτικά δρώμενα της περιόδου έως το 1874.

Μελετήθηκε και αναζητήθηκε σε μικρό δείγμα εφημερίδων η παρουσία της Φιλικής Εταιρείας στον Τύπο, πριν την έκδοση του *Δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία*. Παρουσιάζονται τα σημεία της εφημερίδας *Χρόνος*, όπου γίνονται αναφορές για τη Φιλική, αλλά και για τους Υψηλάντες.

Ελέχθησαν τα Απομνημονεύματα άλλων αγωνιστών, προκειμένου να διαπιστωθεί η σχέση τους με την Εταιρεία και η δήλωση η όχι αυτής.

Έχει γίνει μια πρώτη προσπάθεια κατανόησης των κινήτρων του Φιλήμονα στην επιλογή του να δημοσιεύσει την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας. Κινήθηκα στη διπλή κατεύθυνση: από τη μία, της τύχης της Φιλικής Εταιρείας μετά την Επανάσταση και από την άλλη, της τύχης του ονόματος της οικογένειας Υψηλάντη. Στο πλαίσιο της δεύτερης, μελετήθηκε η μελέτη «*Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης*», που βοήθησε στην αποκόμιση κάποιων συμπερασμάτων.

Έγινε μια μικρής επεξεργασίας παράλληλη μελέτη των Δοκιμίων, με σκοπό τη σύγκρισή τους σε κάποια θεματικά πεδία. Σε αυτή τη μελέτη, έγινε μια απόπειρα καταγραφής των πηγών και μερικού σχολιασμού των περιεχομένων.

Τέλος, έγινε μια μελέτη του Καταλόγου των Συνδρομητών του Δ' Τόμου στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση*. Με αυτό τον τρόπο υπήρξε συσχέτιση του έργου του Φιλήμονα με τη θεματική της δημόσιας σφαίρας.

Η έρευνα κλείνει με συμπεράσματα, αλλά και θέματα που προκύπτουν για περαιτέρω μελλοντική διερεύνηση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Η Τύχη της Φιλικής Εταιρείας τα πρώτα χρόνια του νέου Κράτους

Α1. Η Τύχη της Φιλικής Εταιρείας μετά την Επανάσταση

Η Φιλική Εταιρεία ήταν η νεωτερική πολιτική οργάνωση, η κινητοποίηση της οποίας συνετέλεσε στην οργάνωση και διεξαγωγή της ελληνικής εθνικής επανάστασης, που ήταν «μόνο η μία από τις επαναστάσεις του 1820-22 που κατόρθωσε να επιβληθεί και αυτό αποδίδεται εν μέρει στην επιτυχία της να πάρει μορφή γνήσιας λαϊκής επανάστασης και εν μέρει στην ευνοϊκή διπλωματική κατάσταση»⁶. Ήταν μια νέα μορφή συλλογικής πολιτικής δράσης, που έλαβε χώρα σε ένα από καιρό κατάλληλα διαμορφωμένο ιστορικό πλαίσιο, φθάνοντας στην υλοποίηση του ύψιστου σκοπού δημιουργίας της: την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό. Η ίδρυση και η δράση της εντάσσεται «σε μία περίοδο βαθύτατης κρίσης, όχι μόνο σε όλους τους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, αλλά ακόμη και στους πνευματικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς»⁷ της κοινωνικής πραγματικότητας. Η Φιλική Εταιρεία έχει τα θεμέλιά της σε μία επαναστατική βαθιά πατριωτική ιδεολογία⁸ και λειτούργησε ως εκφραστής της συλλογικής συνείδησης. Αυτή η νεωτερική συλλογική πολιτική οργάνωση, που συνετέλεσε στην ανατροπή του δυναστικού καθεστώτος και στην πορεία συγκρότησης του ελληνικού έθνους, τουλάχιστον στην αρχή του αγώνα, στην πορεία περιθωριοποιήθηκε και παραγκωνίστηκε.

Η Φιλική Εταιρεία είναι το αντικείμενο συγγραφής του *Δοκιμίου περί της Φιλικής Εταιρείας*, δηλαδή το διαφέρον του ιστορικού. Διαφαίνεται πως ο Φιλήμων

---

⁶ Hobsbawm, E.J., *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σελ.171.

⁷ Κρεμμυδάς, Β., «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και οι επιπτώσεις της στην επανάσταση του 1821», *Μνήμων*, τόμ. 6^{ος}, Αθήνα 1976-7, σελ. 17.

⁸ «Η ιδεολογία αναφέρεται σε σύνολο από ιδέες που αφορούν όχι σε μεμονωμένα άτομα, αλλά σε κοινωνικά μορφώματα, τα οποία τις υιοθετούν ως μέρος της συλλογικής ζωής. Ένα σύνολο ιδεών που είναι κοινωνικές, με την έννοια ότι αποτελούν κοινό κτήμα ανθρώπινων ομάδων και κοινό τόπο των συλλογικών βιωμάτων τους. Τα στοιχεία ενός ιδεολογικού συστήματος είναι, κατά την κλασική διατύπωση του Εμίλ Ντυρκέμ, «συλλογικές αναπαραστάσεις, που εκφράζουν συλλογικές πραγματικότητες» στο Λέκκας, Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, (2^η έκδοση), εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1996, σελ. 27.

δεν επέλεξε «τυχαία το αντικείμενο και το περιεχόμενο»⁹ του Δοκιμίου του. Η ιδέα του Έθνους σφράγισε με την παρουσία της το 19^ο αιώνα, που γίνεται ο αιώνας των Εθνών και των Συνταγμάτων. Από το ιδεολογικό υπόβαθρο της Γαλλικής Επανάστασης αναδύθηκε η έννοια τους Έθνους, ως η εκπροσώπηση της συλλογικής θέλησης των πολιτών. Σταδιακά, απέκτησε νέες, διευρυμένες σημασίες. «Η αίσθηση της «ταυτότητας» έγινε προϋπόθεση για την ανάδειξη μιας εθνικής οντότητας και τη συμμετοχή σε αυτή. Τα κοινά χαρακτηριστικά ταξινομούσαν τις κοινωνίες των ανθρώπων σε εθνικές οντότητες. Στις συνθήκες του 19^{ου} αιώνα ήταν εκ των πραγμάτων μια ανατρεπτική ιδέα. Οι κοινωνικές ομάδες, που υιοθέτησαν και προώθησαν την ιδέα του Έθνους, ήταν οι ίδιες προϊόντα των καιρών».¹⁰ Άτομα και κοινωνικά σύνολα συναντήθηκαν στη βάση ενός κοινού τόπου, της απέχθειάς τους για την οθωμανική εξουσία και τυραννία. Συναρθρώθηκαν μέσα από διαρκώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές καταστάσεις σε κάτι ενιαίο, που δεν προϋπήρξε. Συναρθρώθηκαν σε Έθνος και Κράτος, με έντονα τα σημάδια ανερχόμενου εθνικισμού. Ο ανερχόμενος «εθνικισμός είναι η ενεργός αλληλεγγύη μιας ομάδας, που ισχυρίζεται ότι αποτελεί έθνος και επιδιώκει να καταστεί κράτος»¹¹. Η αρχή των εθνотήτων υπεισέρχεται με τη Δημιουργία Κράτους, που ταυτίζεται με τη δημιουργία Έθνους και σημαίνει ότι ένα έθνος, μια ομάδα ανθρώπων, θέλει να κάνει το Κράτος του. Αλλά, «αν το έθνος (εξ ονόματος του οποίου η εθνικιστική ιδεολογία ομιλεί) δεν μπορεί να βρει την ιστορική του πραγμάτωση παρά μόνον με την απόκτηση πολιτικής υπόστασης, αυτό συνεπάγεται πως η εθνικιστική ιδεολογία αποτελεί, πρωτίστως, αφετηρία και πλαίσιο για πολιτική δράση».¹² Η αρχή των εθνотήτων είναι η αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών. Και για αυτή την αυτοδιάθεση πάλεψαν οι Φιλικοί.

---

⁹ Κουζέλης, Γ., «Εισαγωγή. Η φαντασία στην επιστήμη» στο Κουζέλης Γ. - Ψυχοπαίδης Κ. (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα 1996, σελ. 19.

¹⁰ Μαργαρίτης, Γ., «Το Έθνος», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ.11, δομή, Αθήνα, σελ. 35.

¹¹ Λέκκας, Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, (2^η έκδοση), εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1996, σελ. 97.

¹² ό.π., σελ. 99.

Η Φιλική Εταιρεία ιδρύθηκε μέσα σε πολύ συγκεκριμένες οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές συνθήκες στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, χωρίς ελληνικό προηγούμενο ή παράλληλο, κατορθώνοντας, με συγκεκριμένες οργανωτικές ιδεολογικές και πολιτικές επιλογές, να κινήσει το μοχλό, όπως είχε προτείνει και ο συγγραφέας της Ελληνικής Νομαρχίας. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, είχε επικρατήσει η άποψη ότι οι Έλληνες μπορούσαν και όφειλαν να διεκδικήσουν την πολυπόθητη εθνική ελευθερία μόνοι τους, χωρίς πλέον να ελπίζουν σε μια έξωθεν βοήθεια, ελπίζοντας σε μία συσπείρωση του γένους, που επιθυμούσε να μετουσιωθεί σε έθνος. «Πρόκειται για το έθνος με τη μοντέρνα έννοια του όρου, το έθνος δηλαδή της εθνικής ιδεολογίας, που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως πολιτικό υποκείμενο ως τον κατεξοχήν φορέα της δικής του απελευθέρωσης και, άρα, τη μοναδική πηγή νομιμοποίησης της εξουσίας. ..Και η Φιλική Εταιρεία ενσάρκωνε το ελληνικό εθνικό κίνημα (και το νέο πολιτικό υποκείμενο που παρήχθη στους κόλπους του), διότι μετουσίωσε την εθνική ιδέα σε πολιτικό πρόγραμμα δράσης προσδίδοντάς του μαζικά οργανωτικά χαρακτηριστικά»¹³.

Ξεκινώντας την Επανάσταση, οι Έλληνες ένιωθαν την ανάγκη να διαλύσουν κάθε υπόνοια των Ευρωπαίων, πως η δική τους εξέγερση σχετιζόταν με τους ανατρεπτικούς γιακωβίνους ή καρμπονάρους. Ήθελαν να δημιουργήσουν την εντύπωση για μια αποκλειστικά και μόνο εθνική επανάσταση, που να μην έχει σχέση με κοινωνικούς ταραξίες. Αυτή η τάση είναι η πιθανή λογική εξήγηση για τον παραμερισμό του ονόματος και του εμβλήματος της Φιλικής Εταιρείας, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί από τα συντηρητικά κραταιά μέλη της Ιεράς Συμμαχίας ως μια ανατρεπτική οργάνωση, που ταραξίζει τα «ήσυχα» νερά της Παλινόρθωσης.

Καθώς η επανάσταση άρχισε να εδραιώνεται, άρχισε παράλληλα και ο προβληματισμός για την ανάληψη της εξουσίας στη νέα τάξη πραγμάτων, που είχε δημιουργηθεί. Οι φημολογίες περί Αόρατης Αρχής στη Φιλική Εταιρεία, αλλά και η

---

¹³ Ροτζώκος, Ν., «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο, σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα», στο *Η Ελληνική επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ.-εισαγ. Πιζάνιας Π., Κέδρος, Αθήνα 2009, σελ. 227-230.

βαθιά πεποίθηση των Φιλικών, πως θα βρισκόταν κάποιο σημαντικό πρόσωπο να αναλάβει τις τύχες της Επανάστασης και των επαναστατημένων Ελλήνων, είχαν αρχικά απωθήσει στο περιθώριο τις όποιες σκέψεις για συγκρότηση διακυβέρνησης πριν τον Αγώνα. Έτσι, η ξαφνική Επανάσταση βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα κενό εξουσίας, που έπρεπε να διαχειριστεί άμεσα, καθώς ο Αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας είχε εγκλωβιστεί στην αποτυχία της Μολδοβλαχίας. Η συγκρότηση στοιχειώδους διοικητικού κρατικού μηχανισμού, που θα μπορούσε να διευθετήσει τα σωρευμένα προβλήματα της στρατιωτικής καθημερινότητας ήταν απολύτως αναγκαία. Αυτό το κενό της κεντρικής εξουσίας θα αναλάβουν οι ισχυροί παράγοντες των επαναστατημένων περιοχών, με τη σύσταση της Πελοποννησιακής Γερουσίας στη μονή των Καλτετζών (26 Μαΐου 1821). Λίγες μέρες μετά, στις 12 Ιουνίου, κατεβαίνει στην Ελλάδα ο εκπρόσωπος του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ο Δημήτριος Υψηλάντης, η άφιξη του οποίου έγινε με ενθουσιασμό, καθώς αντιπροσώπευε τη χειροπιαστή απόδειξη της περιβόητης Αόρατης Αρχής, από όλους, όσοι ήταν εχθρικά προσκείμενοι με την Πελοποννησιακή Γερουσία και τα πρώτα μέτρα που είχε λάβει. Έτσι, οδηγήθηκε η πολιτική κατάσταση σε μια μεγάλη διαμάχη και εν τέλει σε μια ρήξη ανάμεσα στα μέλη της δυαρχίας, που οδήγησε σε πολλά προβλήματα, την περίοδο που το νέο Κράτος προσπαθούσε να θεμελιώσει και να εδραιώσει μια ανεξάρτητη εθνική εξουσία.

Ήδη, το εχθρικό πεδίο για τη Φιλική ήταν μια πραγματικότητα, που μπορεί να μην ήταν απόλυτα ορατή, αλλά σίγουρα υποβόσκουσα. Από τη μία, η εξέλιξη των γεγονότων του 1821 είχε δείξει απόκλιση της Φιλικής Εταιρείας και της Αόρατης Αρχής από τη Ρωσία και τον Τσάρο. Από την άλλη, στην Ευρώπη η συντηρητική Ιερά Συμμαχία έβρισκε ταύτιση των Καρμπονάρων της Ιταλίας με τους Φιλικούς, τους οποίους αντιμετώπιζε ως αναρχικούς ανατρεπτικούς της καθεστηκυίας τάξης. Η Παλινόρθωση, μαζί με την αρχή της νομιμότητας και τα απολυταρχικά καθεστώτα, επανέφερε και τη δίωξη των φιλελεύθερων ιδεών. Όσοι αγωνίζονταν για την εθνική τους ελευθερία ή ακόμη και για την κοινωνική δικαιοσύνη, αποτελούσαν μια κοινωνική απειλή για την κοινωνική γαλήνη που πρόσβευε η Ιερά Συμμαχία. Έτσι, καρμποναρισμός και γιακωβινισμός ήταν ιδεολογικά μιάσματα, που έπρεπε να κυνηγηθούν και να κατατροπωθούν από τις συντηρητικές κυβερνήσεις. Οπότε, φαντάζει σα μοναδική λύση ο πολιτικός ελιγμός της αποσιώπησης της συμβολής της

δράσης της Φιλικής και των μελών της στην εξελισσόμενη επιτυχημένη ελληνική επανάσταση. «Ήδη στη διάρκεια του Αγώνα, πολιτικοί υπολογισμοί είχαν υπαγορεύσει τον κατευνασμό της ευρωπαϊκής καχυποψίας με τη διαβεβαίωση ότι η ελληνική επανάσταση καμία σχέση δεν είχε, και δεν ήταν δυνατόν να έχει, με τον καρβοναρισμό»¹⁴. Η πολιτική διπλωματία, στη βάση της πολιτικής σκοπιμότητας, οδηγεί στις σαφείς δηλώσεις για την καθαρά εθνική και όχι κοινωνική ιδεολογία της Επανάστασης, που βρίσκουμε σε όλα τα πρώτα κείμενα διακηρύξεων: στην Προκήρυξη του Υψηλάντη¹⁵, του Αχαϊκού Διευθυντηρίου¹⁶, στη διακήρυξη της Μεσσηνιακής Γερουσίας (23 Μαρτίου 1821), της Πρώτης Εθνοσυνέλευσης¹⁷ (Επίδαυρος, 1/1-15/1/1822). Στο ίδιο ύφος, της απέκδυσης μιας συνωμοτικής επαναστατικής ταυτότητας του Αγώνα, είναι και η δημηγορία του Θ. Κολοκοτρώνη από τα Τρίκορφα, προς τους αγωνιστές, που απειλούσαν πρόκριτους, προσπαθώντας να αποτρέψει μια αιματοχυσία: «Έλληνες! Είμαι κι εγώ σύντροφός σας. Αλλά πρώτα να με ακούσετε που θα σας μιλήσω.... Γιατί θέλουμε να χάσουμε την πατρίδα μας σκοτώνοντας ο ένας τον άλλο; Εμείς εσηκώσαμε τ' άρματα για τους Τούρκους και ακουστήκαμε στην Ευρώπη ότι σηκωθήκαμε οι Έλληνες για τους τυράννους .....Αν σκοτώσουμε τους προεστούς τι θα μας πουν τότε; Θ' ακουσθή σ' όλον τον κόσμο

---

¹⁴ Σκοπετέα, Έλλη, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα : Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σελ.209.

¹⁵ Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., *Η Φιλική Εταιρεία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964, σελ.281.

¹⁶ Κόκκινος, Δ., *Η ελληνική επανάσταση*, τ.1, Μέλισσα, Αθήνα 1959-60, σελ.178.

¹⁷ Συγκεκριμένα στην τελευταία, οι εργασίες της οποίας ξεκίνησαν την 1η Δεκεμβρίου 1821, δεν κατάφερε να διατηρηθεί ο χαρακτήρας της Εθνικής και μετετράπη σε Πελοποννησιακή, περιορισμένων στόχων και αρμοδιοτήτων. Ο Υψηλάντης, επειδή ήθελε να διατηρηθεί ήπιο το κλίμα δέχτηκε το αξίωμα του Προέδρου της Π.Γ, ένα αξίωμα χωρίς αντίκρισμα. Από τον αρχικό ενθουσιασμό, με τον οποίο τον είχαν υποδεχθεί στις 8 Ιουνίου του 1821, κατέληξε να είναι αποδέκτης της σκληρής αντίστασης των γαιοκτημόνων απέναντι στα σχέδια του. Κι όπως αναφέρει ο Hering, «τη διάθεση που επικρατούσε μεταξύ των αρχόντων δείχνουν οι μανιώδεις κατηγορίες ενός από τους ισχυρότερους εκπροσώπους τους, του Κανέλλου Δεληγιάννη: οι οπαδοί της Φιλικής Εταιρείας, γράφει, που περιέβαλλαν τον κούφιο και ανόητο Υψηλάντη, ήταν τυχοδιώκτες, φυγάδες, εξόριστοι, απάτριδες, αναρχικοί καταστροφείς της πατρίδας. Ήθελαν να δολοφονήσουν τους άρχοντες της Πελοποννήσου και να πάρουν οι ίδιοι τη θέση των μπέδων και των αγάδων. Ο Υψηλάντης είχε έρθει, έτσι διέδιδαν, για να απελευθερώσει το λαό όχι μόνο από τους Τούρκους, αλλά και από τους χειρότερους συνεργάτες τους, τους άρχοντες» (στο Hering, G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004, τόμ. Α', σελ. 78).

και θα μας πουν τα βασίλεια ότι τούτοι δεν σηκώθηκαν για την πατρίδα και την ελευθερίαν τους αλλά για να σκοτωθούνε συνατοί τους ....θα μας πουν Καρμπουνάρους, ρέμπελους κι ακατάστατους και κανένas δεν θα μας βοηθήση». ¹⁸

Στη Διακήρυξη, που επισφράγισε την Α΄ Εθνοσυνέλευση, επιτεύχθηκε να «λησμονηθεί η συμβολή της οικογένειας Υψηλάντη στον Αγώνα, να λησμονηθεί η Φιλική Εταιρεία, να αποδοθεί η επανάσταση του ελλαδικού χώρου όχι στην ενιαία απόφαση του Έθνους για εξέγερση εναντίον της τουρκικής κυριαρχίας, αλλά σε ειδικά γεγονότα και να δικαιολογηθεί η «αναρχία και η αταξία» που επικρατούσε από τις πολεμικές περιπέτειες, ενώ ήταν σε όλους γνωστό ότι αυτή ήταν αποτέλεσμα της διαμάχης και προκρίτων, που είχαν προκαλέσει οι τελευταίοι». ¹⁹

Η Διακήρυξη της Εθνοσυνέλευσης προς τις ξένες κυβερνήσεις, τόνιζε ότι η Ελληνική Επανάσταση δεν είχε σχέση με κοινωνικές ανατροπές, άρα δεν είχε σχέση με τους Καρμπονάρους, αλλά απέβλεπε στην ποθητή από αιώνες εθνική ανεξαρτησία. Η Α΄ Εθνοσυνέλευση αγνόησε και σιωπηρά κατάργησε τη σημαία των Φιλικών, όπως παραμέρισε και από την εξουσία τον Υψηλάντη ²⁰, αποκλείοντας και παραγκωνίζοντας ολοκληρωτικά τη Φιλική Εταιρεία ²¹, που χρόνια πριν ξεκίνησε την

---

¹⁸ Κόκκινος, Δ., *ό.π.*, σελ.479-480.

¹⁹ Σφυρόερας, Β., «Η συνέλευση του Άργους», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, τ. ΙΒ΄, σελ 198-199.

²⁰ Με την ψήφιση του Πολιτεύματος της Επιδαύρου δημιουργείται ένας νέος πόλος εξουσίας και αποτελεί «τη ληξιαρχική πράξη θανάτου της Φιλικής Εταιρείας, ως ανώτατης αρχής του αγώνα. Ο αρχηγός της, Δημήτριος Υψηλάντης, δεν πέτυχε να γίνει αρχηγός της επαναστατικής ηγεσίας. Τα στελέχη της, είτε αποδέχθηκαν τη νέα πραγματικότητα και αφομοιώθηκαν από αυτήν είτε παραμερίστηκαν είτε περιορίστηκαν στην κατάληψη ελάσσονος σημασίας πολιτικών και διοικητικών θέσεων» (στο Παπαγεωργίου, Στ., *Από το γένος στο έθνος : η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σελ.141). Κι όπως, στην ίδια κατεύθυνση, σημειώνει ο Dakin πως ο αρχικός σχεδιασμός του Αλέξ. Μαυροκορδάτου είχε επιτευχθεί, καθώς πρόθεσή του ήταν « να μην επιτρέψει η ηγεσία να έχει αφετηρία της τη Φιλική Εταιρεία και να περάσει στον αποκλειστικό έλεγχο του Υψηλάντη και των καπεταναίων». Το προσωρινό Σύνταγμα «εκείνο που πέτυχε, πίσω από ένα προσωπείο σκόπιμα διαμορφωμένο για να εντυπωσιάσει την Ευρώπη, ήταν να βάλει σε κάποια τάξη την αναρχία που επικρατούσε». (στο Dakin, Douglas, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σελ.78-81).

²¹ Στην πρώτη Εθνοσυνέλευση «αξίζει να σημειωθεί ότι απουσιάζει κάθε μνεία ή αναφορά στη Φιλική Εταιρεία και στο όνομα Υψηλάντης, αντίθετα υπάρχουν σαφείς υπαινιγμοί εναντίον του και εναντίον των πολιτικών επιλογών του. Επιπλέον, η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στη Φιλική Εταιρεία και ο τίτλος «Προσωρινή Διοίκησης» είχε σκοπό να διασκεδάσει τις ανησυχίες και τους φόβους των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων για το χαρακτήρα της ελληνικής εξέγερσης. Την ίδια, λοιπόν, εποχή που

αφύπνιση του ελληνισμού και πριν λίγους μήνες εκκίνησε την Επανάσταση. Είχε δημιουργηθεί μία «πραγματικότητα δύσπιστη έως εχθρική απέναντι στα λαϊκά κινήματα, την οποία οι έλληνες πολιτικοί ηγέτες δεν έπρεπε, με κανέναν τρόπο, να προκαλέσουν προβαίνοντας σε καρμπονάρικες υπερβολές».²²

Όλοι αυτοί οι διαφορετικοί άνθρωποι, που συμμετείχαν στην Εθνοσυνέλευση, είχαν ένα ισχυρό κοινό ζωτικό σημείο, την πίστη τους στη μεγάλη εθνική ιδέα, που τους προσέδιδε μια κοινή συλλογική συνείδηση, σε μία συλλογική υπόθεση, αυτή του αγώνα της ανεξαρτησίας. Και τροφοδότης αυτής της εθνικής συλλογικότητας ήταν αναμφισβήτητα ο πυρήνας της Φιλικής Εταιρείας. Μία συλλογικότητα που διακήρυξε, αλλά, ταυτόχρονα, πραγμάτωσε η Φιλική Εταιρεία, μέσα από την κήρυξη της Επανάστασης και της επικείμενης δημιουργίας ανεξάρτητου εθνικού κράτους. Μια συλλογικότητα διαποτισμένη από τις ιδέες, που είχαν εκκινήσει τα σημαντικά κοινωνικοπολιτικά γεγονότα της Ευρώπης και στιγματισμένη από την αναδυόμενη νεωτερική σκέψη. Μία συλλογικότητα που θα έρθει, μοιραία, αντιμέτωπη με επιμέρους ατομικές βλέψεις, συμφέροντα και στρατηγικές, που θα επισκιάσουν τη σημαντική συμβολή της Εταιρείας και των μελών και θα προτιμήσουν να την αφήσουν στο πολιτικό περιθώριο και στην ομίχλη της λήθης, που θα βρει συνεργό τις ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις που θα ακολουθήσουν, με την πολιτική αντιπαράθεση και τον εμφύλιο (1823-5).

Με την άφιξη του Ιωάννη Καποδίστρια, τον Ιανουάριο του 1828, και την ανάληψη από αυτόν «της διεύθυνσης της Επανάστασης και των πολιτικών πραγμάτων, άνοιξε για το Φιλήμονα νέον στάδιον πολεμικής δράσεως.... Και εγένετο η ανασύνταξις των ενόπλων δυνάμεων εν πνεύματι απονομής δικαιοσύνης προς τους

εκδηλώνεται η Επανάσταση, τα θέματα της ευρωπαϊκής ημερήσιας διάταξης ήταν η αντιμετώπιση των Επαναστάσεων της Ισπανίας, της Νεάπολης και του Πεδεμόντιου (Μάρτιος 1821)... Έτσι, λοιπόν, ο κίνδυνος της ταύτισης της ελληνικής υπόθεσης με τα σχέδια μιας μυστικής, συνωμοτικής εταιρείας, ιακωβίνικου τύπου, παρόμοιας με αυτές που υπήρχαν στην ιταλική χερσόνησο, θα οδηγούσε την Επανάσταση σε αποτυχία» (στο Θεοδωρίδης, Γ., «Ένα σύγχρονο κράτος: η πολιτική οργάνωση του αγώνα 1822 – 1827» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.126-7).

²² Παπαγεωργίου, Στ., *Από το γένος στο έθνος : η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2005, σελ.141.

αγωνιστάς και αποκαταστάσεως ιδία των παραγκωνισμένων κορυφαίων Φιλικών και πρώτου του Δημητρίου Υψηλάντου, χρησιμοποιούμενων ήδη και τοποθετούμενων εις σημαντικές θέσεις».²³ Στα χρόνια του κυβερνήτη Καποδίστρια, φαίνεται ότι υπήρξε μια στροφή προς την κατεύθυνση της δικαίωσης των αγωνιστών Φιλικών²⁴ και της αναγνώρισης του έργου τους και της συμβολής τους στην επανάσταση. Η Επανάσταση ήταν η πραγματοποίηση και η υλοποίηση μιας ύψιστης ιδεολογίας, ύστερα από την πίεση χρόνιων και καλά κρυμμένων αναγκών. Όπως τονίζει κι ο Μαρξ, «οι επαναστάσεις χρειάζονται. ένα παθητικό στοιχείο, μια υλική βάση. Η θεωρία πραγματοποιείται σε ένα λαό μόνο στο βαθμό που είναι η πραγματοποίηση των αναγκών του..Δεν αρκεί να ωθεί η ιδέα στην πραγματοποίηση, η ίδια η πραγματικότητα πρέπει να ωθεί στην ιδέα».²⁵

Ο Φιλήμων πίστεψε την Επανάσταση, για την οποία και ο ίδιος αγωνίστηκε και για την οποία οι Φιλικοί αγωνίστηκαν χρόνια πριν. Έτσι, ακόμα και σαράντα χρόνια μετά την επαναστατική έκρηξη, εκφράζει την πικρία του, πως «μεγάλοι άνθρωποι» δεν υπάρχουν σε όλες τις εποχές και λυπάται που 40 χρόνια μετά την Επανάσταση, δε βρέθηκαν αντικαταστάτες των αγωνιστών: «Δυστυχώς οι άνθρωποι των μεγάλων πραγμάτων και επιρροών ούτε γενώνται συνήθεις κατά πάσαν εποχήν, ούτε εκάστοτε αυτοσχεδιάζονται. Διέρχονται ήδη τέσσαρες από της επαναστάσεως δεκάδες ετών,

---

²³ Δεσποτόπουλος, Αλ., *Ιωάννης Φιλήμων : Αγωνιστής, δημοσιογράφος, ιστορικός*, Ανάτυπο, Αθήνα 1967, σελ. 6-7.

²⁴ Όπως αναφέρει και ο Χρ. Λούκος «πάντως, σε σύγκριση με τους αντιπολιτευόμενους, στον κύκλο των καποδιστριακών ισχυρότερη ήταν η παρουσία ατόμων με παραδοσιακή παιδεία αλλά και εξέχοντων Φιλικών, όπως οι Παν. Αναγνωστόπουλος, Κ. Πελοπίδας, Κ. Πεντεδέκας και Αντ. Τζούννης» στο Λούκος, Χρ., στο «Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας: πολιτικό έργο, συναίνεση και αντιδράσεις» στο Παναγιωτόπουλος, Β.,(επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003 , σελ. 214-215.

²⁵ Πάσχος, Γ., «Η έννοια της επανάστασης στα νεανικά έργα του Κ. Μαρξ (1843-45)» στο Λιάκος, Α., Πάσχος, Γ., κ.ά., *Ο Karl Marx και η Φιλοσοφία*, Α΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο, Ιωάννινα 3-5/11/1983, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1986-7, σελ. 125. Αξίζει να σημειωθεί πως η Ελληνική Επανάσταση και τα επόμενα ελληνικά αλυτρωτικά κινήματα καταδικάστηκαν από «τον Μαρξ και τον Ένγκελς ..με την κατηγορία ότι υποκινούνταν από τη Ρωσία» (στο: Λιάκος, Αντ., «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα, το 19ο αιώνα», στο Λιάκος, Α., Πάσχος, Γ., κ.ά., *Ο Karl Marx και η Φιλοσοφία*, ό.π., σελ. 316.)

και, κατά πάντα λυπηρόν λόγον, ουδεμία φαίνεται διαδοχή αξία των πατριωτικών χαρακτήρων των ανδρών του αγώνος».²⁶

Επίσης, στην κατεύθυνση πάντα της υποστήριξης του έργου της Φιλικής, κάνει εκτενή αναφορά στην 25^η Μαρτίου 1821, η οποία κηρύχθηκε επίσημη ημέρα έναρξης του Αγώνα το 1838 με Βασιλικό Διάταγμα. Σύμφωνα με τον ιστορικό, δεν ήταν η μέρα έναρξης, καθώς προηγήθηκε η 24^η/2/1821, ούτε και η τελειωτική, γιατί ακολούθησε η εξέγερση σε Ύδρα, Αιτωλοακαρνανία και Κρήτη, αλλά ούτε και στο μέσο του Αγώνα. Για το Φιλήμονα, το σωστό ήταν να αναγνωρισθεί ως εναρκτήρια ημερομηνία η 24^η/2/1821, γιατί ήταν υπαρκτή και πραγματική. «Απητείτο άρα καθ' όλους τους λόγους και δίκαιον ήτο, ίνα αναγνωρισθή εναρκτήρια ημέρα της ελληνικής επαναστάσεως η 24 φεβρουαρίου, οία και πραγματικώς υπήρξε»²⁷. Θεωρούσε πως υπήρχε διάσταση της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας πάνω στο θέμα της ημέρας έναρξης. Και πως, μάλλον, η 24^η /2/1821 δεν ήταν επιθυμητή, γιατί παρέπεμπε στη Φιλική Εταιρεία. Αντίθετα, η 25^η/3/1821 παραπέμπει σε ιδέα λαμπρή, ελληνική και αποτελεί συγχώνευση θρησκευτικού και εθνικού πνεύματος²⁸ : «Ίσως είπωσι τίνες, ότι η αναγνώρισις της 24 φεβρουαρίου ασύμφορος ήτο πολιτικώς, διότι επήγαζεν εκ της Εταιρίας των Φιλικών.... Θεωρούμεν την 25 μαρτίου, αν ουχί γεγονός, ιδέαν όμως λαμπράν και ελληνικωτάτην , ως στηριζόμενην επί των αναλλοίωτων αρχών της αξίας ημών εκκλησίας, φέρουσαν δ'ύψος μέγα και βεβαιούσαν την πάντοτε σωτήριο ενότητα και συγχώνευσιν του θρησκευτικού και εθνικού πνεύματος».

---

²⁶ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1859-61, τ. Γ', σελ. ια'.

²⁷ ό.π., σελ. κγ'.

²⁸ ό.π., σελ. κδ'.

A2. Η Φιλική Εταιρεία στη δημοσιότητα: Τύπος και βιβλία

Ήδη, από τα προλεγόμενα, είναι σαφές πως η θέση της Φιλικής Εταιρείας στην πολιτική επαναστατική και μετεπαναστατική πραγματικότητα είναι ασταθής και μάλλον δυσχερής. Οι πολιτικοί συσχετισμοί και οι διεθνείς διπλωματικές συγκυρίες, στα πλαίσια του συντηρητικού πλαισίου της Παλινόρθωσης, δίνουν ισχυρό άλλοθι στις αποφάσεις, που λαμβάνονται από τους εκπροσώπους των νεοπαγών πολιτικών σχηματισμών. Η συνήθης πρακτική που ακολουθείται είναι αυτή της σιωπής. Τηρείται σιγή γύρω από το ρόλο που διαδραμάτισε η Εταιρεία και οι μνημένοι σε αυτήν. Η ίδια σιωπηρή στάση παρατηρείται και στις περισσότερες Εφημερίδες της περιόδου, που προηγείται του *Δοκιμίου του 1834*. Μετά από ανάγνωση τριών Εφημερίδων καθώς και της εφημερίδας *Χρόνος*, το συμπέρασμα είναι πως η Φιλική Εταιρεία απουσιάζει από τη θεματολογία του Τύπου, με μόνη εξαίρεση τις αναφορές που κάνει ο Φιλήμων, αποδεικνύοντας την πρόθεσή του να παρουσιάσει και να υποστηρίξει την ύπαρξη και τη δράση της μυστικής Εταιρείας. Έτσι, μέσα από το ξεφύλλισμα των φύλλων των εφημερίδων, καταγράφονται τα εξής (με χρονολογική σειρά):

Στην εφημερίδα **Εφημερίς των Αθηνών**²⁹ (Αθήνα 6/7/1824-15/4/1826, φύλλα 37) δε γίνεται καμία αναφορά στη Φιλική Εταιρεία ή στους Φιλικούς, ενώ γίνονται αναφορές στη Φιλόμουση Εταιρεία των Αθηνών (φ.4, φ.16, φ.39, φ.88-89) και στη Φιλανθρωπική Εταιρεία (φ.5, φ.13, φ.16). Στο φύλλο αρ. 19 γίνεται αναφορά στις χήρες και τα ορφανά των αγωνιστών του αγώνα, που χρήζουν βοήθειας, χωρίς καμία έμμεση αναφορά στους αρχικούς υποκινητές, τους Φιλικούς. Παντού διακρίνουμε μια τάση απόκρυψης και αποφυγής του ρόλου της Φιλικής.

Μία αξιοσημείωτη, ίσως, αναφορά για μέλος της οικογένειας Υψηλάντη, η οποία συμμετείχε ενεργά στη Φιλική και στο μετέπειτα Αγώνα, γίνεται στο φύλλο αρ.24/22-11-1824, στο άρθρο «Περί πολιτικών δικαιωμάτων των Ελλήνων» και

---

²⁹ Εφημερίς των Αθηνών, Αθήνα (6/7/1824-15/4/1826), διαθέσιμη σε ψηφιοποιημένη μορφή από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

συγκεκριμένα στον Π. Υψηλάντη και στο ζήτημα της υπηκοότητάς του, όπου ενώ ήταν «...αρχηγός εις αυτήν την θαυμαστήν υπόθεσιν της Ελλάδος... αλλά ο Υψηλάντης είναι Βυζάντιος... τώρα είναι δίκαιον ο Υψηλάντης να λέγεται σήμερον ξένος και να μην απολαμβάνει τα αυτά δικαιώματα εις την ελευθέραν Ελλάδα;...»

Στο φύλλο 55/14-4-1825 γίνεται εκτενής αναφορά στη Γαλλική Εταιρεία και στα μέλη της, που είναι λαμπρά και μάχονται υπέρ των δικαιωμάτων των Ελλήνων. Διαβάζοντας το άρθρο, αρχικά, δημιουργείται η εντύπωση πως ίσως να αναφέρεται στη Φιλική Εταιρεία, κάτι που τελικά αποδεικνύεται λάθος στις τελευταίες γραμμές.

Στο φύλλο 57/21-4-1825 δημοσιεύεται άρθρο του Πατρικίου Λαινέου με τίτλο «Επάνω εις την υπόθεσιν των Ελλήνων», όπου αναφέρεται στους «Καρβονάρους» και στο ότι δεν κατάφεραν να σπείρουν στην Ελλάδα τα «σπέρματα της Αποστασίας. Αν αυτό το παραμύθι ήταν αληθινόν, η Νομιμότης (οι νόμιμοι βασιλείς της Ευρώπης) θα εύρισκεν εις αυτό το ίδιον πράγμα μίαν πρόφασιν ακόμα δια να στερεώση και εις την Ελλάδα την Τάξιν, όπου εδόθη εις την Ιταλίαν».

Στην εφημερίδα **Τριπτόλεμος**³⁰ (Ναύπλιο 26/7/1833 – 20/12/1833), στα 58 φύλλα που εκδόθηκαν, δεν υπάρχει καμία αναφορά άμεση ή έμμεση στη Φιλική Εταιρεία ή σε κάποιο μέλος της.

Στην εφημερίδα **Εποχή**³¹ (Ναύπλιο 23/9/1834-21/3/1835), στα 47 φύλλα της δε γίνεται καμία αναφορά στη Φιλική Εταιρεία ή στους Φιλικούς.

Στα φύλλα των ανωτέρω εφημερίδων ήταν σε πολλά σημεία διάχυτη η αναφορά, με πρόθεση εξύψωσης, των εννοιών της ελευθερίας, του αγώνα, του έθνους, των θυσιών, μα πουθενά δε συνδέονται αυτές με τους πρωτεργάτες, που μετουσίωσαν τις λέξεις σε απτή πραγματικότητα. Αντίθετη είναι η εικόνα στην

---

³⁰ Εφημερίδα Τριπτόλεμος, Ναύπλιο, 26/7/1833 – 20/12/1833, διαθέσιμη σε ψηφιοποιημένη μορφή από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

³¹ Εφημερίδα Εποχή, Ναύπλιο, 23/9/1834-21/3/1835, διαθέσιμη σε ψηφιοποιημένη μορφή από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής, αλλά και αποδελτιωμένη στο Κιουσιπούλου, Τόνια, *Η εφημερίδα Εποχή 1834-1835*, Μνήμων, Αθήνα 1986.

εφημερίδα **Χρόνος**³² (Ναύπλιο 1/5/1833 – 14/9/1833), στα 40 φύλλα που εκδόθηκαν, με συντάκτη και εκδότη τον Ιω. Φιλήμονα, όπου διαφοροποιείται, αφού κάνει αναφορές στη Φιλική Εταιρεία και στους Φιλικούς στα εξής σημεία:

Φ. 15, 18/6/1833, άρθρο περί του Φαναριωτισμού: «..Ο χαρακτήρας τους κρίνεται ως ευτελής.... Για όλους αυτούς τους λόγους οι Έλληνες δεν βασίζονταν στη συνδρομή τους και λέγεται ότι οι Φιλικοί δεν τους μύησαν στην Επανάσταση, αν και αυτή η υποψία δεν έχει επαληθευτεί.».

Φ. 17, 25/6/1833, άρθρο με τίτλο : Ο ΠΑΛΑΙΑΡΧΟΣ ή συστατικά του θέλοντος Υπουργήμα «... Ο Παλαίαρχος βασίζει το αίτημα του διορισμού του στηριζόμενος στο γεγονός ότι μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία, πολέμησε και κινδύνευσε».

Φ. 22, 13/7/1833, συνέχεια του άρθρου περί του Φαναριωτισμού: «Η Φιλική Εταιρεία θεωρείτο υπαρκτή και εφημολογείτο ότι επικεφαλής ήταν ο Α. Υψηλάντης.... Οι Πελοποννήσιοι αμφισβήτησαν το πρόσωπο του Υψηλάντη, όταν πρόβαλε τον «Γενικόν Οργανισμόν της Πελοποννήσου». Άρχισε εσωτερική διαίρεση μεταξύ του Υψηλάντη και των Φιλικών από τη μια μεριά και των προυχόντων από την άλλη».

Φ. 23, 16/7/1833, άρθρο με τίτλο: Διορισμός του Τουσίτζα: «Ο Τουσίτζας κατηγορείται από το κοινό ως συνεργάτης του εχθρού κατά τη διάρκεια του Αγώνα με την προσκόμιση αποδείξεων. Κατηγορήθηκε ότι ...επρόδωσε τη Φιλική Εταιρεία στον Πασά της Αιγύπτου...».

Φ. 28, 3/8/1833, σε Επιστολή του Ν. Σπηλιάδη, που κατακρίνει την εφημερίδα *Ήλιος*: «Ο Π. Μαυρομιχάλης ....δεν μυήθηκε πρώτος στην Εταιρεία».

Φ. 31, 13/8/1833, σε άρθρο με τίτλο: «Η Ευρώπη ως προς την Ελλάδα»: «Οι Έλληνες, για ένα διάστημα, στήριξαν τις ελπίδες τους στον Ναπολέοντα, αλλά, όταν είδαν την πτώση του 1814, αντιλήφθηκαν ότι έπρεπε να στηριχτούν στις δικές τους δυνάμεις και ίδρυσαν την Εταιρία. Από το 1814 έως το 1821, η Εταιρία εξαπλώθηκε

---

³² Εφημερίδα Χρόνος, Ναύπλιο (1/5/1833 – 14/9/1833), διαθέσιμη σε ψηφιοποιημένη μορφή από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

πολύ. Αναφέρεται ότι σε άλλο σημείο θα γίνει εκτενέστερη αναφορά στην οργάνωση, τα μέσα και τις πηγές της. Ο Σουλτάνος, αν και τον Δεκέμβριο του 1820 «έλαβε πληροφορίες για την ύπαρξη της Εταιρείας από μία Δύναμη, δεν έδωσε πίστη».

Φ. 33, 20/8/1833, στη συνέχεια του άρθρου Η Ευρώπη ως προς την Ελλάδα : «Το έθνος απειλείτο με χειρότερα δεινά από αυτά του 1769. Ζητά βοήθεια από τη Ρωσία και απευθύνεται στον Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος αποποιήθηκε τη θέση του αρχηγού της Φιλικής Εταιρείας που τελικά αποδέχθηκε ο Α. Υψηλάντης».

Μέχρι σήμερα, δεν έχει γίνει άλλη γνωστή προσπάθεια έρευνας στον Τύπο για τη Φιλική Εταιρεία. Στο πλαίσιο, λοιπόν, της παρούσας έρευνας έγινε μια πρώτη αναζήτηση, μικρής έκτασης, σε κάποιες εφημερίδες της περιόδου προ της έκδοσης του *Δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία*. Οι ανωτέρω αναφορές, αποτελέσματα της μελέτης των τεσσάρων εφημερίδων, εντείνουν την άποψη για γενική αποσιώπηση του έργου της Εταιρείας. Σε αυτό το κλίμα σιγής, έρχεται να εναντιωθεί ο Φιλήμων, που αναδεικνύει, μέσα από τη βραχύβια εφημερίδα του, την παρουσία της Φιλικής Εταιρείας στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα.

Αντίθετα, χρειάζεται να εξαρθεί ένα διαφορετικής στόχευσης δημοσίευμα της ίδιας περιόδου. Το 1833, το έτος που ο Φιλήμων μέσα από την εφημερίδα *Χρόνος* δημοσιοποιεί κάποια στοιχεία για τη Φιλική Εταιρεία, ο Αθανάσιος Χριστόπουλος στο έργο του *Πολιτικά Παράλληλα*, παραθέτει, σε υποσημείωση,³³ περίληψη μιας Ανώνυμης Επιστολής. Η επιστολή αυτή είναι επισκόπηση των έργων της Εταιρείας από το 1814 έως το 1820. Αναφέρεται στην ίδρυση «προς το τέλος του 1814» της «Γνωστής Εταιρείας των φιλικών», από τον Ξάνθο, το Σκουφά και τον Τσακάλωφ, με σκοπό «να απατήσουν τους Έλληνες». Αναφέρει την ύπαρξη ιεραρχίας, τάξεων και βαθμών. Οι ιδρυτές ξεκίνησαν την κατήχηση νέων μελών «όσους εδύνουνταν..όλοι πλονάμενοι, και πλανώντες». Στους πρώτους κατηχούμενους, το 1815, απαριθμεί γνωστά μέλη, όπως τους αδελφούς Σέκερη. Το 1816 ο Σκουφάς κατηχεί όλους τους

---

³³ Χριστόπουλος, Αθ., *Πολιτικά Παράλληλα*, τυπογραφείο Εβεράρτου Κ., Παρίσι 1833, σελ. 151-157, υποσημειώσεις.

καπετάνιους Έλληνες, που βρέθηκαν στην Οδησό και «εδέχθησαν ενθουσιασμένοι την συνωμοσίαν», αναχωρώντας για την Ελλάδα ως «ζηλωταί της Εταιρείας απόστολοι». Σύμφωνα πάντα με την επιστολή, το 1817 κατηχείται ο Άνθιμος Γαζής. Το 1818, οι απόστολοι, έχοντας λάβει χρηματική βοήθεια, κατηχούν «πάμπολλους προεστούς και καπετάνους» σε όλη τη Στερεά και τη νησιώτικη Ελλάδα και «διεσπάρθηκεν η συνωμοσία ως την Βουλγαρίαν, Βλαχίαν, και Πογδανίαν». Την ίδια χρονιά πεθαίνει ο Σκουφάς και εμφανίζεται ο Παν. Αναγνωστόπουλος. Σε αυτόν «αποκαλύφθηκεν η αρχή της Εταιρείας», και ο οποίος «πολύ και κοπίασε, και κατόρθωσεν εις την Εταιρείαν». Το 1819 συνεχίστηκαν οι κατηχήσεις και επειδή «η Εταιρεία υπεραύξανε», οι αρχηγοί έκριναν πως πρέπει πλέον να βρεθεί ένας Αρχηγός. Τον Ιανουάριο του 1820 ο Ξάνθος προσέγγισε τον Καποδίστρια, ο οποίος «αποδέχθηκε μεν την Εταιρείαν, δεν εδέχθηκεν όμως το προσκάλεσμα». Πρότεινε, τότε, στον Ξάνθο τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο οποίος «το εδέχθηκεν, έγινε Επίτροπος της Αρχής, άναψε την αποστασίαν και έγινεν ό,τι έγινεν». Το ύφος του συγγραφέα φαίνεται καταγγελτικό, μέσα από τις λέξεις που χρησιμοποιεί, θέλοντας να στηρίξει τη δράση της Φιλικής σε τρεις «ποταπούς» Έλληνες, σε μια απάτη, σε μια πλάνη.

Η αναφορά του Φιλήμονα σε αυτήν την επιστολή, προσθέτει ένα ακόμη ερώτημα γύρω από τα κίνητρά του. Είναι, μήπως, η συγγραφή του Δοκιμίου ένας τρόπος, ώστε ο φίλος και συναγωνιστής του, Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, να καταθέσει τη δική του εκδοχή και να ακυρώσει το λόγο ενός ανώνυμου συγγραφέα; Σε κάθε περίπτωση, λειτουργεί, σίγουρα, ενισχυτικά στην άποψη του Φιλήμονα να προσπαθήσει με αποδεικτικά στοιχεία, κάτι που δεν έκανε ο ανώνυμος συγγραφέας, να εξιστορήσει και να διασαφηνίσει την ίδρυση, τη δράση και το ρόλο της Φιλικής Εταιρείας στην Επανάσταση, αποκαθιστώντας τη φήμη και την ηθική υπόστασή της.

Εκτός, από την ανωτέρω δημοσίευση, ο Φιλήμων αναφέρει στο *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία* (προλεγόμενα, σελ. στ' - ζ'), πως υπήρξαν και άλλοι, που μίλησαν για την Εταιρεία, κάποιοι, που γνώριζαν τα θέματα της «Εταιρίας των Φιλικών. Άλλοι όμως απέφυγον διόλου το περιεργότερον μέρος: την εξέτασιν των αρχών της, και όλοι σχεδόν ηστόχησαν εις τα περί των προόδων της λεπτομέρειας, επιστηριζόμενοι, ως φαίνεται, εις μόνας τας παραδόσεις». Πάλι, στην πρότασή του αυτή, δίνει ένα

λόγο για τη συγγραφή, την παράθεση αποδεικτικών στοιχείων, που να μπορούν να στηρίξουν την ιστορική αλήθεια, στο βαθμό, πάντα, που αυτό ήταν εφικτό.³⁴

---

³⁴Εδώ, αξίζει να γίνει αναφορά στα Απομνημονεύματα άλλων αγωνιστών και τη στάση που κράτησαν, μέσω αυτών, απέναντι στη Φιλική Εταιρεία. Τα Απομνημονεύματα αποτελούν μια μεγάλη και σημαντική κατηγορία των πρωτογενών πηγών της Επανάστασης, αφηγηματικού χαρακτήρα, που έρχονται να συμπληρώσουν κενά ή να αποσαφηνίσουν ασάφειες γύρω από τα πολεμικά περιστατικά και όχι μόνο. Η συγγραφή, όμως, από εν ζωή αγωνιστές επισύρει πολλές αμφιβολίες γύρω από την εγκυρότητα των λεγόμενων τους, καθώς είναι πολύ δύσκολο κάποιος φορτισμένος συναισθηματικά από τα δρώμενα, να μπορέσει να αποστασιοποιηθεί από τις προσωπικές επιθυμίες, από τα πολιτικά πιστεύω ή να αποκοπεί από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες, στις οποίες είχε ενταχθεί στη διάρκεια της ζωής του. Στα χρόνια που ακολούθησαν της δημοσίευσης της δράσης της Φιλικής Εταιρείας και της συμβολής της στην επανάσταση του 1821, πολλοί αγωνιστές αποφάσισαν να γράψουν τη δική τους άποψη για τα τεκταινόμενα πριν, αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια της επανάστασης. Από αυτούς, κάποιοι αναφέρθηκαν στο Φιλήμονα και στην παρουσία του σε κάποια πολεμικά περιστατικά. Μελετώντας, λοιπόν, αυτά τα Απομνημονεύματα, εκτός από τον τρόπο παρουσίασης αυτών των περιστατικών, μπορούμε να ερευνήσουμε, μέσω των αναγραφόμενων, αν αναφέρονται στη Φιλική Εταιρεία και την περιβόητη διαμάχη των ιδρυτικών μελών της και αν προσπαθούν να εξυψώσουν τον εαυτό τους μέσω της συμμετοχής τους στη Φιλική Εταιρεία ή απλά την αποσιωπούν. Χρονολογικά, έχουμε :

Απομνημονεύματα (1836) του Χρ. Περραιβού, που αναφέρεται στον κατάλογο των μυημένων στην Εταιρεία. Δύο χρόνια μετά τη δημοσίευση του Δοκιμίου για τη Φιλική, απλά παίρνει θέση υπέρ του Ιω. Φιλήμονος, λέγοντας «ο κύριος Ιωάννης Φιλήμων έγραψε κατά πλάτος και ανακάλυψε ικανά πράγματα». Επικεντρώνει την προσοχή του και επαινεί την πρώτη, γι' αυτόν, Εταιρεία των Ελλήνων, αυτή του Ρήγα Φεραίου, στην οποία παραδέχεται πως «εχρημάτισε μέλος» (Περραιβός, Χρ., *Απομνημονεύματα Πολεμικά*, τ. Α', Αθήνα 1836, σελ. η, ιδ'). Καμιά άλλη αναφορά δεν κάνει για τη σχέση του ή μη με τη Φιλική Εταιρεία.

Απομνημονεύματα Ν. Σπηλιάδη (1851): Φιλικός ο ίδιος, αναφέρεται στα ιδρυτικά μέλη της Φιλικής Εταιρείας, χωρίς συγκεκριμένη σειρά, αποφεύγοντας ίσως να πάρει θέση σε αυτή διαμάχη. Δεν κάνει άμεση αναφορά στη μύησή του, αλλά, εμμέσως αναφέρεται σε αυτήν (Σπηλιάδης, Ν., *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', τυπ. Χ. Ν. Φιλαδελφώς, Αθήνα 1851, σελ. 8-9) μέσω μιας συζήτησής του με το Δικαίο πριν την έναρξη της επανάστασης και μέσω μιας επιστολής της Φιλικής Εταιρείας, που συνέταξε ο ίδιος προς τον Ριζάρη.

Απομνημονεύματα Φωτάκου, υπασπιστού του Θ. Κολοκοτρώνη (1858) (Χρυσανθόπουλος, Φ., *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασης*, τυπογραφείο Σακελλαρίου, Αθήνα 1858, σελ.5-25), το όνομα του οποίου δεν αναφέρεται στον κατάλογο των Φιλικών του Φιλήμονος. Στη μικρή εισαγωγή που κάνει για την περίοδο προ της Επανάστασης, αναφέρεται σύντομα στη Φιλική Εταιρεία, χωρίς να αναφέρει τα ιδρυτικά μέλη, ενώ στην αναφορά που κάνει σε ονόματα μυημένων της Πελοποννήσου, δεν αναφέρει πουθενά το όνομά του, αλλά ούτε και του μυημένου Κολοκοτρώνη.

Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας του Μ. Οικονόμου (1873), το όνομα του οποίου δεν αναφέρεται στον κατάλογο των Φιλικών του Φιλήμονος. Στην αναφορά που κάνει για τη δράση της Φιλικής, παίρνει θέση στη διαμάχη και ονοματίζει ιδρυτικό μέλος τον Εμμανουήλ Ξάνθο, ενώ για τον Αναγνωστόπουλο γράφει πως προσχώρησε αργότερα (Οικονόμου, Μιχ., *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας*, Αθήνα 1873, σελ.61). Ο ίδιος δεν αναφέρεται πουθενά.

Διήγησις του Θ. Κολοκοτρώνη (Κολοκοτρώνης, Θ., *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από το 1770- έως τα 1836. Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 1846-1851), είναι ο μοναδικός που παραδέχεται τη μύησή του στην Εταιρεία, χωρίς να προσδίνει, όμως, σε αυτή τη συμμετοχή κάποια χροιά εξυψωτική ή έπαρσης. Δεν κάνει, όμως, καμιά αναφορά στα ιδρυτικά μέλη και τη διαμάχη τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: Η ζωή και το έργο του Φιλήμονα

Β1. Λίγα λόγια για τη ζωή του Φιλήμονα

Μελετώντας τη βιβλιογραφία για το Φιλήμονα, εύκολα κανείς συμπεραίνει την εκτενή και αναλυτική αναφορά στον πολυδιάστατο βίο του. Ως εκ τούτου, θα ήταν περιττή μία αναλυτική αντιγραφή όσων έχουν, ήδη, λεχθεί. Παραθέτω, λοιπόν, συνοπτικά κάποια βασικά βιογραφικά στοιχεία, που συνδέονται άμεσα και λειτουργούν ενισχυτικά με τα ζητήματα, που θα αναλυθούν στα παρακάτω κεφάλαια.

Η ακριβής ημερομηνία γέννησής του δεν είναι γνωστή. Γεννήθηκε στα 1797-1798 στην Κωνσταντινούπολη, στην Ξηροκρήνη (Κουρούτσεσμε) του Βοσπόρου³⁵. Η καταγωγή της οικογένειάς του είναι, επίσης, αμφιλεγόμενη και προερχόταν από την Κύπρο³⁶ ή τη Θράκη³⁷. Το όνομά του άλλαξε στο αρχαίο ελληνικό Φιλήμων, στον απόηχο του διελληνικού φαινομένου των αρχών του 19ου αιώνα, που φέρνει στην επιφάνεια τη λάμψη του αρχαίου ελληνικού κόσμου και επισύρει «μνήμες από

Συμπερασματικά, μέσα από τα ανωτέρω Απομνημονεύματα, μπορούμε να συμπεράνουμε πως αποφεύγουν να κάνουν αναφορά στη διαμάχη ανάμεσα στα ιδρυτικά στελέχη και προτιμούν να κρατούν απόσταση από αυτήν. Εκτός από τις σύντομες και έμμεσες αναφορές των Κολοκοτρώνη και Σπηλιάδη σχετικά με τη συμμετοχή τους στη Φιλική, οι αγωνιστές δε χρησιμοποιούν τη Φιλική Εταιρεία για να εξυψωθούν στη συνείδηση των Ελλήνων. Αντίθετα, μοιάζει να αποκρύπτουν αυτούς τους δεσμούς με την Εταιρεία, στη γενικότερη τάση, που επικρατεί από την Επανάσταση και μετά, αποσιώπησης και απώθησης της δράσης της Φιλικής Εταιρείας στη λήθη. Στον αντίποδα των Απομνημονευμάτων των Φιλικών, που είτε πήραν είτε δεν πήραν θέση απέναντι στη Φιλική Εταιρεία, την ίδια περίοδο αρχίζει η συγγραφή από πολλούς επίδοξους ιστορικούς της Ελληνικής Επανάστασης, οι οποίοι παίρνουν θέση ξεκάθαρα. Χαρακτηριστική περίπτωση το 1839, του Αμβρόσιου Φραντζή, που σημειώνει πως οι Έλληνες είχαν σχηματίσει άσχημη γνώμη για τους μασόνους και τους καρμπονάρους, σε βαθμό να τους θεωρούν αποτρόπαιους και άθεους εταιριστές. Για το λόγο αυτό, η Φιλική Εταιρεία δεν ήθελε με κανένα τρόπο να ταυτιστεί με τις άλλες ευρωπαϊκές εταιρείες, γεγονός που θα την καθιστούσε αυτόματα μιαινή και αποφευκτέα. Η άποψη του συγγραφέα για τη Φιλική Εταιρεία διττή, καθώς από τη μία διέβλεπε στη δράση της έναν ιερό σκοπό, από την άλλη, όμως, όπως και άλλοι θεωρούσε πως οι ενέργειές της ήταν απερίσκεπτες, επιτόλαιες και σημαντικά επικίνδυνες για τον απροετοίμαστο υπόδουλο ελληνισμό. Στις σελίδες του έργου του Φραντζή (Φραντζή, Αμβ., *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ.1^{ος}, 1839, σελ. κς΄-κη΄), αποτυπώνονται στο χαρτί, όσα πλήθος άλλων ενστερνίζονταν την ίδια άποψη, καθιστώντας τη δράση της όχι ηρωική, αλλά απερίσκεπτη, θέτοντάς την στο περιθώριο της ηρωικής εθνικής μνήμης.

³⁵ Φωτιάδης, Ε.Π., (επιμ.), «Ιωάννης Φιλήμων», βιογραφικό σημείωμα στο *Νεοελληνική Ιστοριογραφία*, τόμος Α΄, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1954, σελ.86.

³⁶ Καμπούρογλους, Δ., «Φιλήμων Ιωάννης», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (2^η έκδοση), ο φοίνιξ, τόμος 23^{ος}, Αθήνα 1956, σελ.933.

³⁷ Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., «Ο Ιωάννης Φιλήμων και το έργο του», εισαγωγή στο Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμος Α΄, Αθήνα 1963, σελ.2.

αρχαία ονόματα»³⁸ στα πλαίσια της δημιουργίας εθνικής συνείδησης και του ανερχόμενου νεοελληνικού εθνικισμού. Σε σχέση με το όνομά του, αξίζει να σημειωθεί πως στο χειρόγραφο του η "Συνοπτική Έκθεσις περί των αιτιών της διαλυθείσης Ελληνικής Διοικήσεως της Α' περιόδου, της συγκροτηθείσης Εθνικής Συνελεύσεως, περί του τρόπου της συστηθείσης Διοικήσεως της Β' περιόδου και της εσχάτως γενομένης φατρίας κατ' αυτής", όπως παρατήρησα η ίδια, ο ιστορικός υπογράφει: Ο Πατριώτης Ιωάννης Φιλήμων, Βασιλειάδης Βυζάντιος³⁹.

Έλαβε, με μέριμνα του ζωγράφου πατέρα του, άριστη μόρφωση. Εκπαιδεύτηκε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή, έχοντας δάσκαλο το Νικόλαο Λογάδη (1779-1835), άριστο ελληνιστή και λεξικογράφο, που διετέλεσε Διευθυντής της Μεγάλης του Γένους Σχολής (1830-1835). Επίσης, ασκήθηκε στην τυπογραφική τέχνη στο τυπογραφείο του Πατριαρχείου, βοηθώντας στη στοιχειοθέτηση της *Κιβωτού της Ελληνικής Γλώσσης* (1814-1819), αποκτώντας σημαντικές γνώσεις και επαγγελματικά εφόδια.

Τα χρόνια πριν την επανάσταση εργάστηκε ως οικοδιδάσκαλος και είχε την ευκαιρία, να γνωρίσει προσωπικά κορυφαία στελέχη της Φιλικής Εταιρείας, κυρίως στο σπίτι του Λογάδη, αν και αγνοούσε την ύπαρξή και τα σχέδια αυτής⁴⁰. Ο ίδιος αναφέρει πως έβλεπε τους Δικαίο, Αριστείδη, Περραιβό, Σέκερη και Αφθοδίνη, νομίζοντας πως, απλά, εξέφραζαν τα πατριωτικά τους αισθήματα με τα άσματα του Ρήγα, χωρίς να έχει υπόνοια «περί της συστηματικότητας των φαινομένων»⁴¹.

Μέχρι την ηλικία των 22 ετών είχε αποκτήσει πλούσια μόρφωση σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο. Το σημαντικό ήταν η εκμάθηση της τουρκικής γλώσσας, γεγονός που σηματοδότησε το ρόλο, που διαδραμάτισε ο Φιλήμων σε κάποια καίριας

---

³⁸ Δημαράς, Κ.Θ., «Το σχήμα του Διαφωτισμού», στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σελ. 340. Βλέπε και αναδημοσίευση το ίδιο στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 6^η έκδοση, Ερμής, Αθήνα 1993, σελ.58.

³⁹ στα αριθ. 8789-8790 έγγραφα του Αρχείου Φιλήμονα στο Τμήμα Χειρογράφων Εθν. Βιβλιοθήκης

⁴⁰ Δεσποτόπουλος, Αλ., *ό.π.*, σελ. 3.

⁴¹ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1859, τ.Α', Προλ. ιζ'.

σημασίας περιστατικά κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης. Η άριστη γνώση της τουρκικής γλώσσας αποδείχθηκε μεγάλο πλεονέκτημα σε όλη τη διάρκεια του πολεμικού του βίου. Αποτέλεσε το βασικό μέσο επικοινωνίας και εκμαίευσης ουσιαστικών πληροφοριών από το τούρκικο μέτωπο, όποτε αυτό χρειάστηκε. Μετά τη μάχη της Πέτρας (12 Σεπτεμβρίου 1829) ανέλαβε και εκπλήρωσε με απόλυτη επιτυχία την αποστολή, που του είχε ανατεθεί από τον Υψηλάντη, με τη σύναψη και σύνταξη συνθήκης. Η σύνταξη της συνθήκης αποτελεί ένα ισχυρό επιχείρημα για τη σίγουρη γνώση, όχι μόνο σε προφορικό, αλλά και σε γραπτό επίπεδο, της τουρκικής γλώσσας από το Φιλήμονα. Η Συνθήκη, αποτέλεσμα των διπλωματικών χειρισμών του Φιλήμονα, χρησιμοποιήθηκε ως ισχυρό όπλο σε μεταγενέστερο διπλωματικό αγώνα για την επέκταση των ορίων του Ελληνικού Κράτους, που θα περιλάμβαναν τη Στερεά Ελλάδα⁴².

Ο Φιλήμων υπήρξε ενεργός στρατιώτης, από τις 4 Δεκεμβρίου 1821, οπότε και πρώτη φορά έλαβε μέρος σε πολεμική επιχείρηση, και μέχρι το 1829. Παράλληλα, ασκεί καθήκοντα γραμματέα του Δημητρίου Υψηλάντη (κατά διαστήματα), γεγονός που τον καθιστά σε άμεση επαφή με τα γεγονότα, αλλά και το Αρχείο του Υψηλάντη, το οποίο κουβαλά σε όλες τις μετακινήσεις τους. Για τις υπηρεσίες του τιμήθηκε το 1843 με το βαθμό του Ταγματάρχη της Φάλαγγας των Αγωνιστών και το 1864 διορίστηκε, για ένα μικρό χρονικό διάστημα, Γραμματέας της Επιτροπής επί των αγωνιστών. Παράλληλα, αρνιόταν το Παράσημο του Σωτήρος, ως ένας από τους λίγους επιζώντες του 1821, γιατί το θεωρούσε ξενόφερτη ιδέα και όχι εθνική⁴³.

Σταθερός χαρακτήρας, σε όλη τη ζωή του παρέμεινε πιστός στις αξίες και τις αρχές που διαφέντευε, χωρίς, όμως, αυτό να τον εμποδίζει να αναγνωρίζει πιθανά λάθη, να τα παραδέχεται και να τα διορθώνει. Ακόμα και στην περίπτωση του Δημητρίου Υψηλάντη, του οποίου την οικογένεια θαύμαζε, εκτιμούσε και επαινούσε μέσα από τα κείμενά του, δε δίστασε να καυτηριάσει τη στάση του Υψηλάντη

---

⁴² Δεσποτόπουλος, Αλ., *ό.π.*, σελ. 8-9.

⁴³ Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., «Ο Ιωάννης Φιλήμων και το έργο του», *ό.π.*, σελ. 26.

απέναντι στον Καποδίστρια⁴⁴. Μαχόταν με πάθος, με ήθος, χωρίς να διστάζει να έρχεται σε σκληρή αντιπαράθεση με τους πολιτικούς και μη αντιπάλους του, ακόμα κι αν αυτό επέφερε δυσάρεστες συνέπειες για τον ίδιο. Η ένθερμη υπεράσπιση των πολιτικών ιδεών του, οι οποίες υποστηρίζονταν από τη ρωσόφιλη κλίση του, οδήγησαν στην οικονομική καταστροφή του το 1854, καθώς κατεστράφη και έκλεισε το τυπογραφείο του.

Ο Φιλήμων ήταν θιασώτης του ρωσικού κόμματος, που ονομαζόταν και κόμμα των Ναπαίων και αναπτύχθηκε επί εποχής διακυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια. Το Ρώσικο Κόμμα είχε συντηρητικά χαρακτηριστικά και ο Φιλήμων, ως χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του Ρωσικού Κόμματος, ήταν πιστός στην ορθόδοξη πίστη, την οποία υποστήριξε με ισχυρό ζήλο. Άλλωστε, «η ορθοδοξία αποτέλεσε πράγματι πηγή έμπνευσης και ενδυνάμωσης του ελληνικού εθνικιστικού φρονήματος και κύριο κριτήριο προσδιορισμού της ελληνικής εθνικής ταυτότητας από τον καιρό ακόμη της οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι και τον 20^ο αιώνα»⁴⁵. Το ρωσικό κόμμα ήταν ένα από τα τρία ξενικά κόμματα, που σχηματίστηκαν μετά τον Αγώνα. «Η πρώτη περίοδος των ξενικών κομμάτων εμπίπτει χονδρικά στο χρονικό διάστημα μεταξύ της αρχής του απελευθερωτικού αγώνα το 1821 και της καθάρσεως του Όθωνα το 1862. Στη δεύτερη φάση, από το 1862 μέχρι το 1909, δημιουργήθηκαν στην εθνοσυνέλευση αρχικά δύο μεγάλα κόμματα»⁴⁶. Τα ελληνικά κόμματα της πρώτης περιόδου, που πρωταγωνίστησαν στις πολιτικές εξελίξεις μέσα και από τα δημοσιεύματα του Τύπου, είχαν μεγάλες διαφορές στο ιδεολογικό τους υπόβαθρο, αλλά και στα προγράμματά τους, έχοντας μερικώς ενσωματώσει προϋπάρχουσες πολιτικές τάσεις και συμφέροντα. Βασικός στόχος ήταν η άσκηση πίεσης στο ευμετάβλητο πολιτικό σύστημα, προκειμένου να ικανοποιηθούν κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα, μέσα από τις ισχύουσες δομές του πελατειακού φαινομένου και της ισχυρής οικογενειοκρατίας. Στην πορεία των κομμάτων οι ισχύουσες,

---

⁴⁴ Στο Φιλήμων, Ιω., *Επιστολή του κυρίου Α.Θ. Δημητρίου προς τον εις Τριέστιον κύριον*, Ναύπλιο, 15/27 Οκτωβρίου 1831.

⁴⁵ Λέκκας, Π., *ό.π.*, σελ. 183.

⁴⁶ Hering, G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004, τόμ. Α', σελ. 60.

παρελθοντικές αλλά και νέες, πελατειακές δομές σταδιακά χαλάρωσαν, μειώθηκε η πολιτική σημασία τους και τέλος ατόνησαν. Σύμφωνα με τον Hering, «την πρώτη περίοδο όλα τα κόμματα συνέβαλαν στο αποφασιστικό έργο εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος. Το 1843/44 αξιοποίησαν τη δυνατότητα να θεσμοθετήσουν την πολιτική μεταβολή, δηλαδή να αυξήσουν την προσαρμοστικότητα, την πολυπλοκότητα, την αυτονομία και τη συνοχή του πολιτικού συστήματος και να αναπτύξουν τρόπους για τη διευθέτηση των αντιπαραθέσεων».⁴⁷

Η επαγγελματική του σταδιοδρομία χαρακτηρίστηκε από την έκδοση των δύο εφημερίδων του: *Χρόνος* και *Αιών*, ενώ κύριο συγγραφικό του έργο⁴⁸ αποτέλεσαν τα δύο σημαντικά Δοκίμια: το *Δοκίμιο περί της Φιλικής Εταιρείας* (1834) και το *Δοκίμιο περί της Ελληνικής Επανάστασης* (1859). Μετά την καταστροφή του τυπογραφείου του από τα γαλλικά στρατεύματα το 1854, φυλακίστηκε και αποφυλακίστηκε με τον όρο να διακόψει την έκδοση του *Αιώνα* (4/9/1854). Ο *Αιών* επανεκδίδεται στις 24/1/1857, αλλά υπό τη διεύθυνση του γιου του Τιμολέοντα. Η δημοσιογραφική του παρουσία περιορίζεται σημαντικά, δίνοντάς του την ευκαιρία να ασχοληθεί εντατικά με τη συγγραφή της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης στο *Δοκίμιο του 1859*. Μετά από μία έντονη και γεμάτη ζωή, αποσύρθηκε από την ένταση του δημόσιου βίου, με κάποιες δημοσιογραφικές ανάπαυλες, όπως ήταν οι βιογραφίες στην ώριμη αρθρογραφία του. Η υγεία του Φιλήμονα υπέστη πλήγματα από τρεις διαδοχικές ημιπληγίες τα έτη 1870, 1871 και 1873, υποκύπτοντας τελικά την 1^η Ιανουαρίου 1874. Κηδεύτηκε «δημοσία δαπάνη»⁴⁹ με τιμές Ταγματάρχη της Φάλαγγας και εκφωνήθηκαν επικήδειοι από τον Αθανάσιο Πετμεζά και τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Από το γάμο του με τη Σμαράγδα Ανδρόνικου Μακρή απέκτησε δύο γιους, τον Τιμολέοντα και τον Γεώργιο, και τρεις κόρες, την πρώιμα αποθανούσα Αικατερίνη, τη Σοφία σύζυγο Δάλλα και τη Μαρία⁵⁰.

---

⁴⁷ Hering, G., *ό.π.* σελ. 273.

⁴⁸ Παρατίθεται Παράρτημα Α' με την εργογραφία του.

⁴⁹ Μάγερ, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1790-1900*, εκδ. Δημόπουλος, Αθήνα 1957, σελ.71.

⁵⁰ Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., *ό.π.*, σελ. 27.

Η πορεία της ζωής κάθε ανθρώπου μπορεί να κριθεί αδιαμφισβήτητα στο τελείωμά της. Μέσα από τους επικήδειους λόγους, που εκφωνήθηκαν στην τελετή ταφής του Φιλήμονα, μπορούμε να διακρίνουμε εκείνα τα στοιχεία του χαρακτήρα και της ζωής του ιστορικού, που τον σημάδεψαν στις συνειδήσεις των ανθρώπων, οι οποίοι τον γνώρισαν. Το αριθμ. 2983 φύλλο του *Αιώνα*, της Τετάρτης 9/1/1874, ξεκινά με τίτλο «Ιωάννης Φιλήμων», αναγγέλλοντας το θάνατο τού μέχρι το 1854 αποκλειστικού συντάκτη και εκδότη του. Η ταφή έγινε με στρατιωτικές τιμές του Ταγματάρχη της Φάλαγγας. Ο συντάκτης του άρθρου ευχαριστεί τους πολίτες για τη συμπάθεια στο πένθος της οικογενείας, επιβεβαιώνοντας πως «ο Έλλην γινώσκει να τιμά την μνήμην των αγνών πατριωτών, και ν' αποδίδει μεγαλοπρεπώς τον φόρον της ευγνωμοσύνης και του θαυμασμού του εις τους στρατιώτας της Πατρίδος και τους αγαθούς πολίτας». Τέλος, σημειώνεται πως έγραψαν για το θάνατό του και οι άλλες εφημερίδες της πρωτεύουσας, όπως η «Εφημερίς» και το «Μέλλον».

Έτσι, μελετώντας τους επικήδειους λόγους, παρατηρούνται τα εξής:

A) επικήδειος του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου (βουλευτής Μεσσήνης), εκφωνηθείς στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών 2/1/1874 και δημοσιεύτηκε στον *Αιώνα* στις 9/1/1874. Ο ομιλητής αναφέρθηκε στο Φιλήμονα, επικεντρώνοντας στην αγωνιστική του δράση την περίοδο του πολέμου, με αναφορές στην πολιορκία της Τριπολιτσάς και στο σημαντικό ρόλο που είχε στη Μάχη της Πέτρας και στη Συνθήκη της. Για το δημοσιογραφικό του έργο τόνισε το ρόλο, που διαδραμάτισε κατά τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου 1843, τα οποία οδήγησαν τη χώρα στην πιο κρίσιμη στιγμή της Ιστορίας της και στο Σύνταγμα του 1844. Τα άρθρα του στον *Αιώνα* φανέρωναν «κάλαμο νευρώδη, ιδέαι διαυγείς και υψηλαί, αυθεντίαν και αμετάβλητο χαρακτήρ». Το συγγραφικό ιστορικό του έργο «κατατάσσει το συγγραφέα μεταξύ των εγκρίτων ιστορικών». Τόνισε πως οι πράξεις του εκλιπόντος ήταν πάντα υπέρ της πατρίδας και χρησιμεύει «ως πυρήν παραδειγμάτων αρετής και πατριωτισμού». «Ο Φιλήμων υπήρξε ευδαίμων», ζώντας σε μια πολιτική εξουσία «αγνώμων και άφρων».

B) επικήδειος του Αθανάσιου Πετμεζά (βουλευτής Καλαβρύτων), δημοσιευμένος επίσης στον *Αιώνα* στις 9/1/1874. Ο ομιλητής αναφέρθηκε στους αγώνες του Φιλήμονα για την ελευθερία. Αναφέρθηκε στη γέννησή του το 1799 στην

Κωνσταντινούπολη, στην άριστη γνώση της τουρκικής γλώσσας, στη διαφυγή του τον Οκτώβριο του 1821 προς την Ελλάδα και για τη συνεργασία του με το Δ. Υψηλάντη. Εκφωνεί, επίσης, έγγραφο του Εκτελεστικού Σώματος (Περίοδος Γ΄, Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδος, 5/12/1825), που απευθυνόταν στο Φιλήμονα και αναφερόταν στην υπόληψη και εύνοια από πλευράς της Πατρίδος απέναντί του. Επίσης, έκανε αναφορές στη Μάχη της Πέτρας και στη σημασία του Πρωτοκόλλου, που υπεγράφη μετά από αυτήν. Σε σχέση με το έργο του, αναφέρθηκε στην έκδοση της εφημερίδας *Χρόνος*, στη συγγραφή του *Δοκιμίου περί της Φιλικής Εταιρείας* (1834), στα Προλεγόμενα του στα *Απομνημονεύματα του Π. Π. Γερμανού* (1837), στην έκδοση της εφημερίδας *Αιών* (1838), στις δημοσιεύσεις για το Σύνταγμα (1843) και για το Βαθμό του Ταγματάρχη της Φάλαγγας, που του απονεμήθηκε το 1843. Χαρακτηρίζει το Φιλήμονα «ακλόνητο εις τας πεποιθήσεις του τας πολιτικές, τας οποίας απέκτησε δια σειράς γεγονότων, αγώνων και ιδίων κρίσεων». Τονίζει, επίσης, πως η δράση του θανόντος ήταν πάντα υπέρ του εθνικού συμφέροντος και όχι του ατομικού, και τα έτη από 1843-1854 αγωνίστηκε για τις συνταγματικές ελευθερίες. Αναφέρθηκε και στην καταστροφή του τυπογραφείου του το 1854, κατά τη διάρκεια της κρίσης του Ανατολικού ζητήματος, που οδήγησε στη φυλάκισή του, στη διακοπή της κυκλοφορίας του *Αιώνα* και στην απόσυρσή του στον ιδιωτικό βίο. Τέλος, αναφέρεται, πως δεν πέθανε έχοντας πάρει το Παράσημο του Σωτήρος, το οποίο δεν το «ζήτησε», αλλά με το παράσημο του απλού κόσμου, την υπόληψή του.

Γ) Τέλος, υπήρξε αυτοσχέδιος ποιητικός αποχαιρετισμός από τον Γ. Παράσχο την ώρα του ενταφιασμού, με λυρικό πένθιμο ύφος.

Οι φίλοι αποχαιρετούν τον άνθρωπο, που δε φοβήθηκε να αγωνιστεί για την Πατρίδα, που παρέμεινε ενεργός πολίτης στο νεοσύστατο Κράτος, πάντα πιστός στις αξίες που διαφέντευε όλα τα χρόνια της ζωής του, τις οποίες εξέφραζε μέσα από τα έργα του και μέχρι το τέλος της ζωής του.

B2. Μια μακρά δημοσιογραφική παρουσία (1833-1874)

Ο Φιλήμων έζησε την περίοδο που καλύπτει την Κρατική οργάνωση του Νέου Ελληνισμού, διανύοντας τις τρεις περιόδους της ελληνικής Συνταγματικής Ιστορίας (1821-1832, 1833-1843, 1843-1862), με τις εναλλαγές στις μορφές πολιτευμάτων και στη διοικητική οργάνωση της ελληνικής κοινωνίας.⁵¹

Από το 1821-1827 έγινε πολύς αγώνας και συζήτηση για την ταυτότητα του πολίτη και τη διαμόρφωση της κοινωνίας των πολιτών, η οποία παρουσιαζόταν το 1821 διεσπαρμένη σε τρεις διαφορετικούς κόσμους, τους αυτόχθονες της επαναστατημένης επικράτειας, τους ετερόχθονες Έλληνες της υπόλοιπης Οθωμανικής αυτοκρατορίας και τους Έλληνες της διασποράς, που είχαν μετοικήσει στο παρελθόν σε ευρωπαϊκά κράτη. Έτσι, ο ορισμός της ιθαγένειας αποτελεί καίριο πολιτικό και κοινωνικό παράγοντα μαζί με άλλους, όπως την επικράτεια, το γεωγραφικό χώρο, το πολιτικό σύστημα, τη χριστιανική πίστη, την ετεροδοξία, την καταγωγή, τη γλώσσα, δημιουργώντας μια πολύπλοκη και πολυδιάστατη μορφή στο ζήτημα της διαμόρφωσης μίας Ελλάδας με μία συγκεκριμένη ταυτότητα των πολιτών της.

Από την εθνική παλιγγενεσία και το Πολίτευμα της Επιδαύρου, οι Έλληνες υποχρεώθηκαν στην περίοδο 1833-1843 να υποστούν μια μοναρχική διακυβέρνηση. Με την άφιξη του Όθωνα εγκαθιδρύεται η νέα βαυαρική τάξη, με την εξουσία στα χέρια της τρικέφαλης Αντιβασιλείας, που διοικεί πατερναλιστικά και αυταρχικά. Ο ελληνικός λαός βρίσκεται όμηρος της Αντιβασιλείας και αντιδρά σπασμωδικά με εξεγέρσεις.

Η δημοσιογραφική δράση του Φιλήμονα εντάσσεται στην πιο δημιουργική περίοδο του ελληνικού Τύπου στο νέο Ελληνικό Κράτος. Ο Τύπος, από την Επανάσταση του 1821 και μετά, αρχίζει να προσλαμβάνει και να διαμορφώνει πολλά από τα βασικά χαρακτηριστικά, που εξακολουθεί να έχει ως σήμερα. Ο Τύπος έχει αρχίσει, ήδη, να αποκτά και να ασκεί μεγάλη εξουσιαστική επίδραση πάνω στην

---

⁵¹ Η ακριβής ανάλυση του ιστορικού πλαισίου σε σχέση με το δημοσιογραφικό ή ιστορικό έργο του Φιλήμονα θα απαιτούσε μια συστηματικότερη γνωριμία με την ιστορία του 19^{ου} αιώνα, που, όμως, ξεπερνά τα όρια της παρούσας εργασίας.

πολιτική ζωή και τα πολιτικά δρώμενα του Κράτους. Με τη δύναμη της πένας του και με τη δυνατότητα να γράφει και να εκδίδει ο ίδιος τα κείμενά του, θα εμπλακεί ενεργά σε ολόκληρο τον ενεργό πολιτικό του βίο στις πολιτικές εξελίξεις.

Η εφημερίδα *Χρόνος*, αποδελτίωση της οποίας έχει γίνει από την Έλλη Δρούλια.⁵², σύμφωνα με τον εκδότη της, ήταν Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική. Η ύλη της χωριζόταν σε δύο βασικά μέρη στα Εσωτερικά και στα Εξωτερικά, με βασική εστίαση στα εσωτερικά ζητήματα, που αναφέρονται σε καίρια θέματα επικαιρότητας του νεοσύστατου Κράτους. Συγκεκριμένα, τα κύρια θέματα που τον απασχολούν είναι: γενικά θέματα Διοίκησης, διορισμοί και εφαρμογή νόμων, δημοσιονομικά, φορολογικά, θέματα Εκκλησίας, αναδιάρθρωσης του στρατού, οικονομικά, πάντοτε με κριτική ματιά και υπό τη βαθιά ρωσόφιλη επιρροή στις πολιτικές του απόψεις. Στη μικρής διάρκειας παρουσία της εφημερίδας (1/5-14/9/1833), ο εκδότης έδωσε βαρύτητα στη μελέτη κάποιων ζητημάτων, για τα οποία αρθρογράφησε εκτενώς και σε συνέχειες, αναδεικνύοντας, μέσω αυτών, τους προβληματισμούς του σε σημαντικούς τομείς της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Παρατίθενται μερικά από τα σημαντικότερα:

1) η μελέτη του σύγχρονου ελληνικού Τύπου σε έξι συνέχειες με τίτλο «Ιστορική εξέταση των Πολιτικών Εφημερίδων της Ελλάδος» (Φύλλα: αρ.1-1/5/1833, αρ.2-4/5/1833, αρ.3-7/5/1833, αρ.4-11/5/1833, αρ.5-14/5/1833, αρ.6-18/5/1833). Η συγκεκριμένη μελέτη βοηθά στην καταγραφή των εφημερίδων, αλλά και το συσχετισμό τους με την πολιτική ιστορία. Σε αυτή τη μελέτη, «ο Ιωάννης Φιλήμων, μελλοντικός και σκληρός εκδότης της εφημερίδας *Αιών*, επιχειρεί αφ' ενός να καταγράψει την ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου μέσα στον Αγώνα, και το σπουδαιότερο οριοθετεί τη σημαντική συμβολή του Τύπου στη διαμόρφωση των πολιτικών πραγμάτων. Διπλή, ενδιαφέρουσα κατάθεση όπου συμβαδίζουν η

---

⁵² Δρούλια, Έλλη, *Η Εφημερίδα ΧΡΟΝΟΣ του Ιωάννη Φιλήμονα-1833*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Παράρτημα του Περιοδικού *ΜΝΗΜΩΝ* αρ.16, Αθήνα 2010.

απογραφική προσέγγιση και η ποιοτική, θεωρητική αντιμετώπιση του θέματος»⁵³. Θεωρεί μεγάλη ανάγκη την ύπαρξη πολιτικής εφημερίδας, η οποία, όταν αποφεύγει τις απάτες, τη χειραγώγηση και τις πομπώδεις διακηρύξεις, θα βοηθήσει στην πρόοδο και τη μόρφωση των ανθρώπων. Ο ίδιος, για το *Χρόνο*, αναφέρει ως αρχές του την υπεράσπιση της δικαιοσύνης, την καταπολέμηση της αδικίας, τη στήριξη του δημοσίου συμφέροντος, την υποστήριξη του θρόνου και τη μετριοπάθεια (αρ. 6, 18/5/1833).

2) η κατάσταση του ελληνικού εμπορίου πριν την απελευθέρωση, με τίτλο «Περί Εμπορίου και της επίρροιάς του εις την απελευθέρωσιν της Ελλάδος» (φύλλα: αρ.8-25/5/1833, αρ.9-28/5/1833, αρ.13-11/6/1833, αρ. 30-10/8/1833, αρ. 36-31/8/1833, αρ. 39-10/9/1833). Πιστεύει πως, μέσω του εμπορίου, μπορεί να επιτευχθεί η εθνική δόξα και η ευδαιμονία, γι' αυτό πρέπει η Διοίκηση να βοηθήσει στην ανάπτυξή του (αρ. 8-25/5/1833).

3) οι Φαναριώτες, με τίτλο «Ο Φαναριωτισμός» (φύλλα: αρ.10-1/6/1833, αρ.12-8/6/1833, αρ.15-18/6/1833, αρ.22-13/7/1833). Τον απασχολεί η ποιότητα των Φαναριωτών και ο ρόλος, που έπαιξαν κατά τη διάρκεια της τυραννίας. Πιστεύει πως η υψηλή παιδεία τους ήταν στην υπηρεσία της Πόρτας. Είχαν παρόμοιες συνήθειες με τους Τούρκους και διαφθάρηκαν από την εξουσία και τον πλούτο. Τους θεωρεί ευτελείς και μηχανορράφους, μικροπρεπείς, σκληρούς και συμφεροντολόγους. Τους αναγνωρίζει την ανάδειξή τους στην πολιτική σκηνή και την εκτίμηση που απολάμβαναν, αλλά τους κατακρίνει για τη μη εμπλοκή τους στην απελευθερωτική προσπάθεια.

4) σχετικά με το ελληνικό δάνειο (εξωτερικά ζητήματα) με τίτλο «περί του Δανείου της Ελλάδος Λόγου» (φύλλα: αρ.17-25/6/1833, αρ.18-29/6/1833, αρ.20-6/7/1833, αρ. 21-9/7/1833, αρ.25-23/7/1833). Η εκτενής αρθρογραφία του για το ελληνικό δάνειο εκφράζει την αγωνία του για την οικονομική κατάσταση στη μετεπαναστατική

---

⁵³Κουμαριανού, Αικ., «Ελληνικός Τύπος», στο Κιτρομηλίδης Π.- Σκλαβενίτης Τρ. (επιμ.) *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σελ. 361.

Ελλάδα, η οποία έκανε ένα δίκαιο και ηρωικό αγώνα και τώρα, στο τέλος της προσπάθειας, πρέπει να μην εγκαταλειφθεί από την Ευρώπη και τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες πράττουν κατά το δικό τους συμφέρον και στα πλαίσια της δικής τους εξωτερικής πολιτικής.

5) «περί του Ελληνικού Κλήρου» (φύλλα: αρ.27- 30/7/1833, αρ.28-3/8/1833). Στα δύο άρθρα για τον ελληνικό κλήρο εκφράζει τη βαθιά ορθόδοξη πίστη του και την πεποίθησή του στις θυσίες του κλήρου. Υποστηρίζει την ανεξαρτησία της ελληνικής εκκλησίας, αλλά με τους όρους που επιθυμεί το έθνος.

6) «η Ευρώπη ως προς την Ελλάδα» (φύλλα: αρ.31-13/8/1833, αρ.33-20/8/1833, αρ.35-27/8/1833, αρ.38-7/9/1833). Στην εκτενή αρθρογραφία για τη στάση της Ευρώπης απέναντι στην Ελλάδα, κάνει μια ιστορική αναδρομή στην κατάσταση της υπόδουλης Ελλάδας, η οποία, εντελώς ξεχασμένη από την Ευρώπη, επαναστατεί, προκαλώντας ανησυχία στα ευρωπαϊκές δυνάμεις. Μέσα από την εξιστόρηση, αναδεικνύεται η παρουσία της Φιλικής Εταιρείας και του αρχηγού της, Αλέξανδρου Υψηλάντη. Η αναφορά, αυτή, στην οικογένεια Υψηλάντη δεν είναι η μόνη.

7) περί του τακτικού στρατού (φύλλα: αρ.33-20/8/1833, αρ.34-24/8/1833). Στα άρθρα για τον Τακτικό Στρατό αναφέρεται στη δημιουργία του Ιερού Λόχου από τον Αλέξανδρο και στη δημιουργία σώματος στην Καλαμάτα το 1821 από το Δημήτριο Υψηλάντη. Όντας ο ίδιος ενεργός στρατιώτης, ο Φιλήμων επαινεί τη δράση του Τακτικού Σώματος στον Αγώνα και κατακρίνει τη στάση του Υπουργείου απέναντι στους πατριώτες αγωνιστές, οι οποίοι ζουν μέσα στην απαξίωση και την εξαθλίωση. Ο Φιλήμων δεν μπορεί να δεχθεί την αναλγησία του Κράτους, που έχει βραχύβια μνήμη και ξεχνά όσους αγωνίστηκαν, κάτω από μικροκομματικές σκοπιμότητες.

Η ελευθεροτυπία είναι ζητούμενο από το πρώτο κιόλας Σύνταγμα του νέου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, αλλά και συνυφασμένη με την ανεξάρτητη πορεία του ελληνικού έθνους. Την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας (1833-1843) εκδίδει τις εφημερίδες *Χρόνο* (1833) και *Αιών* (1838), μέσα σε ένα ιδιαίτερο πολιτικό κλίμα, που αποτυπώνεται στα άρθρα των δικών του εφημερίδων, αλλά και των υπολοίπων, κυρίως με στίγμα κριτικής αντιμετώπισης των πράξεων του μοναρχικού πολιτεύματος

και με σημάδια έντονης πίεσης για παραχώρηση συντάγματος, μία πίεση που θα βοηθήσει ενισχυτικά στην εξέγερση του 1843.

Ο δημοσιογραφικός του βίος χαρακτηρίστηκε από διαρκείς δημοσιογραφικές ανταλλαγές απόψεων με τις ομοϊδεατικές, αλλά και από διαμάχες με τις αντίθετα πολιτικά εφημερίδες. Η πιο χαρακτηριστική διαμάχη ήταν αυτή με την Εφημερίδα *Αθηνά* του Εμμανουήλ Αντωνιάδη, ο οποίος το ίδιο σθεναρά με τον Φιλήμονα, θα εκφράσει την πολιτική του γνώμη μέσω του Τύπου. Και οι δύο εφημερίδες ως «εφημερίδες αρχών διαδραματίσανε πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση των πολιτικών πραγμάτων και της κοινής γνώμης, έχοντας πλήρη επίγνωση της σπουδαιότητας των εφημερίδων και της επίδρασής τους ως οδηγού και εκφραστή πολιτικών, κοινωνικών, εθνικών αιτημάτων»⁵⁴.

Την περίοδο 1833-1837 δημοσιεύτηκαν τέσσερις νόμοι σχετικά με τον Τύπο (Εφημερίδα της Κυβερνήσεως αρ.29-14/9/1833 (3 νόμοι) και αρ.37-23/11/1837), που αποκλήθηκαν «τυποκτόνοι», εξαιτίας των πολύ αυστηρών μέτρων που θέσπιζαν, με στόχο την αποδυνάμωση της αντιπολιτευτικής πολιτικής δράσης και ενίσχυσης της μοναρχίας. Κανείς, όμως, από τους νόμους αυτούς δεν μπόρεσε να φιμώσει τον ανεξάρτητο ελληνικό Τύπο, που συνέχιζε να αγωνίζεται κατά της μοναρχίας και της βαυαροκρατίας. Εντούτοις, η θέσπισή τους οδήγησε σε μια συνεχή δίωξη συντακτών και εντύπων, που κατέληγαν σε δίκες εναντίον των πολιτικών εφημερίδων, ανάμεσα στις οποίες ήταν και ο *Αιών*.

Ο *Αιών* είναι μια εφημερίδα που κράτησε, για σχεδόν πενήντα χρόνια, μια περίοπτη θέση στο χώρο του μετεπαναστατικού νεοελληνικού Τύπου, αφήνοντας χαραγμένη τη σφραγίδα της στα πολιτικά δρώμενα της περιόδου 1838-1858. Ο Φιλήμων «εισήγαγε νεωτερισμούς χρησιμοποιώντας και άλλα άτομα ως συντάκτες-συγγραφείς άρθρων, αλλά και υπευθύνους της έκδοσης»⁵⁵. Η διάρκεια ζωής του *Αιώνα* μοιράζεται σε τέσσερις περιόδους. Η πορεία της εφημερίδας *Αιών* ακολούθησε πιστά τη δημοσιογραφική πορεία του Φιλήμονα, παράλληλα με τις πολιτικές-

⁵⁴ Κουμαριανού, Αικ., «Αιών» στο Δρούλια, Λ., Κουτσοπανάγου Γ.,(επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974*, ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σελ.154.

⁵⁵ ό.π., σελ. 153.

κοινωνικές εξελίξεις. Ενδεικτικά σημεία αναφοράς, στη διάρκεια της περιόδου που μας αφορά κυρίως, της Πρώτης Περιόδου του *Αιώνα*, από 25/9/1838 μέχρι το 1859, οπότε εκδότης και υπεύθυνος συντάκτης είναι ο Ιω. Φιλήμων⁵⁶, είναι τα παρακάτω:

Το 1839 αποκαλύπτεται η συνωμοσία της Φιλορθόδοξης Εταιρείας, όργανο της οποίας θεωρείτο ο *Αιών*⁵⁷ και μέλος της ο Φιλήμων⁵⁸. Σκοπός της ήταν η απελευθέρωση αλύτρωτων περιοχών, αλλά και η ενίσχυση της Ορθοδοξίας, με τη στήριξη του ρωσικού κόμματος. Οι σκοποί αυτοί αποτελούσαν και τις βαθιές αρχές και επιθυμίες του Φιλήμονα, ο οποίος ενεπλάκη σε δημοσιογραφική διαμάχη με την εφημερίδα *Αθηνά*, που εκπροσωπούσε τους συνταγματικούς, αλλά και σε πολιτική διαμάχη με τους εκπροσώπους των άλλων δύο κομμάτων. Στις 11/7/1840 έγινε η δίκη της Φιλορθόδοξης Εταιρείας, με τη διαμάχη συνταγματικών και Ναπαίων να εξελίσσεται μέσα από τα φύλλα των εφημερίδων *Αθηνά* και *Αιών* αντίστοιχα⁵⁹.

Στις 17/2/1843, ο *Αιών* δημοσιεύει μία Στατιστική, που αναφέρεται σε απαρίθμηση των δικών, στις οποίες παραπέμπονται εφημερίδες από 1836-1842 και στις αποφάσεις του δικαστηρίου. Ο *Αιών* τα έτη 1839, 1840, 1841, 1842 έχει παραπεμφθεί σε 14 δίκες, με δύο αθωωτικές αποφάσεις και 12 καταδίκες, ενώ στην

---

⁵⁶ Τα στοιχεία για τις περιόδους και τους συντάκτες λαμβάνονται από το Αρχείο εφημερίδων της ψηφιακής Βιβλιοθήκης της Βουλής, όπου έχει γίνει και η ψηφιοποίηση της εφημερίδας. Σε κάποια φύλλα (1838-1841) υπεύθυνοι συντάκτες είναι οι Εμμανουήλ Ευσταθιάδης και Π. Μαντζαράκης. Από 4/9/1854 – 24/1/1857 υπάρχει διακοπή της έκδοσης λόγω καταστροφής του Τυπογραφείου του Αιώνα. Στο φύλλο της 4^{ης}/9/1854 υπεύθυνος συντάκτης ήταν ο Κων/νος Παπαδόπουλος. Στο φύλλο της 24^{ης}/1/1857, από το Τυπογραφείο Ι. Αγγελόπουλου, υπεύθυνος συντάκτης ήταν ο Τιμολέων Φιλήμων. Στο φύλλο αρ.1991 (31/5/1861) έγινε διακοπή, επί συντάξεως Εμμανουήλ Λαουτάρη, και επανεκδίδεται 29/12/1861 πάλι από τον Εμμ. Λαουτάρη. Από το 1860-1861 εκδότης και υπεύθυνος συντάκτης είναι ο Ιωάννης Αντωνιάδης. Από 11/11/1862-13/1/1866 γίνεται διακοπή έκδοσης. Δεύτερη Περίοδος του Αιώνα: Από (φ. 2087) 13/1/1866-29/12/1866 εκδότης και υπεύθυνος Συντάκτης είναι οι Εμμανουήλ Λαουτάρης και Δημήτριος Συλλιβριώτης. Από 1/1/1867 – (φ. 3239) 24/8/1876 εκδότης και υπεύθυνος Συντάκτης είναι ο Δημήτριος Συλλιβριώτης. Από 25/8/1876 – 2/7/1880 υπάρχει διακοπή έκδοσης. Τρίτη Περίοδος του Αιώνα: Από 2/7/1880 – 15/6/1885 εκδότης και υπεύθυνος Συντάκτης είναι ο Δημήτριος Συλλιβριώτης. Από 16/6/1885 – 1/11/1886 υπάρχει διακοπή έκδοσης. Τέταρτη Περίοδος του Αιώνα: Από 1/11/1886 – φ. 5246 31/5/1888, εκδότης και υπεύθυνος Συντάκτης είναι ο Δημήτριος Συλλιβριώτης. Από 1/6/1888 – 6/12/1889 υπάρχει διακοπή έκδοσης.

⁵⁷ Πετρόπουλος, Ι.Α., Κουμαριανού, Αικ., *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους: οθωνική περίοδος 1833-1843*, Παπαζήσης, Αθήνα 1982, σελ.204-6.

⁵⁸ Παπαγεωργίου, Στ., *ό.π.*, σελ. 364-5.

⁵⁹ Πετρόπουλος, Ι.Α., Κουμαριανού, Αικ., *ό.π.*, σελ. 211.

περίπτωση των καταδικαστικών αποφάσεων του επιβλήθηκαν 8,5 μήνες φυλάκιση και χρηματική ποινή 1700 δρχ., με επιβαρυντικές συνέπειες για το τυπογραφείο και την οικονομική του κατάσταση. Ο *Αιών* ανήκει στις αντιβαυαρικές εφημερίδες, γεγονός που το ενισχύει και ο αριθμός των δικών, στις οποίες οδηγήθηκε, για τα δημοσιεύματα του Φιλήμονα, ο οποίος τα αρθρογραφούσε και τα υπέγραφε, αγωνιζόμενος για την κατοχύρωση των πολυπόθητων πολιτικών ελευθεριών των Ελλήνων, για τις οποίες αγωνίστηκε και ο ίδιος. Έτσι, συμμετέχει ενεργά στην ενωμένη δράση του αντιμοναρχικού Τύπου την περίοδο της εξέγερσης του 1843. Στις 3/9/1843 (αρ.φ.467) ο *Αιών* δημοσιεύει έκτακτο παράρτημα για την επικράτηση της εξέγερσης, αρθρογραφημένο από το Φιλήμονα, ξεκινώντας με την προσφώνηση: «ΣΥΜΠΟΛΙΤΑΙ! Πιστοί προς τον Θεόν και την Πατρίδα Έλληνες».

Από το 1835-1843 έχουμε την απόλυτη μοναρχία του Όθωνα, η οποία δημιουργεί ένα καίριο αίτημα, που γίνεται όλο και πιο επιτακτικό: το Σύνταγμα. Οι πολιτικές πιέσεις διογκώνονται και, μέσα από τον Τύπο, διαγράφεται η διαρκώς αυξανόμενη δυσφορία της κοινής γνώμης. Κύριες αντιπολιτευτικές εφημερίδες είναι η *Αθηνά*, αλλά και ο πιο συντηρητικός *Αιών*, ο οποίος δε δίστασε να υποστηρίξει το αίτημα για Σύνταγμα, θεωρώντας πως μόνο αυτή η πολιτική λύση θα μπορούσε να εγγυηθεί την προστασία της ορθοδοξίας και την απαλλαγή των Ελλήνων από την ξένη κηδεμονία, πάγιες επιθυμίες του Φιλήμονα. Το αίτημα για συνταγματικές ελευθερίες πραγματώνεται μέσα από την εξέγερση της 3^{ης}/9/1843, που εξωθεί τον Όθωνα στην παραχώρηση του Συντάγματος του 1844, σημείο τομής στη συνταγματική ιστορία της χώρας. Πρώτος ο Φιλήμων διαρρέει στον *Αιώνα* (φ.494, 18/12/1843) κείμενο του σχεδίου του Συντάγματος με τα πρώτα 44 επεξεργασμένα, αλλά μη δημοσιευμένα άρθρα, σημειώνοντας μεγάλη δημοσιογραφική επιτυχία, χωρίς να αναφέρει την πηγή του, στην πίεση που του ασκήθηκε, για να την αποκαλύψει. Στις 14/1/1844 λαμβάνει χώρα στην Εθνική Συνέλευση η περιβόητη αγόρευση του Ιω. Κωλέττη, που αναφέρεται στην εθνική ολοκλήρωση, την εθνική ενότητα αλλά και τη Μεγάλη Ιδέα, που θα στιγματίσει για δεκαετίες την πολιτική δράση του νεοελληνικού κράτους.

Αξίζει να επισημανθούν τρία αντιπροσωπευτικά άρθρα της έντονης περιόδου του 1844. Το άρθρο (φ. 503, 2/2/1844) με τίτλο «ο ορθόδοξος βασιλεύς», προτείνει

ως υποχρεωτική την ορθόδοξη πίστη για κάθε μελλοντικό βασιλιά, αίτημα που τελικά επιβάλλεται από την Εθνική Συνέλευση: «Πολίτης Έλλην του Ανατολικού Δόγματος», το άρθρο (φ.512, 4/3/1844) με τίτλο «Η ΤΡΙΑΝΔΡΙΑ», για το παρασκήνιο σχετικά με την προπαρασκευή των παρατηρήσεων του Όθωνα σχετικά με το Σύνταγμα και, τέλος, το άρθρο (φ.511, 1/3/1844), όπου ασκεί κριτική στις παρατηρήσεις και τις τροπολογίες του Όθωνα για το Σύνταγμα, υποστηρίζοντας ότι το υπονομεύει και το αλλοιώνει.

Η περίοδος 1844-1862 διαμορφώνει τη φυσιογνωμία του νέου ελληνικού κράτους μέσα από διάφορα σημαντικά γεγονότα. Σε αυτά εντάσσονται οι πρώτες βουλευτικές εκλογές (1844-7), που χαρακτηρίστηκαν ως εποχή του Κωλέττη, ο οποίος πεθαίνει στις 31/8/1847. Ο *Αιών* σε άρθρο του (αρ.φ. 808-6/9/1847), με τίτλο «Ο ΝΕΚΡΟΣ ΚΩΛΕΤΤΗΣ», αναφέρεται στον πολιτικό βίο του Κωλέττη και στη «μεγάλη ιδέα περί της ελληνικής φυλής», που είχε εκφράσει, και επανέρχεται σε αυτήν στο άρθρο (φ.810-13/9/1847) με τίτλο «Η ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ». Ακολουθεί η πολιτική αστάθεια της περιόδου 1847-53 (το 1848 ήταν το έτος των επαναστατικών αλλαγών και του ανερχόμενου πολιτικού φιλελευθερισμού στην Ευρώπη), ο Κριμαϊκός πόλεμος (1853-6), στη διάρκεια του οποίου (13/5/1854) τα γαλλικά στρατεύματα μπήκαν στον Πειραιά και καταστρέφεται το τυπογραφείο του Φιλήμονα. Οι κυβερνήσεις 1855-1862 των Βούλγαρη, Μιαούλη και Κολοκοτρώνη και η επανάσταση της 10^{ης}/10/1862 οδήγησαν στην κατάλυση της βασιλείας του Όθωνα και στη διάλυση της Βουλής,⁶⁰ σφραγίζοντας την πρώτη φάση της μοναρχίας στην Ελλάδα, αλλά και γενικότερα την πρώτη κρίσιμη περίοδο του νεοελληνικού κράτους. Σε όλη αυτήν την περίοδο, συνεχίζοντας το δριμύ κριτικό ύφος του, ο *Αιών* επιτίθεται κατά των Άγγλων και των Γάλλων, σταθερός πάντα στη ρωσόφιλη πολιτική του ιδεολογία. Αυτή η δημοσιογραφική του πρακτική θα τον οδηγήσει στη φυλάκισή του από τους Γάλλους, στα γεγονότα του Πειραιά, και στην καταστροφή του τυπογραφείου του *Αιώνα*, με διακοπή της έκδοσης της εφημερίδας στις 7/9/1854.

---

⁶⁰ Η Β' Εθνική Συνέλευση 1862-4, με γνώμονα τη δημοκρατική αρχή, με το ψήφισμα της 18^{ης}/3/1863 αναγόρευσε βασιλιά των Ελλήνων τον Γεώργιο τον Α', ο οποίος ήρθε στην Αθήνα στις 18/10/1863, ενώ θέσπισε το Σύνταγμα του 1864. Η πρώτη δεκαετία (1864-75) εφαρμογής του Συντάγματος, υποδεέστερη των προσδοκιών της επανάστασης του 1862, πέρασε σε ένα κλίμα έντονης κυβερνητικής αστάθειας με 29 κυβερνήσεις και κατέληξε στην αρχή της δεδηλωμένης, η οποία συνιστά τομή στη λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος.

Όταν αποχώρησαν τα στρατεύματα κατοχής, ο *Αιών* επανεκδόθηκε στις 24/1/1857, αλλά κάτω από τη διεύθυνση του γιου του Φιλήμονα, του Τιμολέοντα. Με τον Τιμολέοντα, πλέον, στο συντακτικό τιμόνι του *Αιώνα*, η εφημερίδα διαδραματίζει εκ νέου σημαντικό πολιτικό ρόλο στην εξέγερση του 1862, εξακολουθώντας να κυκλοφορεί, με κάποιες διακοπές, δις εβδομαδιαίως και μέχρι το 1876, οπότε και διακόπτεται η έκδοση για μία τετραετία.

Ο Φιλήμων εντάσσεται δυναμικά στο χώρο της έντυπης πληροφορίας μετά την περίοδο κορύφωσης του ελληνικού διαφωτισμού⁶¹, σε μία περίοδο έντονης πολιτικοποίησης⁶² και σταθερά διάχυτης αστικής δημοσιότητας. Σε αυτό το δυναμικό περιβάλλον δημόσιας επικοινωνίας και δημόσιας ανταλλαγής απόψεων, εργάστηκε και παρουσίασε με σθένος τις απόψεις και τις γνώμες του, σε ένα διαρκή πολιτικό και κοινωνικό διάλογο με τους ιδεολογικούς του αντιπάλους, αλλά και το αναγνωστικό κοινό του. Μετά τα πεδία μάχης στον Αγώνα, διάλεξε τον Τύπο ως βασικό πολιτικό πεδίο δράσης και αντίδρασης.⁶³

---

⁶¹ Ο Κ. Θ. Δημαράς γράφει πως «ο χρόνος του ελληνικού Διαφωτισμού ορίζεται πιο στενά στην πενήνταετία 1774-1821» στο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1993, σελ.1.

⁶² Όπως παρατηρεί και ο Habermas, J.: «Μια πολιτικοποίηση της κοινωνικής ζωής, η άνοδος του Τύπου γνώμης, ο αγώνας κατά της λογοκρισίας και υπέρ της ελευθερίας της γνώμης χαρακτηρίζουν την αλλαγή λειτουργίας του επεκτεινόμενου δικτύου δημόσιας επικοινωνίας ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα», στο *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, νήσος, Αθήνα 1997, σελ.12

⁶³ Άλλωστε, «ως ένα ζωτικό στοιχείο του έντυπου πολιτισμού, οι εφημερίδες κατέχουν εξέχουσα θέση στις πιο πρόσφατες μελέτες για την κοινωνική και πολιτική αλλαγή στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα» και «πολλοί ιστορικοί αποδίδουν στις εφημερίδες τη διαμόρφωση της «κοινής γνώμης» και μιας πανευρωπαϊκής «δημόσιας σφαίρας» ανεξάρτητης από την κυβέρνηση αλλά κριτικής απέναντι στις ενέργειες της εξουσίας», στο Barker, Hannah and Simon Burrows eds. *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America, 1760-1820*, Cambridge: Cambridge University Press 2002, σελ.1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄: Η «Φιλική Εταιρεία» του Ιωάννη Φιλήμονα : το Δοκίμιο του 1834 και το Δοκίμιο του 1859

Γ1.1. Τα περιεχόμενα του Δοκιμίου περί της Φιλικής Εταιρείας

Η εξιστόρηση της ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας από το Φιλήμονα αποτελεί την ύψιστη συμβολή του στη διατήρηση της εθνικής μνήμης, της ελληνικής προεπαναστατικής ιστορίας. Η αξία αυτής της δημοσίευσης τονίζεται και από την έγκαιρη παρουσίαση του αρχειακού υλικού, που διασώθηκε μέσα από τα Δοκίμια. Το υλικό που κατέθεσε, αποτέλεσε τη βάση της μελέτης και έρευνας για τους επόμενους ερευνητές της ελληνικής ιστορίας. Η αξία της συμβολής του έργου του αναγνωρίστηκε, πολλάκις, στη διάρκεια των χρόνων, από τη δημοσίευση των Δοκιμίων έως και τον τελευταίο ερευνητή, τον Γκριγκόρι Άρς. Ο Άρς, στο πρόσφατο έργο του για τη Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία, κάνει εκτενή αναφορά, που τονίζει το σημαντικό ρόλο του Φιλήμονα, ως ο πρώτος ιστοριογράφος για τη Φιλική Εταιρεία. Στην εισαγωγή του έργου και σε σχέση με τις δυσκολίες εξεύρεσης αρχειακού υλικού σχετιζόμενου με τη Φιλική, αναφέρεται: «δυστυχώς, όμως, διατηρήθηκαν πολύ λίγα έγγραφα που έχουν σχέση με την εποχή της ύπαρξης της μυστικής οργάνωσης και αντανακλούν τη δραστηριότητά της. Ο Έλληνας ιστορικός Ιω. Φιλήμων πρόσφερε μεγάλη υπηρεσία, αναζητώντας τα και δημοσιεύοντάς τα. Ο Ιω. Φιλήμων στο παράρτημα του έργου του *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, δημοσίευσε για πρώτη φορά ορισμένα έγγραφα του οικογενειακού αρχείου του Υψηλάντη, όπως και την «Αρχή», το ανώτατο καθοδηγητικό όργανο της μυστικής οργάνωσης... Η αξία των δημοσιευμάτων αναβαθμίζεται κατά πολύ εάν ληφθεί υπόψη, ότι μετά το Φιλήμονα δεν υπήρξε ούτε ένας ερευνητής που μπόρεσε να χρησιμοποιήσει τα αρχεία του Υψηλάντη και την «Αρχή»⁶⁴. Αναφέρεται, επίσης, στην καταγραφή, από τον ιστορικό, μαρτυριών Φιλικών και συμπολεμιστών, αλλά και στην ύπαρξη λαθών, τα οποία αποδίδει, αφενός στην έλλειψη εμπειρικού υλικού και αφετέρου στην πολιτική κατάσταση της Ελλάδας του 1834, που ώθησε, σύμφωνα πάντα με τον Άρς, τον ιστορικό να λάβει προφυλάξεις για να μην εκθέσει τους Φιλικούς. Επίσης, κάνει αναφορά στο πολύ σοβαρό εμπειρικό λάθος του ιστορικού

---

⁶⁴ Άρς, Γκριγκόρι, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011, σελ.17-8.

να κατονομάσει ως ιδρυτή της Εταιρείας τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο αντί για τον Εμμανουήλ Ξάνθο, το οποίο και διόρθωσε στο επόμενο Δοκίμιο. Επιπλέον, ο Αρς διακρίνει και στα δύο Δοκίμια πως «υπάρχει κάποιος υποκειμενισμός, που εκδηλώνεται, κατά κάποιον τρόπο, με τη μεγαλοποίηση του ρόλου της οικογενείας Υψηλάντη στο ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα. Ωστόσο, παρά τις ανεπάρκειες, τα έργα του Ι. Φιλήμονα, χάρη στο πολύτιμο και πολλές φορές μοναδικό εμπειρικό υλικό τους, δεν έχουν χάσει μέχρι σήμερα τη σημασία τους»⁶⁵.

Στο *Δοκίμιο του 1834* ο Φιλήμων επιχειρεί, πριν την εξιστόρηση της ιστορίας της μυστηριώδους Εταιρείας, να αποτυπώσει την κοινωνικοπολιτική κατάσταση από αιώνες πριν και μέχρι την εμφάνισή της. Και δεν περιορίζεται στο στενό ελλαδικό χώρο, αλλά επεκτείνεται στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πέρα από αυτά. Και, όπως αναφέρει ο ίδιος, ασχολείται με θέματα «Ευρώπης και Άρκτου», γιατί «η Ιστορία των Εθνών παρουσιάζει, ως επί πίνακος, τας αρχάς της ευδαιμονίας ή κακοδαιμονίας, της πτώσεως ή της ανεγέρσεως των»⁶⁶.

Ο Φιλήμων, μελετώντας σφαιρικά ένα γενικότερο πλαίσιο, προσπαθεί να διακρίνει ανάμεσα στις πολυπαραγοντικές εξελίξεις, εκείνες που λειτούργησαν καταλυτικά στο σχηματισμό της ιδεολογίας και τελικά στην πραγμάτωση της του στόχου της Εταιρείας, μέσω της Επανάστασης, η οποία παρουσιάζεται από το συγγραφέα ως προετοιμασμένη ήδη από το 1453. Μέσω της ιστορικής αναδρομής, «το κείμενο προάγει τη σύνδεση της νεότερης Ελλάδας με το Βυζάντιο» και «διαπνέεται από μια επιχειρηματολογική γραμμή» που συνάδει με αυτήν του βρετανού ιστορικού Φίνλεϊ, που «κατανοεί το παρόν των Ελλήνων και το γεγονός της εξέγερσης εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε αναφορά προς τις καταβολές και τις ιδιομορφίες των εθνικών τους θεσμών... και δε συνίσταται απλώς σε αυτή την περίφημη τάση τους προς ανυποταγή»⁶⁷.

---

⁶⁵ Αρς, Γκριγκόρι, *ό. π.*, σελ. 21-22.

⁶⁶ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναυπλία 1834, σελ. ια'.

⁶⁷ Κουμπουρλής, Γιάννης, «Η επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού Κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», στο *Η Ελληνική επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ.-εισαγ. Πιζάνιας Π., Κέδρος, Αθήνα 2009, σελ. 370.

Στο σύγγραμμά του κάνει αναδρομή στην ιστορία της παρελθούσας κοινωνίας.⁶⁸ Κι αυτό είναι λογικό, καθώς δεν μπορεί να νοηθεί ιστορία χωρίς την κοινωνία που την διαδραματίζει.⁶⁹

Τα πρώτα χρόνια μετά την Επανάσταση έχει δημιουργηθεί μία νέα κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, που απαιτεί τη δικαίωση του Αγώνα και των συμμετεχόντων σε αυτόν, στη βάση στήριξης του νέου εθνικού Κράτους. Η δικαίωση των ενεργών πολεμιστών δεν μπορεί να στηριχτεί παρά μόνο στις πληροφορίες, στις μαρτυρίες και στις αυτοβιογραφίες, όλων, όσοι πρωταγωνίστησαν στον Αγώνα, αφού η ύπαρξη επισήμων εγγράφων είναι σχεδόν ανύπαρκτη ή ακόμα και επισφαλής. Σε αυτό το κενό της ιστοριογραφίας, έρχεται να ανταποκριθεί ο Φιλήμων, με όσα τεκμήρια και μαρτυρίες μπόρεσε να συγκεντρώσει, στην εξιστόρηση της πρόσφατης ιστορίας, στην οποία ο ίδιος μετείχε. «Οι ιστορίες των σύγχρονων γεγονότων και οι βιογραφίες προσωπικοτήτων της εποχής ανταποκρίνονται στο αίτημα των ανθρώπων να παρακολουθήσουν τα γεγονότα που επηρέαζαν τη ζωή τους και τα πρόσωπα που εξέφραζαν τις προσδοκίες τους. Τα κείμενα της σύγχρονης εξιστόρησης είναι και μαρτυρίες της ιδεολογικής τοποθέτησης των συγγραφέων, που μετέχουν στην ιστορική πράξη».⁷⁰

Το *Δοκίμιο Περί της Φιλικής Εταιρείας*⁷¹ αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, τις επονομαζόμενες Εποχές, οι οποίες με τη σειρά τους δομούνται από επιμέρους κεφάλαια.

⁶⁸ Άλλωστε, «η ιστορία της κοινωνίας είναι ιστορία, έχει δηλαδή ως διάστασή της έναν πραγματικά χρονολογημένο χρόνο. Δεν μας ενδιαφέρουν μόνον οι δομές και οι μηχανισμοί διατήρησης και αλλαγής τους, ή οι γενικές δυνατότητες και οι μορφές των μετασχηματισμών τους, αλλά και το τι συνέβη στην πραγματικότητα» Hobsbawm, E.J., *Για την Ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σελ. 103.

⁶⁹ Άλλωστε, «τα κοινωνικά γεγονότα είναι ipso facto και ιστορικά με την έννοια ότι εμφανίζουν ιστορικό χαρακτήρα, διότι προφανώς θεωρείται (όπως λ.χ. από τον C. Wright Mills και τον Π. Κανελλόπουλο) ότι η ανθρώπινη διάνοηση και δράση δεν νοούνται έξω από την ιστορία, αλλά αποτελούν προϊόντα της ιστορίας» (Λαμπίρη- Δημάκη, Ιωάννα, *Κοινωνιολογία και Ιστορία: ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1989, σελ.30.)

⁷⁰ Σκλαβενίτης Τρ., «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών 1828-1876», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, τόμ. Α', Αθήνα 2004, σελ.171.

⁷¹ Το *Δοκίμιο* εκδόθηκε το 1834, όμως σε Επιστολή του Κ. Δραγώνα προς τον Ι. Φιλήμονα (έγγραφο αριθμ.6995 στο Αρχείο Φιλήμονα) υπάρχει αναφορά στο υπό έκδοση έργο: «ελπίζω ότι εξακολουθείς το έργο σου δηλαδή το να γράφεις την πολυθρύλιτον Ιστορίαν της δυστυχούς Ελλάδος». Η Επιστολή

Η **Πρώτη Εποχή** αποδίδει μια συνοπτική άποψη της ηθικής και πολιτικής κατάστασης των Ελλήνων από τα τελευταία χρόνια της Ανατολικής Αυτοκρατορίας μέχρι τις αρχές του ΙΘ΄ αιώνα, προσπαθώντας να θέσει και να προσπαθήσει να επιλύσει «το πρόβλημα της ιστορικής αιτιότητας, που είναι το πρόβλημα του καθορισμού του ρόλου των παραγόντων που προηγήθηκαν από την εκδήλωση ενός γεγονότος»⁷², εδώ της Επανάστασης.

Αποτελείται από τρία κεφάλαια. Στο Α΄ κεφάλαιο γίνεται εξιστόρηση γεγονότων στην υπόδουλη Ελλάδα, αναφέρονται οι οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές και τονίζονται δραματικές πτυχές της τυραννίας, όπως το παιδομάζωμα και οι φόροι. Στο Β΄ κεφάλαιο αναφέρονται τα ισχύοντα κοινωνικά συστήματα (προεστοί, δημογέροντες, ιερατείο, κλέφτες), η ανάπτυξη της ναυτιλίας και του εμπορίου, οι συντεχνίες, η άνοδος των Φαναριωτών, η εξουσία του Μοχάμετ Β΄ και οι Έλληνες. Στο Γ΄ κεφάλαιο, μετά την πρόοδο στο εμπόριο, αναφέρεται στην πρόοδο στην Παιδεία, στη διάσωση των Γραμμάτων, τη θρησκεία και τη γλώσσα. Είναι προφανές πως η ανωτέρω περίοδος χαρακτηρίζεται από έντονη κινητικότητα σε όλους τους ζωτικούς τομείς της κοινωνίας και της οικονομίας, δημιουργώντας νέους παράγοντες, που θέτουν σε αμφισβήτηση το ισχύον τυραννικό καθεστώς.

Η **Δευτέρα Εποχή** αναφέρεται στα γεγονότα από το 1769 μέχρι και τις αρχές της Φιλικής Εταιρείας. Αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, εκ των οποίων τα δύο πρώτα αφορούν: στη γενικότερη πολιτική κατάσταση που επικρατεί στις σχέσεις Ελλάδας- Ρωσίας, στη συνεχή αντιπαράθεση με τους τυράννους, η οποία πρέπει να φθάσει σε ένα τέλος, στην κατάσταση του Οθωμανικού Βασιλείου και σε κάποιες τελικές παρατηρήσεις για την κατάσταση στην Ελλάδα.

Στο Γ΄ κεφάλαιο εστιάζει στους Έλληνες της διασποράς, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να σκέφτονται και να πράττουν ελεύθερα, καθώς διαβιώνουν σε ένα

γράφτηκε στη Ζάκυνθο 6/18 Ιουλίου 1832 και απευθύνεται «προς τον Ευγενέστατον Κύριον Ιωάννην Φιλήμονα, εις Καρύταινα».

⁷² Aron, R., *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, Γνώση, Αθήνα 1991, σελ.288.

κλίμα ανερχόμενης αστικής δημοσιότητας, με ελεύθερη πρόσβαση στην Παιδεία και τη μόρφωση, με ελεύθερη και δημιουργική σκέψη. Από το 1813 οι Έλληνες στη Βιέννη κινητοποιούνται πνευματικά. Ο Καποδίστριας, με τη θέση του για την Παιδεία, υποστηρίζει πως «πρέπει πρώτον να μορφώσωμεν Έλληνες και έπειτα να κάμωμεν Έλληνας»(ΔΦΕ,σελ.128) και αντιτίθεται σε δραστικές λύσεις. Δημιουργείται η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών και της Βιέννης, οι οποίες αποτελούν τα βασικά σημεία αναφοράς του ιστορικού, καθώς δημιούργησαν τη στερεή πνευματική βάση, το εναρκτήριο λάκτισμα για οι απαρχές της Φιλικής Εταιρείας, καθώς τη Φιλόμουσο «ακολουθεί εκείνη των Φιλικών»(ΔΦΕ, σελ.131). Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει πως «κατά τα τέλη του 1813 διεχύθη εις την Οδησσόν η φήμη της δια του Καποδίστρια ενισχυθείσης Φιλομούσου Εταιρίας εις την Βιέννην». (ΔΦΕ,σελ.131-2). Έτσι, γαλουχήθηκαν «οι αδύνατοι, αλλά φιλοπάτριδες, άξιοι Έλληνες κατώρθωσαν τον Πόλεμο της Ελλάδος»(ΔΦΕ, σελ. 141).

Για τους θεμελιωτές της Εταιρείας αναφέρει πως «νέοι Έλληνες, καταφυγόντες εις την Οδησσόν, ως εις άσυλον, μακράν της δυναστευομένης πατρίδος των, συνέρχονται και συνομιλούν. Το συνδέον της καρδιάς των ελατήριον ήτο μοναδικώς το φρόνημα του πατριωτισμού». Ο Νικόλαος Σκουφάς, ο Αθανάσιος Τσακάλωφ και ο Παναγιώτης Α. Αναγνωστόπουλος συζητούσαν νύχτες ολόκληρες, κυρίως ο Σκουφάς και ο Αναγνωστόπουλος, επαναλαμβάνοντας «τας απεραντολογίας των», οι οποίες «βάσιν είχαν αύται τον σχηματισμόν ενός μυστηριώδους δεσμού και την πλήριν προδιάθεσιν ενός Πολέμου, δυνάμει του οποίου να κατορθώσωσιν οι Έλληνες μόνοι, ό,τι ήλπισαν εις μάτην προ πολλού απ' άλλους» (ΔΦΕ,σελ.132). Αυτός ήταν ο διακαής πόθος και σκοπός τους. Και «η τοιαύτη κατάσταση των πραγμάτων διήρκεσεν ως τα μέσα του 1814. Γίνονται τότε αι επαναλήψεις περί ενός Εταιρικού Δεσμού. Ο Σκουφάς παρουσιάζει και πάλιν τους πρότερους στοχασμούς του, πλέον συνηρμοσμένους...από τούτους εσχεδιάσθησαν βάσεις τινές του Συστήματος: δηλονότι ο Βαθμός των Βλάμιδων, εκείνος των Συστημένων, και ικανόν μέρος του Μεγάλου Όρκου και της Διδασκαλίας..εις δε την Οδησσόν ευστήθη η Πολιτική Εταιρία της Ελλάδος. Πρώτος δε, ός τις συνέλαβε την ιδέαν της Επαναστάσεως είναι ο Ν. Σκουφάς, αποσπώντας από τας ιδιαιτέρας των αποφάσεις πρώτον τον Τσακάλωφ και δεύτερον τον Αναγνωστόπουλον..έδοσαν εις την επιχείρησιν των τον τίτλον «ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΩΝ ΦΙΛΙΚΩΝ» βάσιν έχουσα την κοινήν ειλικρίνειαν και

ομόνοιαν...και την δι'αυτής κατορθούμενην ελευθερία κατά το πραγματικό της τέλος» (ΔΦΕ, σελ. 132-4).

Για τη χρονολογία ίδρυσης παρατηρεί πως το 1814 «συμπίπτει με το Τουρκικόν ήτοι με το Από της Φυγής του Μωάμεθ Έτος 1229. Εις δε το 1255 θέλει φύγει και η Ελλάς από τας χείρας των ζώντων οπαδών των Τούρκων» (ΔΦΕ, υποσημ. α', σελ. 134).

Θέλησε να απομακρύνει κάθε υπόνοια συνωμοσίας ή ταύτισης της Εταιρείας με τις συνωμοτικές ευρωπαϊκές εταιρείες και οργανώσεις. Τα μέλη της κατάγονταν από μεσαία κοινωνικά στρώματα: «η Φιλική Εταιρεία πηγάζουσα, ως είδομεν, από την μέσην τάξιν των Ελλήνων». Τα κίνητρά της και η ιδεολογική βάση ήταν διαφορετική από «εκείνη των Ανθρακένων», καθώς το έργο της δεν ήταν «έργον ετεροκίνητον», αλλά «της Οθωμανικής τυραννίας αναπόφευκτον αποτέλεσμα» (ΔΦΕ, σελ. 135). Συνεχίζει, «τη Φιλικήν Εταιρίαν ηθέλησαν να χαρακτηρίσουν τίνες ως συνωμοσίαν ολίγων. Δεν υψώνομεν φωνήν υπερασπιζόμενοι μέρη, αλλά την αλήθειαν». Το έργο της Επανάστασης ήταν δύσκολο, με αντιξοότητες και πολλές ενέργειες, που έπρεπε να γίνουν προσεκτικά και «να φροντίσουσιν ολίγοι». Το κλίμα στην Ευρώπη ήταν απαγορευτικό για επαναστάσεις, καθώς «είναι κοιναί αι προσωπικαί προλήψεις κατά των Επαναστάσεων. Ήταν άρα άφευκτη συνέπεια η μυστηριότητα, καθώς και η τέχνη της υποκρισίας». Άλλωστε, «οι Φιλικοί δεν έκαμαν παύσιν των εργασιών των, άμα ήρχισε το στάδιον του 1821, αν δεν είχαν τα αυτά αισθήματα με το έθνος». Επίσης, αντικρούει τις κατηγορίες κάποιων, που «πάλι είπον τυχοδιώκτας τας θεμελιωτάς αυτής», καθώς αυτοί θυσίασαν την ησυχία τους κι έθεσαν σε κίνδυνο τη ζωή τους. Ο Φιλήμων πιστεύει πως «αι τοιαύται δυσφημιαί εκορυφώθησαν μάλιστα μετά τον Πόλεμον, ή την δυστυχήν αποτυχίαν του Αλέξανδρου Υψηλάντου», αντί «να θριαμβεύση και μετά τον Πόλεμον μέχρι της συστάσεως Εθνοδιοικήσεως». Αντίθετα, «εσυμβούλευσαν τίνες την παντελή περί της Εταιρίας και της Αρχής αποσιώπησιν, ως επιζημίων και των δύο δια τας συγχρόνους συμπτώσεις των εν μέρει Ευρωπαϊκών Επαναστάσεων. Αλλ'οι συνιστώντες αυτάς δεν ανήκουν εις καμμίαν ξένην συμμετοχήν. Ήσαν Έλληνες...Επιτροπή αυτεπάγγελτος όλου του Έθνους, συνισταμένη από τους πρώτους Σχεδιαστάς και Μετόχους» (ΔΦΕ, σελ. 136-141).

Συμπερασματικά, ο ιστορικός μέσα στις σελίδες του κεφαλαίου Γ' ανέπτυξε την πνευματική βάση, την αιτία και τα κίνητρα της ίδρυσης, τα ιδρυτικά μέλη και την καταγωγή τους, τη χρονολογία και την τοποθεσία, την τιτλοδοσία, την αναγκαιότητα της μυστικότητας και την αποτίμηση του έργου των μελών της Φιλικής Εταιρείας.

Το Δ' κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στη σύσταση και οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας, καταθέτοντας όσες πληροφορίες και στοιχεία είχε για τον Οργανισμό ή Διδασκαλία της Εταιρείας των Φιλικών, το Αλφάβητο, τις Κατηγορίες των κατηχουμένων, τους Όρκους, τα τελετουργικά, τα Εφοδιαστικά και τις Αφιερώσεις. Τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα τεκμήρια καταγράφονται αναλυτικά, με λεπτομέρειες, αλλά χωρίς ημερομηνίες. Αν και έχει, ήδη, αποκλείσει την ιδεολογική σχέση της Φιλικής Εταιρείας με τις συνωμοτικές οργανώσεις της Ευρώπης, εντούτοις, δέχεται το δανεισμό από αυτές πολλών στοιχείων, που χρησιμοποιήθηκαν για την οργάνωσή της.

Έτσι, αναφερόμενος στη δημιουργία του Οργανισμού της Φιλικής, γράφει πως «οι αυτουργοί εδανείσθησαν Κανόνας πολλούς από την Εταιρίαν των Μασσόνων», για τον Οργανισμό που «ετελειοποιήθη υστερόχρονος ούτος (1817) εις την Κωνσταντινούπολιν.. Η ύλη του δίδει την αφορμήν πολλών παρατηρήσεων. Μίαν απ'αυτάς θεωρούμεν και τον προσδιορισμόν της ασχέτου διαγωγής των Φιλικών μ' άλλας της ίδιας, ή διαφόρου φύσεως Εταιρίας» (ΔΦΕ, σελ. 142), καθώς δε γινόταν δεκτός ως Φιλικός μέτοχος άλλης Εταιρείας και το αντίστροφο.

Η χρήση του Αλφάβητου ήταν αναγκαία για τη διασφάλιση της μυστικότητας. Αποτελείτο από 22 γράμματα, τα «κυρίως λεγόμενα Γράμματα των Ιερέων, δεν ήσαν γνωστά εις τους δύο πρώτους Βαθμούς των Αδελφοποιητών και των Συστημένων» (ΔΦΕ, σελ. 143).

Οι Βαθμοί, στους οποίους μούνταν οι διάφορες κατηγορίες των κατηχούμενων, καθώς και οι διαδικασίες και τα απαραίτητα συνοδευτικά έγγραφα καταγράφονται και περιγράφονται αναλυτικά από το Φιλήμονα. Έτσι, αναφέρει πως για τους **Βλάμιδες ή Αδελφοποιητούς** απαιτείτο μεγάλη έρευνα με προφυλάξεις, πριν γίνουν αποδεκτοί, κάνουν τον Όρκο και λάβουν το Εφοδιαστικό. Οι **Συστημένοι** έφεραν Συστατικό έγγραφο, εξομολογούνταν, έκαναν Όρκο και

προσέφεραν για τον σκοπό της Εταιρίας χρήματα. Οι **Ιερείς**, οι οποίοι ανήκαν σε υψηλότερη βαθμίδα, ακολουθούσαν ένα πιο πολύπλοκο τελετουργικό, που ξεκινούσε με την εξέταση, την Κατήχηση και έφτανε στο Μέγα Όρκο. Μετά, παραλάμβανε «αντιγεγραμμένα την Πρώτην Διδασκαλίαν, τον Πρώτον Όρκον, τα Άρθρα της πρώτης Εξομολογήσεως, τον σκοπόν της Εταιρίας, και τέλος την εξακολούθησιν της Διδασκαλίας»(ΔΦΕ,σελ.158-9). Η μύηση ολοκληρωνόταν σταδιακά με την εξομολόγηση, τη χρηματική συνεισφορά και το Εφοδιαστικό. Ο Φιλήμων είναι αρκετά περιγραφικός στην καταγραφή που κάνει, όχι μόνο για την τελετουργική διαδικασία, αλλά και για τον Όρκο και το Εφοδιαστικό. Αναλυτικά καταγράφονται τα «Σημεία και Λόγοι του Διαγνωριστικού μέρους» (ΔΦΕ,σελ.167), όπως και «οι Λόγοι ή Ερωταπόκρισις των Ιερέων», τα οποία «κοινά και εις τους Συστημένους ήσαν»(ΔΦΕ,σελ.168). Πολύ λιτός, αντίθετα, είναι στην αναφορά του για τους **Ποιμένες**, οι οποίοι «ήσαν ούτοι ο ανώτερος βαθμός των Ιερέων, προβιβαζόμενος δι' άλλου Ποιμένος»(ΔΦΕ,σελ.169), περιγράφοντας μόνο το Εφοδιαστικό. Ομοίως, για τους **Αρχιποιμένες** αναφέρει μόνο πως «ήσαν ούτοι Βαθμός ανώτερος των Ποιμένων, τελειοποιηθείς, μάλλον εις το Βουκουρέστιον. Δεν έλαβεν όμως έκτασιν, ως οι άλλοι»(ΔΦΕ,σελ.169-70). Ακολουθούν οι **Αφιερωμένοι**, καταγράφοντας τον Όρκο, την Αφιέρωση, τη στιχομυθία κατηχητή - κατηχούμενου, τη διαδικασία μύησης και το Εφοδιαστικό. Η απαρίθμηση των Βαθμών κλείνει με τον **Αρχηγό των Αφιερωμένων**, όπου καταγράφεται ο Όρκος και, εν συντομία, η διαδικασία μύησης και το Εφοδιαστικό.

Η **Τρίτη Εποχή** αναφέρεται στη δράση της Εταιρείας μέχρι την αναγόρευση του Αλ. Υψηλάντη και αποτελείται από έξι κεφάλαια.

Στο Α΄ Κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην περίοδο από την ίδρυση μέχρι τη σκέψη των ιδρυτών για μεταφορά της έδρας της Εταιρείας. Οι «Δημιουργοί της Εταιρίας» (ΔΦΕ,σελ.178) δεν ξεκίνησαν αμέσως τις εργασίες, λόγω της μετάβασης του Σκουφά στη Μόσχα για οικονομικές του υποθέσεις. Απόπειρες κατήχησης από το Σκουφά στη Μόσχα ξεκίνησαν από το φθινόπωρο του 1815, όμως, απέβησαν άκαρπες λόγω της κακής του φήμης ως «αγύρτης»(ΔΦΕ, υποσημ. β΄, σελ.179). Έτσι, αφού «αι δοκιμαί του απέτυχον»(ΔΦΕ,σελ.178), επέστρεψε στην Οδησό αρχές του 1816, όπου «παρηγορείται από τον Αναγνωστόπουλο εις τας δυσαρεσκείας του».

Τότε, «ορκισθέντες τον ακόλουθον Όρκον»(ΔΦΕ,σελ.180-1) των ιδρυτών υπέρ Πατρίδος, δήλωσαν την πρόθεσή τους πως «δεν κινούμεθα από κανέν άλλο αίσθημα, ειμή από το προς την ελευθερίαν της ταλαιπώρου Πατρίδος μας»(ΔΦΕ,σελ.180). Εκεί, αποφάσισαν «να δέχονται προσηλύτους»(ΔΦΕ,σελ.181), ενώ, ταυτόχρονα, αναμένεται η άφιξη του Άνθιμου Γαζή και του Τσακάλωφ. Κατηχείται ο Αθ. Σέκερης από τον Αναγνωστόπουλο και εμφανίζεται ο Νικόλαος Γαλάτης, που κατηχείται από τον Σκουφά. Ο Γαλάτης ξεκινά δυναμικά τις κατηχήσεις του Μαυροκορδάτου (Φυραρής) και πολλών Μεγαλεμπόρων, ενεργώντας με ενθουσιασμό και θράσος. Ακολουθεί η άφιξη των τριών στρατιωτικών (Αναγνωσταράς, Ηλ. Χρυσοσπάθης και Παν. Δημητρόπουλος) στην Οδησσό, οι οποίοι μινούνται στην Εταιρεία. Ακολουθούν μύσεις σημαντικών Ελλήνων στο Ισμαήλι από τον Αναγνωστόπουλο, όπως ο Παπαδόπουλος, ο Βατικιώτης και πολλοί μεγαλέμποροι. Ο Α. Γαζής, ερχόμενος από Βιέννη, κατηχείται από το Σκουφά, αλλά αρνείται τη μύση, λέγοντας «δεν είμαι σύμφωνος, μολονότι δεν είμαι και εναντίος»(ΔΦΕ,σελ.186). Έτσι, «αι προηγηθείσαι αποτυχίαι του Σκουφά εις την Μόσχαν, τα μετέπειτα δεινά συμβάντα του Γαλάτη, η αποποίηση του Γαζή και άλλα, διαχύνουν αηδίαν αρκετήν εις το πνεύμα των μνημονευθέντων Πρωτενεργών της Εταιρίας»(ΔΦΕ,σελ.187), προκαλούν σκέψεις στους ιδρυτές για μεταφορά της έδρας στην Κωνσταντινούπολη, η οποία «μέλλει να κατασταθή το Αμφικτυονικόν Συνέδριον της Ελληνικής Εταιρίας και το ενθουσιώδες όργανον μεγάλων πραγμάτων» (ΔΦΕ,σελ.188).

Στο Β' κεφάλαιο, «ο Σκουφάς και ο Αναγνωστόπουλος αναχωρούν αιφνιδίως εκ της Οδησσού, και φαίνονται μετά παρέλευσιν τινος καιρού εις την Κωνσταντινούπολιν κατά τα τέλη Μαρτίου 1817» (ΔΦΕ,σελ.190), καλώντας εντός ενός μηνός τον Τσακάλωφ. Ο Αναγνωστόπουλος κατηχεί τον Παναγιώτη Σέκερη και ο Σκουφάς τον Ξάνθο. Ο Σέκερης κατηχεί τον Σπ. Μαύρο, τον Κουμπάρη και «άλλους Μεγαλεμπόρους και διαφόρους πλοιάρχους των νήσων του Αιγαίου και του Ιονίου»(ΔΦΕ,σελ.191), ενώ κατηχείται και ο Ασημάκης Κροκίδας από τον Αναγνωστόπουλο. «Τοιουτοτρόπως ήρχισεν εις την Κωνσταντινούπολιν η διάδοσις της Εταιρίας με τόσην φρόνησιν και μυστηριότητα» (ΔΦΕ,σελ.192).

Ο Ξάνθος, ύστερα από διαρκείς πιέσεις προς το Σκουφά, μαθαίνει για «την μεταξύ των Συναγωνιστών του γραπτήν συνθήκην»(ΔΦΕ,σελ.193) και, πλέον,

αναλαμβάνει «θέσιν ενεργητικήν εις τα πράγματα της Εταιρίας»(ΔΦΕ,σελ.193), από τα τέλη Μαΐου 1817 (ΔΦΕ,υποσημ.γ',σελ.193), προκαλώντας ανησυχία στο Σέκερη. Παράλληλα, κυριαρχεί μια δυσπιστία για τον Ξάνθο, η οποία θα ενισχύσει τη λύπη του Σκουφά, που θεωρούσε μέγα σφάλμα του την κατήχηση Ξάνθου (ΔΦΕ, υποσ. β', σελ. 195), όπως και αυτή του Ν. Γαλάτη (ΔΦΕ, υποσ. α', σελ.184). Ο Σκουφάς πεθαίνει τέλη Ιουλίου 1819. «Μετά το συμβάν τούτο, ηνωμένοι οι τρεις: Αναγνωστόπουλος, Τσακάλωφ και Ξάνθος εφρόντισαν την τελειοποίησιν της Διδασκαλίας και τον σχηματισμόν της Σφραγίδος της Αρχής» (ΔΦΕ,σελ. 197). Στην Αρχή εντάσσεται και ο Σέκερης. Οι τρεις πολεμικοί αρχηγοί εφοδιάζονται με χρήματα και «επεφορτίσθησαν ούτοι να τρέξωσι παντού με πολλήν ταχύτητα και προσοχήν και να διαδώσωσιν το Μυστήριον εις τους Καπετανέους της ξηράς και της θαλάσσης»(ΔΦΕ,σελ.199).

Αρχίζει μια περίοδος με συνεχείς κατηχήσεις και με μετακινήσεις των αποστόλων, όπως του Λουριώτη στην Ιταλία, αποστολές των Αναγνωσταρά-Χρυσοσπάθη-Φαρμάκη κ.ά. Η διάδοση της Εταιρείας γίνεται με έντονο ενθουσιασμό, αλλά και με μια διάχυτη μυστικότητα γύρω από την Αρχή της. Έτσι, στην Πελοπόννησο, «εις τους περισσοτέρους εγνωρίζετο το όνομα της παρηλλαγμένον «Αδελφική Εταιρία», ενώ οι «Κατηχηταί...εβεβαίωνον, ότι μια ανώτατη Αρχή θέλει υπερασπισθή τα δίκαια του Έθνους» (ΔΦΕ,σελ. 206). Οι κατηχήσεις που γίνονται στην ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων ξεκινούν από το 1818 και φθάνουν έως «περί τα τέλη του 1819» (ΔΦΕ,σελ.208). Οι κατηχήσεις γίνονται σε στεριά και σε θάλασσα και οι Απόστολοι της Εταιρείας φθάνουν μέχρι την Αλεξάνδρεια, τη Συρία και την Κύπρο. Η εξιστόρηση συνεχίζει από τα τέλη του 1819 και μέχρι την προετοιμασία του πολέμου το 1821.

Στο Γ' κεφάλαιο περιγράφεται ο αυξημένος ενθουσιασμός και η κινητοποίηση των Ελλήνων, καθώς με «χαρά εις την καρδίαν ..πολλοί ..έτρεχον Απόστολοι παντού και με κίνδυνον της ζωής των» (ΔΦΕ,σελ.212) για την ελευθερία. Η Νεολαία αρχίζει ηρωικές παραστάσεις στην Οδησσό, το Ιάσιο, την Κέρκυρα και άλλες πόλεις. Παράλληλα, «διεγείρεται η ευγενής άμιλλα του πολλαπλασιασμού των Εφημερίδων» (ΔΦΕ,σελ.213). Έτσι, εκδίδεται από τον Α. Γαζή στη Βιέννη ο «Λόγιος Ερμής»(1811-21), και ακολουθούν «μετά τα 1815.. η Καλλιόπη (1818) του

Αθανασίου Σταγειρίτου, ο Φιλολογικός Τηλέγραφος του Ιατρού Αλεξανδρίδου, η Μέλισσα του Ιππέως Κόνδου (Κερκυραίου), η Αθηνά (δια της συστηθείσης εις Παρισίους Εταιρίας, 1818), η Ίρις, ή τα νυν Ελληνικά, εκδιδόμενη (1819) εις Λονδίνον..και πολλάί άλλαι Περιοδικαί Πραγματεΐαι»(ΔΦΕ,σελ.215). Παράλληλα, γράφονται και διαδίδονται ηρωικά άσματα, ενώ το βλέμμα είναι στραμμένο στις προφητείες και παντός είδους μαντείες.

Στο Δ΄ κεφάλαιο περιγράφονται τα γεγονότα από το 1817-1819. Τα αποτελέσματα των ενεργειών των Καπετανέων, για το διάστημα από Μάρτιο του 1817 μέχρι τον Αύγουστο του 1818, στάλθηκαν εγγράφως με τον Π. Δημητρόπουλο, τον Αύγουστο του 1818. Μετά, «οι Αρχηγοί, προεχώρησαν εντεύθεν εις ενεργείας πλέον σοβαράς και δραστηρίους, οδηγούμενοι από τας προόδους των επιχειρήσεων των.. δεν έβλεπον άλλην δυσκολίαν παρ'εκείνην της επιτυχίας του Αρχηγού της Επαναστάσεως»(ΔΦΕ,σελ.220).

Έντονος είναι ο προβληματισμός των ιδρυτών για την ανάθεση της Αρχηγίας. «Εις τας πολυειδείς έρευνας των περί του αξίου Οδηγού της Επαναστάσεως προσηλώθησαν αμεταθέτως προς το υποκείμενον του Καποδίστρια»(ΔΦΕ,σελ.221). Όμως, πριν την προσέγγισή του, κατέγραψαν τέσσερις ενέργειες-προϋποθέσεις, καταλήγοντας σε «μεταξύ των έγγραφον Συνθήκην, την οποίαν υπέγραψαν ο Αναγνωστόπουλος, Τσακάλωφ και Ξάνθος, λαβόντες ο καθείς εν ίσον» (ΔΦΕ,σελ.223). Αρχικά, ο Ξάνθος επισκέπτεται στο Πήλιο τον Α. Γαζή (23/10/1818). Αργότερα, ετοιμάζονται Εφοδιαστικά έγγραφα προς Καποδίστρια και Νέγη, καθώς ανέλαβαν να τους συναντήσουν ο Ξάνθος και ο Αναγνωστόπουλος αντίστοιχα, «όλοι συστημένοι παρά της Αρχής»(ΔΦΕ,σελ.225). Παράλληλα, ο Γαλάτης φθάνει στην Κωνσταντινούπολη «χωρίς να δείξη ουδέ την ελάχιστην μεταβολήν εις την μέχρι τούδε διαγωγή του...θρασύς εις την γλώσσαν..άπληστος από χρήματα..ετόλμησε να επαπειλή και προδοσίαν»(ΔΦΕ,σελ.227). Αυτή η κακή διαγωγή του, οδηγεί στο «τέλος του διαβόητου Γαλάτου κατά τον Νοέμβριον του 1819»(ΔΦΕ,σελ.230), προκειμένου «να εξασφαλίσωσιν την Εταιρίαν από τους κινδύνους, όσους προέβαλλεν η διαγωγή του Γαλάτου»(ΔΦΕ,σελ.222).

Στο Ε΄ κεφάλαιο αναφέρεται στη δράση της Εταιρείας μετά το θάνατο του Γαλάτη, ξεκινώντας από την επίσκεψη των Αναγνωστόπουλου και Ξάνθου στο

Γαλάτσι το Δεκέμβριο του 1819. Ο Δικαίος πηγαίνει στη Μολδοβλαχία. Η ανησυχία του Αναγνωστόπουλου για τα τεκταινόμενα, οδηγεί στη σύσταση της πρώτης Εφορίας στο Γαλάτσι. Ο Φιλήμων καταγράφει τις υποχρεώσεις των Εφόρων, οι οποίες «εκανονίζοντο δι' ενός εγγράφου, υπογεγραμμένου παρά του Αναγνωστόπουλου με εν Ελληνικόν Όνομα και εν Σημείον»(ΔΦΕ,σελ.236). Συστήνονται οι Εφορίες Ιασίου και Βουκουρεστίου. Η τελευταία «κατέστη η κεντρικωτέρα διευθύνουσα με προσεκτικόν τρόπον και τας εταιρικές υποθέσεις του Ιασίου»(ΔΦΕ,σελ.247).

Στο ΣΤ' κεφάλαιο περιγράφεται η περίοδος μέχρι την αποδοχή της Αρχηγίας από τον Αλ. Υψηλάντη. Ο Ξάνθος έχει σιωπήσει από το Δεκέμβριο του 1818 μέχρι το Σεπτέμβριο του 1819. Ο Αναγνωστόπουλος τον αναζητά, πηγαίνοντας διαδοχικά στο Γαλάτσι (9/1819) και στο Ρένι (11/1819). Τελικά, ο Ξάνθος στέλνει γράμμα από τη Μόσχα και πηγαίνει τον Ιανουάριο του 1820 στην Πετρούπολη, να συναντήσει τον Καποδίστρια. Παράλληλα, η συνωμοσία των Δικαίου-Ολυμπίου-Φαρμάκη «ανεκαλύφθη και οικονομήθη» (ΔΦΕ,σελ.250), καθώς «ο Δικαίος συναισθάνεται το μέγα βάρος του εγκλήματος, της οποίας διωργάνισε Συνωμοσίας. Μεταμελείται» (ΔΦΕ,σελ.251) και μυείται στην Εταιρεία από τον Αναγνωστόπουλο στα τέλη του Ιουλίου 1819. Ο Ξάνθος ξεκινά για την Πετρούπολη τον Ιανουάριο του 1820. Ακολουθεί η άρνηση του Καποδίστρια για την αρχηγία και «εν τω μέσω της μεγαλυτέρας αμηχανίας», ο Ξάνθος «παρουσιάζεται προς τούτω (εννοεί τον Αλ. Υψηλάντη), ο οποίος «δέχεται ευχαρίστως την περί της Αρχηγίας πρότασιν, υπογράφει την μνημονευθείσαν Συνθήκην, αφιερούται όλως εις την υπόθεσιν της Πατρίδος του και αναγνωρίζεται (15 Ιουνίου 1820), ΓΕΝΙΚΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ» (ΔΦΕ,σελ. 254).

Η **Τετάρτη Εποχή** αναφέρεται σε γεγονότα και πράξεις του Υψηλάντη μέχρι την έναρξη του Πολέμου στη Δακία και την Ελλάδα. Αποτελείται από εννέα κεφάλαια, των οποίων καταγράφονται επιγραμματικά τα πιο βασικά γεγονότα, καθώς, πλέον, έχουμε ξεφύγει από τη δράση των μελών στο στενό πυρήνα της Φιλικής Εταιρείας και κινούμαστε στο πεδίο δράσης του Αλ. Υψηλάντη, του αρχηγού της, ο οποίος επωμίστηκε το ρόλο του ενορχηστρωτή της πολυπόθητης ελληνικής επανάστασης.

Στο Α΄ κεφάλαιο περιγράφεται η έντονη κινητικότητα των μελών της Εταιρίας. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται η κακή διαγωγή του Νέγρη, η επαφή του με το Δικαίο στην Πόλη και η επακόλουθη φυγή του Αναγνωστόπουλου στην Ιταλία. Γίνεται περιγραφή του χαρακτήρα και των ενεργειών του Μητροπολίτη Ιγνατίου. Περιγράφονται, επίσης, οι κακόβουλες ενέργειες του Καμαρηνού, οι οποίες οδηγούν στη δολοφονία του (10/1820). Στο Β΄ κεφάλαιο αναπτύσσεται ο χαρακτήρας και η διαγωγή του Αλ. Υψηλάντη, που προκαλούν δυσaréσκεια και ποικίλες σκέψεις για τη μελλοντική έκβαση του Αγώνα. Περιγράφονται οι συνωμοτικές κινήσεις στη Μολδοβλαχία και οι συκοφαντικές φήμες, που προκαλούν διαταραχή στη σχέση του με τον Αναγνωστόπουλο. Στο Γ΄ κεφάλαιο αναφέρονται οι αποστολές του Δικαίου σε Κωνσταντινούπολη και Πελοπόννησο, οι αποστολές του Περραιβού, του Ύπατρου, του Θέμελη κ.ά. και παρατίθενται οι Προκηρύξεις του Υψηλάντη (7 και 8/10/1820). Στο Δ΄ κεφάλαιο περιγράφεται ο σχεδιασμός της δράσης του Αλ. Υψηλάντη αρχικά για την Ελλάδα (το από 8/10/1820 έγγραφο προς Γ. Πάνου το επιβεβαιώνει), αλλά τροποποιείται, τελικά, για τη Μολδοβλαχία. Ακολουθούν οι αποστολές σε Σερβία και Ιάσιο, και η έξοδος του Υψηλάντη με την τελευταία μυστική Προκήρυξή του από το Ιάσιο στους Φιλικούς (24/2/1821). Στο Ε΄ κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη σύσταση της Εφορίας της Πόλης, στις δολοπλοκίες και προδοσίες ανάμεσα στους Έλληνες και στις αντιδράσεις και ενέργειες των Τούρκων Πασάδων. Στο ΣΤ΄ κεφάλαιο γίνεται αναφορά στη σύσταση Εφοριών στα νησιά Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά και στις ενέργειες του Θέμελη, ο οποίος παρουσιάζει έντονη κινητικότητα, καθώς μεταβαίνει σε πλήθος πόλεων και συστήνει Εφορίες. Στο Ζ΄ κεφάλαιο παρατίθεται η ανταλλαγή σκέψεων και απόψεων μεταξύ των Πελοποννησίων και της Αρχής. Γίνεται αναφορά στο διορισμό της Πελοποννησιακής Εφορίας, στις διενέξεις των Πελοποννησίων, στην κάθοδο του Δικαίου στις Σπέτσες με συγκεκριμένες Οδηγίες προς Πελοποννησίους και στα αποτελέσματα της Συνέλευσης, που γίνεται στη Βοστίτσα. Στο Η΄ κεφάλαιο καταγράφονται τα γεγονότα στην Πάτρα, στη Δημητσάνα και στην Τριπολιτσά, τα οποία προκαλούν την εξαγρίωση των Τούρκων. Αναφέρεται η δράση του Π.Π. Γερμανού, η Αποκάλυψη της Αρχής, οι τελευταίες αποστολές και η έναρξη του Πολέμου. Στο Θ΄ κεφάλαιο, το οποίο είναι συμπληρωματικό, αναφέρεται στην προετοιμασία της καθόδου του Δ. Υψηλάντη στην Ελλάδα από τον Αναγνωστόπουλο, στον ενθουσιασμό των Ελλήνων στην

Τεργέστη, στην άφιξη του Δ. Υψηλάντη στην Ύδρα (8/6/1821), την ημέρα που ο αδελφός του Αλέξανδρος καταστράφηκε στο Δραγατσάνι.

Ο Φιλήμων κλείνει αυτήν τη χρονική περίοδο, γράφοντας «τοιούτον υπήρξε το Μυστήριον της Ελληνικής Επανάστασεως. Θέλομεν κάμει την αρμοδίαν ανακεφαλαίωσιν τούτου εις την έναρξιν του ακόλουθου Τόμου, όστις θέλει περιέχει την κίνησιν του Α. Υψηλάντου μέχρι της καταστροφής του, και εκείνην του Σουλίου μέχρι της παραδόσεώς του (1822)» (ΔΦΕ,σελ.376), δείχνοντας την πρόθεσή του να συνεχίσει τη συγγραφή του ιστορικού του έργου.

Συνοψίζοντας, ο ιστορικός στο έργο του προσεγγίζει την αρχική φάση της Φιλικής Εταιρείας, τοποθετώντας στην τριανδρία τους Σκουφά, Τσακάλωφ και Αναγνωστόπουλο και προσδίδοντάς της ιδεολογικό προσανατολισμό. Δημοσιεύει βασικά στοιχεία της οργάνωσης της Εταιρείας : τον Οργανισμό, το Αλφάβητο, την Ιεραρχία, τους Όρκους, την Τελετουργία, τα Εφοδιαστικά και τις Αφιερώσεις. Εξιστορεί τη δράση από την ίδρυσή της το 1814, συνεχίζει με την αποδοχή της Αρχηγίας από τον Αλ. Υψηλάντη και τελειώνει με την κάθοδο του Δημ. Υψηλάντη στην Ελλάδα. Οι πληροφορίες του αφορούν, κυρίως, στα έτη 1817-1821. Η περίοδος 1814-1817 παραμένει μυστηριώδης και σκοτεινή.

Γ1.2. Τα περιεχόμενα του *Δοκιμίου περί της Επαναστάσεως*

Το δεύτερο ιστορικό έργο του Φιλήμονα αποτελείται από τέσσερις τόμους, αλλά θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στον Α΄ Τόμο και στον Δ΄ Τόμο, καθώς σε αυτούς εστιάζει στη Φιλική Εταιρεία.

Ο Α΄ Τόμος (20/10/1859) αποτελείται από μια Ευχαριστήρια Αφιέρωση στη Μαρία Γ. Υψηλάντη, μία Αφιέρωση στο Γρηγόριο Υψηλάντη, Τα Προλεγόμενα, Τέσσερα Κεφάλαια, Σημειώσεις και Έγγραφα, Γράμματα του Υψηλάντη ως εκ μέρους της Αρχής και Παράρτημα με τον Ονομαστικό Κατάλογο των Φιλικών.

Στις Ευχαριστίες προς τη Μαρία Γεωργίου Υψηλάντη αναφέρεται στην καταστροφή του Τυπογραφείου του στον Πειραιά κατά την γαλλοαγγλική κατοχή το 1854, που του στέρησε το δημοσιογραφικό έργο, άρα και τον τρόπο διαβίωσής του. Για το Φιλήμονα, ο *Αιών* ήταν μια πολιτική εφημερίδα, που επί 17 συναπτά έτη είχε αγωνιστεί για τον ελληνισμό και τα συμφέροντα της Πατρίδας, για την Εθνική Ιδέα και τα χριστιανικά ήθη, αλλά, εξαιτίας του ρωσόφιλου προσανατολισμού του, έφτασε στην καταστροφή και τη δυστυχία, που δεν μπορούσαν να την καλύψουν ούτε οι κενοί έπαινοι και οι ψεύτικες υποσχέσεις για ανταμοιβές από πολλούς. Στη δύσκολη γι' αυτόν περίοδο, μόνο η Μαρία Υψηλάντη τον βοήθησε και της χρωστά ευγνωμοσύνη. Η άποψή του για τη γυναίκα αυτή, πως, ήταν «εκ των λαμπροτέρων και εθνικότερων οικογενειών, την μεν των Μουρουζών εκ γένους, τη δε των Υψηλαντών εκ συζυγίας», αποδεικνύει, πως, ακόμα, η σχέση με την οικογένεια Υψηλάντη παραμένει ισχυρή.

Στην Αφιέρωση προς το Γρηγόριο Υψηλάντη, επιζόντα απόγονο των Αλέξανδρου και Δημητρίου Υψηλάντη, επίσης, διαφαίνεται η αγάπη, ο θαυμασμός αλλά και η πίστη στην Οικογένεια Υψηλάντη. Αναφέρεται σε μελλοντικό σχέδιο της επόμενης γενιάς, που θα είναι η ολοκλήρωση του αγώνα και η επανόρθωση των σφαλμάτων, καθώς πίστευε πως ο αγώνας δεν ολοκληρώθηκε, εννοώντας το μεγάλο αγκάθι των συνόρων, που παρέμεναν στενά. Αυτή η απαισιοδοξία, για την ανολοκλήρωτη Ανεξαρτησία και όλη την πολιτική πορεία του Έθνους, που μπορεί να αυτονομήθηκε αλλά δεν ολοκληρώθηκε, τον κατέτρεχε μέχρι το τέλος της ζωής του.

Στα Προλεγόμενα θα αναφερθούμε εκτενέστερα, καθώς εδώ δικαιολογεί τη συγγραφή του Τόμου Α΄, ως συμπλήρωση του πρώτου Δοκιμίου, για διευκρίνιση παλιών και προσθήκη νέων στοιχείων της προεπαναστατικής περιόδου με τη βοήθεια πολλών νέων εγγράφων, είτε από το Αρχείο της Φιλικής Εταιρείας που απέκτησε, είτε από έγγραφα απογόνων των αγωνιστών. Θα στηρίζει τη διαφορετική οπτική, που προσδίνει στα γεγονότα, στην ανωριμότητα της νεότητάς του κατά το 1821, η οποία δεν του επέτρεπε να διακρίνει σε αυτά μια συστηματικότητα. Όμως, από το 1821 και μέχρι τέλους του Αγώνα, στο πλευρό του Δ. Υψηλάντη ήρθε σε επαφή με τη δράση της Φιλικής μέσω των εγγράφων. Αναφέρει πάνω σε αυτό: «από του Ιουλίου 1822 μέχρι τέλους του αγώνος, ετύχομεν της δεξιωτέρας θέσεως προς εξακρίβωσιν ικανού μέρους των ενεργειών της Φιλικής Εταιρείας»(ΔΕΕ, τ.Α΄, προλ.ιζ΄).

Φοβάται για τον «άοπλο εγγράφων» ιστορικό και για τη δυνατότητά του να μπορεί να διακρίνει τα ψευδή έγγραφα ή τις υπερβολές, που μπορεί να εμπεριέχουν οι εκθέσεις, οι μονογραφίες, οι βιογραφίες, οι απολογίες γύρω από τις μάχες και τα γεγονότα, λόγω φιλαυτίας ή κενοδοξίας ή για εκδούλευση. Κάνει ιδιαίτερη μνεία για τη σημασία της άμεσης μαρτυρίας του ιστορικού, αλλά και των εγγράφων, στη συγγραφή, σημασία που την αναφέρει πολλές φορές, αναδεικνύοντάς την σε μέγιστο προβληματισμό του σε όλη τη διάρκεια της ενασχόλησής του με τη Φιλική Εταιρεία. Για τον Ονομαστικό Κατάλογο των Φιλικών, που συντάχθηκε με βάση τα Αφιερωτικά Γράμματα, θεωρεί πως «περιέχεται εν αυτώ μόλις το εν πέμπτον ή και έλαττον του όλου προσωπικού των Φιλικών, διότι ουχ εύρομεν εν τω αρχείω πλείονα Αφιερωτικά Γράμματα» (ΔΕΕ, τ.Α΄, προλ.κγ΄).

Πάντως, θεωρεί πως όλες οι δυσκολίες και ο κόπος για τη συγγραφή του έργου δεν ήταν μάταιες, γιατί έγιναν για ένα σκοπό. Κι ο σκοπός αυτός δεν ήταν μόνο το παρελθόν και η δικαίωση των ατόμων που συνετέλεσαν σε αυτό, αλλά κυρίως το μέλλον του ελληνισμού. Ο Ελληνισμός για να εδραιωθεί έχει ανάγκη από ζήλο, πατριωτισμό και αυταπάρνηση. Και μέγιστα πρότυπα, που έχει να επιδείξει η ιστορία, είναι όσοι ενωμένοι πάλεψαν ενάντια στον ξένο κατακτητή και την τυραννία. Η Φιλική Εταιρεία στις ενέργειές της είχε τόλμη, απόφαση και αυταπάρνηση, αλλά και επίγνωση να δώσει τα σκήπτρα, μετά την έναρξη της Επανάστασης, σε όσους ήταν αρμόδιοι. «Διατεθειμένου του εθνικού πνεύματος, ουδέν άλλο απητείτο προς

εφαρμογήν, ειμή τόλμη, απόφασις, αυταπάρνησις. Υπό το τριπλούν τούτο σύμβολο ειργάσθη πιστώς η Εταιρία» (ΔΕΕ, τ.Α΄, προλ.κδ΄). Τα γεγονότα δεν είναι αποτέλεσμα τυχαίων κινήσεων. Ήταν αποτέλεσμα σκληρής εργασίας ετών χωρίς, βέβαια, να λείπουν δυσκολίες ή αστοχίες από τις ενέργειες των ατόμων, που μετείχαν στη δραστηριοποιημένη Εταιρεία.

Για την Αρχή της Φιλικής Εταιρείας, πιο προσεκτικός αυτή τη φορά, κρατά αποστάσεις, όταν αναφέρει «τίνες των θεμελιωτών και μεγάλων αποστόλων αυτής, οίοι ήσαν ο Αναγνωστόπουλος, Ξάνθος, Θέμελης, και ουχί ήττον ο Αναγνωσταράς και Δικαίος» (ΔΕΕ, τ.Α΄, προλ. ιη΄).

Εκτενή αναφορά κάνει στη συμβολή του Αλ. Υψηλάντη μετά την αποδοχή της αρχηγίας στην πρόσκληση του Ξάνθου, ο οποίος είχε γαλουχηθεί «ίνα βιώση καλώς και ετοιμώς προς πάσας τας θυσίας, και, ως οι πρόγονοι αυτού, αποθάνη άνευ γογγυσμού υπέρ της πατρίδος» (ΔΕΕ, τ.Α΄, προλ. κε΄).

Κλείνει με την απόδοση τιμής και ευγνωμοσύνης στη Φιλική Εταιρεία, που τη θεωρούσε μαία της Επανάστασης, ενώ μητέρα ήταν η απόλυτη εθνική ιδέα κατά της τουρκικής τυραννίας. Η Φιλική Εταιρεία έκανε αγώνα «υπέρ Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού..υπέρ της ευνομίας» (ΔΕΕ, τ.Α΄, προλ.λζ΄). Δε σταμάτησε, ούτε μετά από χρόνια, να υπερυψώνει το ρόλο και τη συμβολή της Φιλικής Εταιρείας στην Επανάσταση, στον Αγώνα και στη σύσταση, τελικά, του ελεύθερου νεοελληνικού Κράτους: «Αιωνία η ευγνωμοσύνη της πατρίδος προς ευεργέτας τοιούτους» (ΔΕΕ, τ.Α΄, προλ. λζ΄).

Στο Κεφάλαιο Α΄, αναφέρεται στην Αρχή, το πνεύμα και τον σκοπό της Φιλικής Εταιρείας, στους θεμελιωτές και στους Αποστόλους. Αυτό που παρατηρείται, είναι πως κάνει μια πολύ μικρή συνοπτική ανασκόπηση γύρω από την ίδρυση και τους ιδρυτές της Εταιρείας, χωρίς να υπάρχει καμία αναφορά γύρω από το τελετουργικό και την εν γένει οργάνωση της.

Υποστηρίζει πως «η πολιτική όμως αδικία, το κύριον αυτό ζήτημα της εποχής, έμενεν η αυτή, κακόν ανυπόφορον», αποτέλεσε τον κυριότερο λόγο «ιδού η παραγωγή της μυστηριώδους Φιλικής Εταιρίας», όπου κύριος σκοπός της ήταν η επανάσταση, η αποκατάσταση της Ορθοδοξίας και η ενότητα της ελληνικού έθνους,

βασικές ιδεολογικές συντεταγμένες όχι μόνο των Φιλικών, αλλά και του Φιλήμονα. «Η γενναία σύλληψις και η γενναιοτέρα έναρξις της εφαρμογής της ελληνικής ενότητος απέκειτο τη μέσει τάξει, τη εμπορική ιδίως. Νικόλαος Σκουφάς, Αθανάσιος Τσακάλωφ, Αθανάσιος Σέκερης, Εμμανουήλ Ν. Ξάνθος, Παναγιώτης Α. Αναγνωστόπουλος, Παναγιώτης Σέκερης, Αντώνιος Κομιζόπουλος και οι τοιούτοι, έμποροι ήσαν και γραμματείς εμπόρων» (ΔΕΕ, τ.Α΄,σελ.3). Στην αναφορά του, λοιπόν, στη σειρά των μελών της Εταιρείας, τοποθετεί στην πρώτη τριάδα τον Ξάνθο, ενώ ο Αναγνωστόπουλος αναφέρεται στην αμέσως επόμενη τετράδα.

Για την Εταιρεία, επαναλαμβάνει πως «κύριον είχε αυτή σκοπόν την επανάστασιν... σημείον δε κυριώτατον έχουσαν την καθέδραν ταύτης, την Κωνσταντινούπολιν ...καταλλήλως άρα οι δημιουργοί ωνόμασαν το σύστημα τούτο Εταιρίαν των Φιλικών εν τω πνεύματι της αγάπης και ουχί Εταιρίαν των Ελλήνων εν τω πνεύματι της ατομικότητος»(ΔΕΕ, τ.Α΄,σελ.3). Για τα πρώτα χρόνια της δράσης της τονίζει «και αρχόμενοι το έργον απεφάσισαν ούτοι, ίνα πρώτον μεν μη επεκτείνωσιν ευθύς τον σύνδεσμον ή προς μόνα τα νοημονέστερα και αρμοδιώτερα πρόσωπα.. δεύτερον δε διευθύνωσιν, όπου ανήκεν, αποστόλους μετρίας μεν κοινωνικής θέσεως..τρίτον δε εδρεύωσιν εν Κωνσταντινουπόλει, ως γενικόν κέντρον» (ΔΕΕ, τ.Α΄, σελ.4-5). Τοποθετεί τις αναφορές του χρονικά «από της εποχής ταύτης του 1817» (ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ.6). Για τον σκοπό της Εταιρείας γράφει: «ο όλος πολιτικός, μάλλον δε επαναστατικός σκοπός της Εταιρίας κατεφαίνετο ρητώς δια τεσσάρων «μυστικών άρθρων», εξ ων ωρίζοντο, δια μεν του πρώτου η μοναδική εν καιρώ χρήσις των συλλεχθησομένων δέκα εκατομμυρίων ρουβλίων δια την ελευθερίαν της πατρίδος. Δια δε του δευτέρου ως έφοροι και τοιούτοι μόνοι οι υπάρχοντες μέλη της Εταιρίας των Φιλικών. Δια δε το τρίτον η υποχρεωτική των εφόρων συναγροίκησις μετά του διορισθησομένου «Εταιριάρχου των Φιλικών». Και δια του τετάρτου η επί της ρήξεως του πολέμου χρήσις του χρηματικού κατά τας διαταγάς του αυτού Εταιριάρχου. Όμως αυτά δεν τηρήθησαν δεδομένων των δύσκολων συνθηκών και της έλλειψης αρχηγού»(ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ.28).

Έχοντας ξεκινήσει ήδη την επανόρθωση, τοποθετώντας τον Ξάνθο στην αρχική Τριανδρία, σημειώνει «η συμπλήρωσις αύτη χρησιμεύει ούχ ήττον και εις την επανόρθωσιν εσφαλμένων τινών μερών του Ιστορικού Δοκιμίου του 1834» (ΔΕΕ,

τ.Α΄,σελ.126). Αναφέροντας εκ νέου την πολύπλοκη και μυστική φύση της Εταιρείας, αποδίδει το λάθος στην έλλειψη εγγράφων. Άλλωστε, ο μοναδικός που έγραψε για την Εταιρεία ήταν ο Ξάνθος το 1845, που, όμως, τον απογοήτευσε με το ελλιπές και όχι αποσαφηνιστικό περιεχόμενό του, στο οποίο, πολλάκις, παραπέμπει ως πηγή στο Δοκίμιο για την Επανάσταση. Πιο συγκεκριμένα, «μόνος ο Εμμανουήλ Ξάνθος εξέδοτο εν Αθήναις το 1845 μονογραφίαν τινά επί του προκειμένου δια συντομίας μεγάλης, ως αποβλέπουσα μάλλον το προσωπικόν μέρος αυτού επί της εθνικής εργασίας εκείνης. Ουσιωδώς, δε η μονογραφία αύτη κρίνεται πολλώ κατωτέρα της ελπίδος, ην δικαιούτο πας τις έχειν παρά του Ξάνθου, γράφοντος περί της Φιλικής Εταιρείας»(ΔΕΕ, τ.Α΄,σελ.127). Τον δικαιολογεί, όμως, «...το βαθύ γήρας και η μάλλον τούτου σκληρά δυστυχία του ανδρός αυτού παρήγαγον έργον ουχί πολλής σπουδής ίδιον. Αλλά και δια τούτο ευγνωμονεί η πατρίς τον Ξάνθον...» (ΔΕΕ, τ.Α΄, σελ.127). Αντίθετα, για τον Αναγνωστόπουλο, πίστευε πως «εξεπλήρωσε το καθήκον αυτού, βοηθήσας ημίν ο μόνος από μνήμης, ως ουδενός διασωθέντος παρ'αυτού εγγράφου, επί του πραγματικού μέρους του Δοκιμίου του 1834»(ΔΕΕ, τ.Α΄, σελ.127). Ο Φιλήμων δεν ξεχνά τους ισχυρούς δεσμούς, που τον συνέδεαν με τον Αναγνωστόπουλο. Επανορθώνει, έντιμα, το λάθος που αναγνώρισε πως διέπραξε σε σχέση με τον Ξάνθο, αλλά αυτό δεν τον εμποδίζει να εκτιμά, αλλά και να τιμά ένα άλλο ισχυρό μέλος της Εταιρείας. Ο Φιλήμων γράφει πως «ο Αναγνωστόπουλος, χαρακτήρος τιμίου μεν, πλην αυστηρού, υπέρ το δέον ως προς τας επικείμενας περιστάσεις»(ΔΕΕ, τ.Α΄,σελ.26) και «ανήρ ακεραίου χαρακτήρος και εκ φύσεως πεπροικισμένος δια του αξιοθαύμαστου πλεονεκτήματος του εξετάζειν την διάνοιαν των άλλων και κρύπτειν την εαυτού» (ΔΕΕ, τ.Α΄,σελ.37-8), αποδίδοντάς του και την ιδέα σύστασης των Εφορειών, σύστημα διοικητικό και αποταμιευτικό, στηρικτικό της δράσης της Εταιρείας.

Μετά από αυτήν την εισαγωγή, αξιοσημείωτη είναι η επαναφορά του ζητήματος Γαλάτη, ως του πρώτου μεγάλου κινδύνου της Φιλικής Εταιρείας. Ακολουθούν γεγονότα κυρίως από τα έτος 1819 (από τον Ιούλιο του 1819, οπότε πεθαίνει ο Σκουφάς) και μέχρι την ανάληψη της Αρχηγίας από τον Υψηλάντη. Δεν υπάρχει αναφορά στο χρονικό διάστημα από το 1814 έως το 1817. Καταγράφονται πολλά νέα στοιχεία, γεγονότα και καταστάσεις, οι οποίες και αποδίδονται με διαφορετικό από το πρωθύστερο (στο ΔΦΕ) ύφος και πιο σύνθετη γραφή. Επανέρχεται στη Συνθήκη των

αρχηγών της Εταιρίας, την οποία είχε καταθέσει σε περίληψη στο *Δοκίμιο του 1834* (ΔΦΕ,σελ.223-4), καταγράφοντας την, πλέον, ολόκληρη (ΔΕΕ, τ.Α΄,σελ.23-4). Επίσης, εμπλουτίζει (σε σχέση με την αντίστοιχη αναφορά στο ΔΦΕ) με πολλά νέα στοιχεία την εξιστόρηση των ενεργειών του Ξάνθου στην Πετρούπολη, στην προσπάθειά του να ανατεθεί η αρχηγία της Εταιρείας, αρχικά στον Καποδίστρια και τελικά στον Αλ. Υψηλάντη.

Τα περιεχόμενα των επόμενων τριών κεφαλαίων συμπληρώνουν και εμπλουτίζουν, με πολλά και νέα στοιχεία, την αντίστοιχη ύλη της Τέταρτης Εποχής του *Δοκιμίου του 1834*, δηλαδή την περίοδο από την ανάληψη της αρχηγίας από τον Αλ. Υψηλάντη και μέχρι την απόφαση για την έξοδό του. Έτσι, συνοπτικά, στο κεφάλαιο Β΄, αναφέρονται οι ενέργειες του Αρχηγού, οι τροποποιήσεις του Οργανισμού της Εταιρείας, η δράση στις Εφορείες, μυστικά άρθρα και αντικαταστάσεις, οι κινήσεις των μελών στην Ελλάδα και στη Μόσχα, διάφορα σχέδια, καθώς και το γενικό σχέδιο, το μερικό σχέδιο, πληροφορίες διάφορες και υποσχέσεις χωρίς αντίκρισμα. Αξιοσημείωτη είναι η τροποποίηση του Οργανισμού της Εταιρείας (ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ.36-9), καθώς αφορά το βασικό ιδρυτικό πυλώνα της Φιλικής. Σημειώνει ο Φιλήμων, «πριν ή επιληφθή πάσης άλλης εργασίας, ο Υψηλάντης ετροποποίησε τον οργανισμόν της Εταιρίας, συμφώνως προς την θέσιν αυτού και τας υφιστάμενας ανάγκας συνεπεία των όρων, ους εχάραξεν αναδεχόμενος την αρχηγίαν» (ΔΕΕ, τ.Α΄,σελ.36), καταγράφοντας τις τέσσερις σχετικές κινήσεις του. Σε σχέση με την περίοδο καθόδου του Υψηλάντη στο Κισνόβι (που είχε πάλι αναφερθεί στο ΔΦΕ), προσθέτει διάφορα σχέδια, που του είχαν υποβληθεί. Στο κεφάλαιο Γ΄, αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατεί στη Δύση, τις αντιδράσεις της Πύλης, στην κατάβαση Υψηλάντη στην Οδησό, στις ιδέες περί του τόπου και χρόνου έναρξης της επανάστασης, στη σύσκεψη του Ισμαηλίου, στις εντατικές οργανωτικές ενέργειες σε όλες τις προβλεπόμενες περιοχές και κλείνει με το στρατιωτικό οργανισμό και την ελληνική σημαία. Στο κεφάλαιο Δ΄, αναφέρεται στην εσωτερική κατάσταση της Τουρκίας, της Σερβίας, της Μολδαβίας, της Βλαχίας και στις ενέργειες που γίνονται σε αυτές τις περιοχές και κλείνει με την απόφαση για την έξοδο του Υψηλάντη.

Ο Δ΄ Τόμος (15/10/1861) αποτελείται από τα Προλεγόμενα, 11 Κεφάλαια και παράθεση από Σημειώσεις και Έγγραφα.

Στα Προλεγόμενα του Δ΄ Τόμου, αξίζει να σημειωθούν οι εξής αναφορές από τον Φιλήμονα :

Αρχίζει αναφερόμενος στον Α΄ Τόμο, τον οποίο είχε γράψει σχεδόν τρία χρόνια πριν, και στον οποίο είχαν υποδειχθεί αμφιβολίες για τα πρόσωπα της Αρχής. Συνεχίζει με το ρόλο του Πέτρου Σκυλίτση Ομηρίδη στη συγγραφή αυτού του Τόμου, καθώς ήταν αυτός που του παρέδωσε τρεις έγγραφες αποδείξεις, σχετικά με την άποψη του Σκυλίτση για τη δημιουργία και στελέχωση της Φιλικής Εταιρείας.⁷³

Πιο συγκεκριμένα, παρατίθενται μία έντυπη (29/7/1814) και δύο πρωτότυπες επιστολές (4/2/1816, 30/10/1816) γραμμένες στο Παρίσι και σταλμένες στο Σκυλίτση. Βάσει αυτών, ο Σκυλίτσης τοποθετεί την αρχική φάση της Φιλικής Εταιρείας στο Παρίσι το 1814 και όχι στην Οδησό το 1816, αλλά και ορίζει ως θεμελιωτές τα μέλη της πενταμελούς επιτροπής, που ίδρυσαν το Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο. Έτσι, θεμελιωτές θεωρεί τους Γκουφιέ, Ζαλύκη, Μάχο, Ομηρίδη και Τσακάλωφ, που ενώθηκαν στο Παρίσι με μοναδικό στόχο την ελευθερία και το φωτισμό της ελληνικής νεολαίας, τηρώντας τη μυστικότητα, την ορκωμοσία, εσωτερικό και εξωτερικό κώδικα, χρήση αριθμών αντί για βαθμό και τέλος, το δαχτυλίδι με τα αρχικά Φιλίας Ελλήνων Δεσμός Άλυτος (ΦΕΔΑ). Σύμφωνα, πάντα, με τον Σκυλίτση, το Ελληνόγλωσσο Ξενοδοχείο αναμορφώνεται στην Οδησό το 1815, με βασικό αναμορφωτή τον Τσακάλωφ και ακολούθως τον Σκουφά, με νέα επωνυμία, προερχόμενη από τη ΦΕΔΑ, τη Φιλική Εταιρεία. Η αναμορφωμένη Εταιρεία στηρίχτηκε στη δομή και τα χαρακτηριστικά της οργάνωσης της πρώτης, με μόνη διαφορά την κατάργηση των δαχτυλιδιών και τον αποκλεισμό των αλλοεθνών. Ο Φιλήμων, από την άλλη, παραδέχεται ως αναμορφωτές τους Σκουφά, Τσακάλωφ,

---

⁷³ Αξίζει να σημειωθεί πως, σε μερικό έλεγχο του Αρχείου Φιλήμονα, βρέθηκε Επιστολή του Σκυλίτση-Ομηρίδη προς το Φιλήμονα, γραμμένο στον Πειραιά στις 18/12/1859, σχετικά με τα γεγονότα που τον συνδέουν με τον Καποδίστρια (έγγραφο αριθμ. 8793). Αυτό επιβεβαιώνει την αλληλογραφία και επικοινωνία των δύο ανδρών, που οδήγησε στη συγγραφή του Δ΄ Τόμου.

Αναγνωστόπουλο και άλλους, τους οποίους σίγουρα δε θεωρεί κατώτερους από τους θεμελιωτές στο Παρίσι.

Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι η αναφορά στην παρουσία του Τσακάλωφ στην Ελλάδα το 1823 και το 1829, η οποία παρέμεινε από όλους ασχολίαστη. Αυτό το δικαιολογεί με την εχεμύθεια του Τσακάλωφ, ο οποίος στη ζωή του υπήρξε σκεπτικός και απέφευγε κάθε επίδειξη μέχρι το θάνατό του. Επανέρχεται στο ζωτικό σημείο του λάθους του πρώτου Δοκιμίου το 1834, αναφέροντας πως, αν και ο Τσακάλωφ ήταν ο μόνος αρμόδιος να μιλήσει για το φλέγον ζήτημα της Αρχής, δεν έγραψε τίποτα γι' αυτό, ούτε έκανε κάποια παρέμβαση, που θα οδηγούσε στην «τελειωτική την λύσιν ενός ζητήματος, όπερ εκάλυψεν επί τοσούτον η μυστικότης και περιέπλεξε πιθανώς η προσωπικότης» (ΔΕΕ, τ.Δ', σελ. ια' - ιβ').

Στο τέλος του Τόμου Δ' επισυνάπτεται *Κατάλογος Συνδρομητών*. Ο ιστορικός αναφέρει την από 20 Ιουνίου 1859 Προκήρυξή του, σχετικά με την πρόθεσή του να συγγράψει τέσσερις τόμους.⁷⁴ Η *Προκήρυξη της ιστορίας του Ιωάννη Φιλήμονα*

---

⁷⁴ Η ιταλικής καταγωγής πρακτική έκδοσης με την προεγγραφή συνδρομητών, των οποίων τα ονόματα δημοσιεύονταν σε κατάλογο, ανάγεται στα τέλη του πρώτου μισού του 18^{ου} αιώνα (1749), «αναπτύχθηκε και έγινε ένας από τους συνηθισμένους τρόπους έκδοσης των ελληνικών βιβλίων έως και το 1922» (Ηλιού, Φ., *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σελ. 83). Αυτή τη μέθοδο ακολούθησε ο Φιλήμων, προκειμένου να αποκτήσει με τις προαγορές την οικονομική δυνατότητα να εκδώσει το έργο του. Ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική, τύπωσε Προκήρυξη, στην οποία εξέθετε την επιθυμία και πρόθεσή του να γράψει ένα ιστορικό έργο για την Ελληνική Επανάσταση σε τέσσερις τόμους, προσκαλώντας τους «ομογενείς και συμπολίτες» του να προαγοράσουν το έργο, συμβάλλοντας σημαντικά στην προσπάθειά του. Στον τελευταίο τόμο επισυνάπτεται ο κατάλογος των συνδρομητών, όπως συνηθιζόταν, και δημοσιεύει «κατά χρέος» τους καταλόγους αυτών «όσους ελάβομεν, ως και το ποσό της συνδρομής εκάστου». (ΔΕΕ, τ. Δ', σελ. 528-534). Η μέθοδος της προεγγραφής συνδρομητών, τακτική που ξεκίνησε ως «δείγμα νεωτερικότητας», (Ηλιού, Φ., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.2, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 15), το 1749, καταλήγει, έναν αιώνα αργότερα, να υφίσταται ως πάγια ανάγκη για την ολοκλήρωση μιας εκδοτικής δράσης. Η εκτύπωση των βιβλίων γινόταν στα υπάρχοντα τυπογραφεία της περιοχής, με υψηλό, όπως μπορεί να εκτιμηθεί από τα λεγόμενα του συγγραφέα, κόστος, το οποίο τον αναγκάζει να προβεί στη διαδικασία της προεγγραφής και προαγοράς των αντιτύπων. Συγκεκριμένα, οι τέσσερις τόμοι του ιστορικού έργου του Ιω. Φιλήμονα, τυπώθηκαν σε τρία διαφορετικά τυπογραφεία: Ο Α' τόμος (1859) στο τυπογραφείο των Π. Σούτσα και Α. Κτενά, στην οδό Αδριανού, ο Β' τόμος (1859) στο τυπογραφείο του Γ. Καρυοφύλλη, στην οδό Νικία, αριθ.74, ο Γ' τόμος (1860), πάλι στο τυπογραφείο των Π. Σούτσα και Α. Κτενά, στην οδό Αδριανού και ο Δ' τόμος (1861) στο τυπογραφείο του Π.Β. Μωραϊτίνη, στην οδό Αθηνάς.

γίνεται στο αριθμ. 1742/22-6-1859 φύλλο της εφημερίδας *Αιών*. Το κείμενο γράφτηκε στις 20 Ιουνίου 1859 και κλείνει υπογράφοντας με το ονοματεπώνυμό του. Η Προκήρυξη του Φιλήμονα εκθέτει «με συντομία το σκεπτικό που τον οδήγησε στην έκδοση και τις υψηλές σκοπιμότητες», τις οποίες θεωρεί ότι «υπηρετεί το έργο» του⁷⁵. Ο συγγραφέας ξεκινά με μια ιστορική αναδρομή στο προηγούμενο έργο του, αλλά, κυρίως, αναφέρεται στο ατυχές γεγονός της καταστροφής του τυπογραφείου του το 1854 και στην απαγόρευση της εφημερίδας *Αιών*, η οποία από το 1838, οπότε άρχισε να εκδίδεται, τον απασχολούσε ολοκληρωτικά. Έτσι, από το 1856 άρχισε να στρέφεται στην ιστορική μελέτη του Αγώνα, θέλοντας να συνεχίσει το ιστορικό έργο, που ξεκίνησε το 1834 με το *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία*. Σε μία εποχή ανεπτυγμένης δημοσιότητας και ισχυρής επίδρασης της κοινής γνώμης, δε φοβάται να παρουσιάσει στους αναγνώστες την ιστορία του, αλλά, αντίθετα, «επιθυμούντες ειλικρινώς αποκατάληπτον την μετέπειτα περί αυτής κοινήν κρίσιν». Τίθεται στην κρίση του αναγνωστικού κοινού, περιμένοντας την ετυμηγορία του, ως ένας άλλος Schiller⁷⁶, με σεβασμό απέναντι στους αναγνώστες του, αλλά και επιθυμία για κριτική και αυτοκριτική. Πιστεύει στη δίκαιη και σωστή γνώμη του κοινού, γι' αυτό δέχεται να υποστεί κριτικό έλεγχο μετά την ανάγνωση του βιβλίου του. Η παρουσία της βιβλιοκρισίας είναι δηλωτική της ύπαρξης ενός δημιουργικού αντίλογου, μιας διαλογικής αντιπαράθεσης, που αναβαθμίζει τη δημόσια προβληματική και εξελίσσει το νοητικό προβληματισμό και συλλογισμό του αναγνωστικού κοινού.

Ο Φιλήμων, αναφερόμενος στο *Δοκίμιο του 1834*, υποστηρίζει την προσπάθειά του να γράψει για την άγνωστη ιστορία της Φιλικής Εταιρείας, με όσα στοιχεία είχε στη διάθεσή του τότε. Άλλωστε, συνεχίζει, «το κοινόν έκτοτε ουδεμίαν είχε κρείττονα άλλην πραγματείαν του μέρους τούτου της νέας Ελληνικής ιστορίας». Το «κοινόν» του αποτελείται από ιδιώτες, που συμμετέχουν στη διαλεκτική σχέση

---

⁷⁵ Ηλιού, Φ., *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, σελ. 81.

⁷⁶ Η δήλωση πνευματικής ανεξαρτησίας, την οποία έκανε το 1784 ο Friedrich Schiller, είναι δημοσιευμένη στο βιβλίο Blanning, T.C.W., *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660-1789*, Oxford university press 2002, σελ.108-9 και στο H. Kiesel and P. Munch, *Gesellschaft und Literature im 18. Fabrbundert*, Munich, 1977, σελ. 98.

συγγραφέα-αναγνώστη ως άτομα και όχι βάσει της κοινωνικής τους ιδιότητας, σε μία σχέση συναναστροφής, χωρίς ισότητα κοινωνικής θέσης. Το κοινό του με ελεύθερη, ιδιωτική απόφαση, ανταποκρίνεται στο κάλεσμα του Φιλήμονα οικειοθελώς.

Ο συγγραφέας, συνεχίζει, έρχεται με έναν ολόκληρο τόμο να συμπληρώσει το προ 25ετίας έργο του, επανορθώνοντας λάθη, φέρνοντας στο φως απόρρητα γεγονότα, εμπλουτίζοντας με νέα έγγραφα και ευχόμενος για λιγότερα λάθη κατά τη συγγραφή της ιστορίας του 9ετούς πολέμου. Αναφέρει τον τίτλο του καινούργιου πονήματός του: *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* και προκηρύσσει «δ' επί του παρόντος την δια τύπου έκδοσιν τεσσάρων τόμων, ους συνετάξαμεν», για τους οποίους απαιτήθηκε πολύπλοκη και δύσκολη εργασία τριών ετών. Ακολουθεί μία σύντομη ανάπτυξη των περιεχομένων των τεσσάρων τόμων.

Ο Ιώσηπος Μοισιόδακας, το 1761⁷⁷, προσφώνησε τους συνδρομητές του «σεβάσμιους και έντιμους», ενώ ο Φιλήμων τους προσφωνεί με το «χρηστοί συμπολίται και αδελφοί!», απευθυνόμενος, πλέον, όχι στο περιορισμένο κοινό κληρικών και εμπόρων του Μοισιόδακα, αλλά στο ευρύ αναγνωστικό κοινό, όχι μόνο του ελεύθερου ελληνικού κράτους, αλλά και σε όλον τον γνωστό κόσμο. Ο συγγραφέας ζητά από τους υποψήφιους συνδρομητές να υποστηρίξουν «την πολύπονον, αλλ' ενταυτώ και πολυδάπανον επιχείρησιν», γιατί έχει την πεποίθηση ότι με αυτόν τον τρόπο υπηρετούν «την εθνικήν τιμήν και το μέλλον της πατρίδος. Την εθνικήν μεν τιμήν, διότι η ιστορία του αγώνος έστι το πρώτιστον των ηθικών κεφαλαίων της Ελλάδος, το μέλλον δε, διότι η πιστή αφήγησις του παρελθόντος έσεται ο ασφαλέστερος οδηγός της διαδόχου γενεάς, ης η αποστολή προώρισται ιερά ουχ ήττον και μεγάλη». Δημοσιεύει τα ονόματα των «ομογενών και συμπολιτών» και τα τεμάχια που προαγόρασαν. Οι «συμπολίτες» είναι οι Έλληνες της «ελεύθερης Ελλάδας», ενώ οι «ομογενείς» είναι οι απανταχού Έλληνες, όσοι δεν ελευθερώθηκαν και βρίσκονται στην «δούλην Ελλάδα», αλλά και όσοι κατοικούν στο εξωτερικό. Οι ομογενείς της δούλης Ελλάδας δημιουργούσαν μία μόνιμη πικρία στο Φιλήμονα, που δεν έπαψε ποτέ να νιώθει πως ο Αγώνας δεν ολοκληρώθηκε, αλλά άφησε ανεκπλήρωτες επιθυμίες και όνειρα για μια ενωμένη Ελλάδα. Αξίζει να αναφερθεί

---

⁷⁷ Στο Muratori, L.A., *Ηθική Φιλοσοφία*, μετάφραση Ιώσηπος Μοισιόδακας, 1761.

πως το πρώτο όνομα στον κατάλογο με τον υψηλότερο αριθμό αντιτύπων είναι της Μαρίας Γ. Υψηλάντη. Είναι η γυναίκα που τον βοήθησε σημαντικά στις κρίσιμες περιόδους της ζωής του και κυρίως κατά την υλική και ηθική καταστροφή του το 1854. Ίσως, να είναι και η πρώτη συνδρομήτρια, η πρώτη που πίστεψε στο στόχο του και θέλησε να συμβάλλει στην πραγματοποίησή του. Άλλωστε, ο πρώτος τόμος του Δοκιμίου για την Ελληνική Επανάσταση ξεκινά με την Ευχαριστήρια Αφιέρωση στη Μαρία Γ. Υψηλάντη για τη στήριξή της. Η ίδια, ως σύζυγος του Γεωργίου Υψηλάντη, επιθυμεί αυτήν την έκδοση, ως μέσο προβολής της οικογένειας Υψηλάντη και για την ενίσχυση της κοινής γνώμης, στην κατεύθυνση θετικής συμβολής της οικογένειας στην έκβαση του Αγώνα.

Το 1861, χρονιά δημοσίευσης του καταλόγου των συνδρομητών του Ιω. Φιλήμονα, είναι διαμορφωμένη σε μεγάλο βαθμό η αστική δημόσια σφαίρα και η κοινή γνώμη φαίνεται πως έχει, ήδη, εμβαπτισθεί ως ένας βασικός κοινωνικός και πολιτικός πρωταγωνιστής, όχι μόνο στη νεότερη Ευρώπη, αλλά και στο νεοελληνικό Κράτος. Η νεοελληνική δημόσια σφαίρα, χώρος όχι ακριβώς οριοθετημένος και ταυτοποιημένος, ακολουθώντας τα ευρωπαϊκά ίχνη, «συγκροτείται στη βάση της ορθολογικότητας ατόμων-ιδιωτών, υποκειμένων δηλαδή υπό την ιδιωτική τους υπόσταση»⁷⁸, εντός και εκτός του νεοελληνικού Κράτους. Στο διάλογο, που ανταλλάσσει με τους αναγνώστες του μέσα από τις εφημερίδες του, αλλά και έμμεσα μέσω των βιβλίων⁷⁹ του, ο Φιλήμων εμπλέκεται δυναμικά στην κουλτούρα της δημόσιας σφαίρας, που χαρακτηρίζεται από το διάλογο ανάμεσα στα μέλη μιας διευρυμένης κοινότητας ιδιωτών, όπου γίνονται μέτοχοι ιστορικών και πολιτικών

---

⁷⁸ Γιακωβάκη, Ν., «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία. Η συμβολή της στη διαμόρφωση της νεοελληνικής δημόσιας σφαίρας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ.8, 2006, σελ.208.

⁷⁹ Το βιβλίο, μεγάλος πρωταγωνιστής της εξάπλωσης της τυπογραφίας αλλά και της αναγνωστικής επανάστασης του 18^{ου} αιώνα, εξακολουθεί να αποτελεί έναν κοινωνικό θεσμό, έξω από τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας και σε συνεχή διαλεκτική σχέση ανάμεσα στους ιδιώτες. Άλλωστε, «το βιβλίο και η ανάγνωση αποτέλεσαν μια νέα αξία στη δημόσια συνείδηση. Η ανάγνωση, για την οποία οι αστοί αφιέρωσαν για πρώτη φορά αρκετό χρόνο και χρήμα, κατέστη χειραφετητική διαδικασία και κοινωνικά παραγωγική δύναμη : διεύρυνε τον ηθικό και διανοητικό ορίζοντα του ατόμου, αναδείκνυε τον αναγνώστη σε χρήσιμο μέλος της κοινωνίας, τον καθιστούσε ικανότερο στη διαχείριση των καθηκόντων του ενώ, τέλος, υπηρετούσε την κοινωνική του δραστηριότητα και σταδιοδρομία. Ο έντυπος λόγος γινόταν, συνεπώς, ο φορέας της αστικής κουλτούρας» (Cavallo G., Chartier R., (επιμ), *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*, μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σελ.352).

ζητημάτων κοινού ενδιαφέροντος, διαμορφώνοντας, μέσα από τη γνώση, την άποψή τους και την κοινή δημόσια γνώμη. Το αναγνωστικό κοινό του ιστορικού, αν και ανήκει στις επόμενες γενιές του αναδυόμενου Κοινού του 18^{ου} αιώνα, διατηρεί σε υψηλό βαθμό τα χαρακτηριστικά που είχε προσδώσει σ' αυτό ο T.C.W. Blanning.⁸⁰ Το κοινό του Φιλήμονα, το οποίο αποτελείται από ιδιώτες, ανεξάρτητο από το Κράτος, ανώνυμο ή και επώνυμο, έχει πρόσβαση στο εμπορικό- πολιτιστικό αγαθό-βιβλίο, λόγω της ικανότητας του να πληρώνει, αλλά κυρίως λόγω της ισχυρής επιθυμίας του να γίνεται κοινωνός της νέας και διαρκώς εξελισσόμενης αστικής κουλτούρας και πραγματικότητας, παίζοντας καίριο και ουσιαστικό ρόλο στις εξελίξεις.

---

⁸⁰ στο Blanning, T.C.W., *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660-1789*, Oxford university press 2002, σελ.111.

Γ2.: Το αρχειακό υλικό για τη Φιλική Εταιρεία στα δύο Δοκίμια

Μια πρώτη απόπειρα καταγραφής

Γ2.1. Οι πηγές του ιστορικού στο Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία

Η αξία του αρχειακού υλικού που κατέθεσε ο Ιω. Φιλήμων είναι υψηλής σημασίας. Κι αυτό που τονίζει την αξία και τη σημασία του, είναι η δυσκολία να συγκεντρωθούν στοιχεία γύρω από μια συνωμοτική Εταιρεία, καθώς, όπως έγραψε και η Τσουγκαράκη-Αγγελομάτη Ελένη, «οι συνωμοτικοί κανόνες δε συντελούν στη διατήρηση μεγάλου αριθμού τεκμηριωτικού υλικού μιας επαναστατικής οργάνωσης..η συγκέντρωση των σχετικών πηγών υπήρξε έργο δύσκολο και κοπιώδες. Παρά τις δυσκολίες, μέχρι την εποχή της εκδόσεως του Δοκιμίου (1834), ο Φιλήμων είχε επιτύχει να συγκεντρώσει αρκετά στοιχεία και έγγραφα»⁸¹. Έγινε μια προσπάθεια να καταγραφούν οι πηγές, που έχει χρησιμοποιήσει ο συγγραφέας στο *Δοκίμιο περί της Φιλικής Εταιρείας* και αναφέρονται στη Φιλική Εταιρεία.

ΕΓΓΡΑΦΑ-ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ- ΑΛΛΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ο ιστορικός ήταν **αυτόπτης μάρτυρας** στην καύση, από τους Έλληνες της Εφορίας της Κωνσταντινουπόλεως, Εταιρικών εγγράφων αλλά και βιβλίων των Μαθηματικών, Γεωγραφίας κ.ά., επειδή είχαν σχήματα, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν από τους Τούρκους ως πολεμικά σχέδια, κατά της κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασης (ΔΦΕ, Προλεγόμενα, β').

Ο ιστορικός κάνει αναφορά σε **αδημοσίευτα**, αλλά **από πληροφορίες του** υπαρκτά, **Ενθυμήματα από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό**, σχετικά με όσα ο Π.Π. Γερμανός είδε, άκουσε και έκρινε για την Εταιρεία και τον Πόλεμο (ΔΦΕ, Προλεγόμενα , στ').

Επίσης, **όπως βεβαίωσαν τον ιστορικό**, υπήρξε **Συγγραφή από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη**, όσο αυτός βρισκόταν στη φυλακή, για τα αίτια και τα συμβάντα των

---

⁸¹ Τσουγκαράκη – Αγγελομάτη, Ελ., «Ιστορικές πηγές του αγώνα: έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.372.

ενεργειών του στη Μολδοβλαχία, την οποία τελικά ο ίδιος έκαψε (ΔΦΕ, Προλεγόμενα, στ').

Η Δευτέρα Εποχή αφιερώνεται στον Οργανισμό ή Διδασκαλία της Εταιρίας των Φιλικών, δηλαδή σε όσα σχετίζονταν με τη μορφή οργάνωσης και τις δομές της Εταιρείας. Αναλυτικά εντοπίζονται, αλλά χωρίς να αναφέρονται από το συγγραφέα ημερομηνίες τα εξής :

Μέσα του 1814, μνημονεύονται, χωρίς να παρατίθενται, οι **βάσεις του Συστήματος** : ο βαθμός των Βλάμηδων και ο βαθμός των Συστημένων, ικανό μέρος του Μεγάλου Όρκου και της Διδασκαλίας (ΔΦΕ, σελ. 133).

Γίνεται αναφορά **στο Εφοδιαστικό των Ιερέων**, με 16 γραμμές, παραπέμποντας στον αριθμό δεκαέξι, που έχαιρε μεγάλης υπόληψης από την εποχή του Ρήγα και είχε χρησιμεύσει και ως τέχνασμα στην Κωνσταντινούπολη (ΔΦΕ, σελ. 139).

Υπάρχει αναφορά **στον Οργανισμό της Εταιρείας**, που τελειοποιήθηκε το 1817 στην Κωνσταντινούπολη, αναφορά του ιστορικού στη χρήση σε αυτόν πολλών στοιχείων- Κανόνων από την Εταιρία των Μασόνων (ΔΦΕ, σελ. 142).

Το Αλφάβητο, συνολικά 22 Γραμμάτων, από ελληνικά στοιχεία και αραβικούς αριθμούς, είχε στόχο να ασφαλίζονται οι «αμοιβαίαι κοινοποιήσεις της Εταιρίας» (ΔΦΕ, σελ.143).

Οι Επτά Βαθμοί Μύησης απαιτούντο «δια την διαφοράν των ηθικών καταστάσεων» (ΔΦΕ, σελ.144).

Ο βαθμός του Αδελφοποιητού, η διαδικασία της ορκωμοσίας, η στιχομυθία, το Εφοδιαστικό του και το αναγνωριστικό του σύνθημα (ΔΦΕ, σελ. 144-6).

Αντίγραφο Διδασκαλίας, όπου ο ιστορικός **διάβασε και το αμφισβήτησε**, για την περίπτωση μύησης στο βαθμό του αδελφοποιητού εκτός Ελλάδας (ΔΦΕ, υποσ. α', σελ. 145).

Αντίγραφο Διδασκαλίας, όπου **φέρεται** πως οι αδελφοποιητοί έπρεπε να είναι ετοιμοπόλεμοι (ΔΦΕ, υποσ. α', σελ. 146).

Συστατικό Έγγραφο των Ιερέων, γίνεται σύντομη περιγραφή του (ΔΦΕ, σελ. 147).

Μέρος της Εξομολόγησης των Συστημένων, το οποίο αναφέρεται στο ήθος, τη διαγωγή και τυχόν προτέρημα ή μυστικό του κατηχούμενου (ΔΦΕ, υποσ.α', σελ.149).

Συμβουλή, που ελάμβανε ο Συστημένος μετά την Εξομολόγηση και την καταβολή χρηματικού ποσού (ΔΦΕ, σελ.150-1).

Οι Λόγοι και το Σύνθημα των Συστημένων (ΔΦΕ, σελ.151).

Περί των Ιερέων, η διαδικασία κατήχησης, οι ερωτήσεις της ορκωμοσίας (ΔΦΕ, σελ.152-4).

Μέγας Όρκος των Ιερέων (ΔΦΕ, σελ.155-157).

Καθιέρωση Ιερέως, την οποία φύλασσαν πολύ καλά σε ένδειξη πατριωτισμού ή αργότερα χρησιμοποιήθηκε για υλική ωφέλεια (ΔΦΕ, υποσ. β', σελ.158).

Ο συγγραφέας είδε διάφορα **Αντίγραφα Κατήχησης** με τους συνήθεις ελληνικούς χαρακτήρες (από του 1818) και όχι με τα στοιχεία των ιερέων (ΔΦΕ, υποσ.α', σελ.159).

Ο συγγραφέας είδε πολλά **πρωτότυπα Έγγραφα των Ιερέων** και συγκεκριμένα του Γρηγορίου Δικαίου με το μετωνυμικό του «Ευαγόρας» (ΔΦΕ, υποσ. γ', σελ.159).

Γράμματα της Αφιέρωσης των Προσηλύτων, τα οποία σύμφωνα με το συγγραφέα υπάρχουν όλα, σχετικά με την καταγραφή προσφερόμενων ποσών προς την Εταιρεία (ΔΦΕ, υποσ. δ', σελ.159-160).

Αντίγραφο Επιστολής νέου Ιερέα με τη χρηματική προσφορά του για την Εταιρεία (ΔΦΕ, υποσ. α', σελ.162).

Όρκος Έσχατος του Ιερέως (ΔΦΕ, σελ.165).

Παράθεση Πρωτότυπου Εφοδιαστικού Ιερέως (ΔΦΕ, σελ.166).

Πρωτότυπο Δίπλωμα Ιερέως (ΔΦΕ, υποσ. α', σελ.166-7).

Πρωτότυπο Έγγραφο της Αρχής υπ' αριθμ.119 (ΔΦΕ, υποσ. α', σελ.167)

Λόγοι ή Ερωταπόκριση των Ιερέων, κοινά με των Συστημένων (ΔΦΕ, σελ.168).

Εφοδιαστικό Ποιμένων (ΔΦΕ, σελ.169).

Όρκος των Αφιερωμένων (ΔΦΕ, σελ.170-172).

Αφιέρωση και στιχομυθία κατηχητή-κατηχούμενου (ΔΦΕ, σελ.172-174).

Εφοδιαστικό Αφιερωμένου (ΔΦΕ, σελ.175).

Όρκος του Αρχηγού των Αφιερωμένων (ΔΦΕ, σελ.175-176).

Εφοδιαστικό Αρχηγού Αφιερωμένου (ΔΦΕ, σελ.177).

Η Τρίτη Εποχή αναφέρεται στη δράση της Εταιρείας μέχρι την αναγόρευση του Αλ. Υψηλάντη. Σε αυτήν αναφέρονται τα εξής :

Όρκος των Ιδρυτών Σκουφά και Αναγνωστόπουλου, Οδησσός, αρχές 1816 (ΔΦΕ, σελ. 180).

Αναλυτική Αναφορά σε Συνθήκη των Αναγνωστόπουλου, Τσακάλωφ, Ξάνθου για τη μη διάπραξη οποιαδήποτε ενέργειας χωρίς τη σύμφωνη γνώμη τους, μετά τον Αύγουστο του 1818 (ΔΦΕ, σελ. 224).

Επιστολή εκ μέρους της Αρχής, συστατική για Ξάνθο προς Καποδίστρια, από τις πρώτες **Επιστολές** εκ μέρους της Αρχής, μόνο με τη Σφραγίδα και τη Χρονολογία, χωρίς ημερομηνία και τόπο (ΔΦΕ, σελ. 225).

Σύσταση για Αναγνωστόπουλο προς Νέγρη, Επιστολή εκ μέρους της Αρχής (ΔΦΕ, σελ. 226).

Αναφορά στα χρέη των Εφόρων, όπως αυτά αναγράφονταν στα **Έγγραφα της Εφορίας** (ΔΦΕ, σελ. 236-238).

Σύσταση Αναγνωστόπουλου για Δικαίο, τέλη Ιουλίου 1819 (ΔΦΕ, σελ. 252).

Ενώ, τα σχετικά με τη σημαντική για την Εταιρεία αυτή περίοδο έγγραφα είναι λίγα, υπάρχει μεγαλύτερη προφορική πληροφόρηση, από τις καταγεγραμμένες συνομιλίες. Έτσι, καταγράφονται οι εξής προφορικές πηγές :

Ο Κοραής συστήνει το Γεώργιο Σέκερη στον Δημήτριο Υψηλάντη (1821) χαρακτηρίζοντάς τον «νέον εις την ηλικίαν, αλλά γέροντα εις τον νουν» (υποσημ. α', σελ. 179).

Συνομιλία Σκουφά – Γαλάτη, κατά την κατήχησή του (υποσημ. α', σελ. 182).

Συνομιλία Σκουφά – Α. Σέκερη (υποσημ. α', σελ. 182).

Αναφορά σε **λεγόμενα του Ν. Γαλάτη** προς μια εταίρα, ότι εστάλη ως Πρέσβυς του Έθνους (υποσημ. α', σελ. 183).

Λόγια του Καποδίστρια προς τον Ν. Γαλάτη, θέλοντας να του μειώσει την ορμή, στην προσπάθεια του Γαλάτη να τον κατηχήσει «είσαι νέος και πηδός όπου και όπως δεν πρέπει» (σελ. 184).

Συνομιλία Α. Γαζή - Σκουφά, όταν ο πρώτος πήγε στην Οδησό (σελ. 186).

Συνομιλία Σκουφά- Αναγνωστόπουλου, σχετικά με τη χρηματική προσφορά του Π. Σέκερη (υποσημ. α', σελ. 191).

Λόγος του Σκουφά προς τον Τσακάλωφ, που αναλαμβάνει την ευθύνη για το Γαλάτη και τον Ξάνθο, έξι ημέρες πριν το θάνατό του, Ιούλιος 1819 (σε υποσημ. β', λ. 195).

Συνομιλία Αναγνωστόπουλου- Π. Σέκερη, όπου του πρότεινε συμμετοχή στην Αρχή, μετά το θάνατο του Σκουφά (υποσημ. γ', σελ. 197-8).

Συνομιλία Φαρμάκη- Πατριάρχη Γρηγορίου Αθωνος, όπου ο δεύτερος αρνείται την κατήχηση (σελ. 202).

Συνομιλία Εταίρων – Νικηφόρου Παμπούκη, στο δρόμο προς Τριπολιτσά (υποσημ. α', σελ. 204).

Προσφώνηση του Πελοπίδα στον Γερμανό, Μητροπολίτη Αχαΐας, κατά τη διάρκεια συνάντησής τους, όπου «ο Μητροπολίτης ούτος δέχεται το Μυστήριον» (σελ. 206) .

Λόγια Γαλάτη προς Φιλικούς στην Κωνσταντινούπολη, μετά από αλλαγή αρχικής του απόφασης να προδώσει την Εταιρία :«έκαμα τούτο διότι σας εξήτησα τα Γράμματα των Προσηλύτων, και δε μ' εμπιστεύθητε καθό σύντροφος» (υποσημ. β', σελ. 227-8).

Στιχομυθία Γαλάτη - Δημητρόπουλου, τη στιγμή της δολοφονίας του Γαλάτη, 11/1819 (υποσημ. α', σελ. 230).

Αναφορά του Στέφανου Δούγκα για τη δράση των Εφοριών, «τώρα βλέπω εις την σύστασιν των Εφοριών βουλάς υψηλάς και σκέψεις ωρίμους» (υποσημ.β',σελ.238-9).

Λόγια Αναγνωστόπουλου προς Νέγρη, σχετικά με την Εφορία του Ιασίου(σελ. 241).

Λόγια και Συνομιλία Αναγνωστόπουλου προς Νέγρη, σχετικά με τη δημιουργία Κεντρικού Σχολείου στην Πελοπόννησο (σελ. 242-3).

Συνομιλία Αναγνωστόπουλου-Νεόφυτου Δούγκα (μέλους της Εφορίας του Βουκουρεστίου), σχετικά με τον Κοραή, σε μια επίσκεψη του Αναγνωστόπουλου (υποσημ. β', σελ. 246-7).

Στιχομυθία Αναγνωστόπουλου- Ολύμπιου, κατά την ορκωμοσία του δεύτερου σε ανώτερο στρατιωτικό βαθμό (υποσημ. α', σελ. 248-250).

Η Τέταρτη Εποχή αφορά την περίοδο από την ανάληψη της αρχηγίας από τον Αλ. Υψηλάντη και μέχρι την έναρξη του πολέμου στη Δακία και στην Ελλάδα. Εδώ, έχουμε :

Επιστολή Αναγνωστόπουλου προς Δικαίο, σχετικά με την αντίθεσή του στη δολοφονία του Θ. Νέγρη (σελ. 256).

Αναφορά σε μέρος Επιστολής Νέγρη προς Καποδίστρια, σχετικά με την προετοιμασία μιας επανάστασης (σελ. 257).

Μέρος από Γράμμα του Αναγνωστόπουλου προς την Εφορία Ισμαηλίου, σχετικά με την ξαφνική αναχώρησή του για Ιταλία, όπου έφθασε αρχές Απριλίου 1820 (υποσ. δ', σελ. 258).

Ο Μαυρομιχάλης ζητά μέσω εγγράφου την αποκάλυψη της Αρχής στην Πελοπόννησο, 11/7/1819 (σελ. 262).

Επιστολές Μαυρομιχάλη προς Σέκερη και Δικαίο, 16/12/1819 (σελ. 263).

Επιστολές(2) του Μαυρομιχάλη προς Φιλικούς της Πάτρας (σελ. 264-5).

Απάντηση Καποδίστρια προς Μαυρομιχάλη, **από βάσιμες πληροφορίες του συγγραφέα**, που **επιβεβαιώνεται** και από το **λόγο** - κατηγορία του **Καμαρηνού** κατά της Εταιρίας και του Υψηλάντη (σελ. 266-7).

Επιστολή κατηγορίας κατά του Αναγνωστόπουλου από τους Στασιαστές του Ιασίου προς τον Υψηλάντη (σελ. 273).

Αναφορά σε έγγραφη έκθεση του Περραιβού προς τον Υψηλάντη, σχετικά με τη μάχημη κατάσταση στην Ελλάδα (σελ. 280).

Προκήρυξη Υψηλάντη προς Πελοποννησίους, Ισμαήλι, 8/10/1820 (σελ. 281-3).

Έγγραφο Υψηλάντη προς Ηπειρώτες, Ισμαήλι, 7/10/1820 (σελ. 283-4).

Αναφορά σε Έγγραφα (2) από την Αρχή και τον Υψηλάντη προς Δ. Θέμελη (Πάτμιο), τα οποία **είχε στα χέρια του ο συγγραφέας**. Το πρώτο χρονολογείται 15/6/1820 από την Πετρούπολη (σελ.286-7).

Προκήρυξη Υψηλάντη προς Νησιά του Αιγαίου, Ισμαήλι, 8/10/1820 (σελ. 287-290) .

Προκήρυξη Υψηλάντη προς Αίγυπτο, Ισμαήλι, 8/10/1820 (σελ. 291-2).

Έγγραφο Υψηλάντη προς Γ. Πάνου (Πετσιώτης) σχετικά με την εύρεση ελληνικού πλοίου για την κάθοδό του, Ισμαήλι, 8/10/1820 (σελ. 293).

Αναφορά σε Διακήρυξη του Υψηλάντη, όπου **υπάρχει** αναφορά στην ιδέα της ευγένειας και στο μελλοντικό Σύστημα της Ελλάδας, 24/2/1821, (υποσημ. α', σελ. 294-5).

Έγγραφο από Προεστούς και Δημογέροντες κάποιου νησιού, με το οποίο αποδέχονται την πληρεξουσιότητα του Υψηλάντη για την αποτίναξη του ζυγού, 12/1820 (σελ. 295-6).

Έγγραφο Υψηλάντη προς Πολεμικούς Μητροπόλεως Ιασίου, προκειμένου να οργανωθούν πολεμικά, Κισνεύη, 18/2/1821 (σελ. 301-2) .

Επιστολή Υψηλάντη προς τον Ιωάννη Μακρή στην Οδησσό, σχετικά με την κατάσταση του κινήματος και τις ελπίδες του, για την οποία **ο συγγραφέας διατείνεται** πως είναι γραμμένη με το αριστερό χέρι του Υψηλάντη και **πως σώζεται πρωτότυπη** (υποσημ. β', σελ. 303-5).

Τελευταία Μυστική **Προκήρυξη Υψηλάντη** προς τους Φιλικούς πριν την έναρξη του Πολέμου, Ιάσιο, 24/2/1821 (σελ. 305-6).

Εγκύκλιος της Αρχής για τη Σύσταση Εφορίας στα νησιά Ύδρα, Σπέτσες και Ψαρά (σελ. 329-331).

Γράμμα της Αρχής προς σημαίνον πρόσωπο των νησιών, το Γ. Πάνου, για την επιθυμητή ενεργή συμβολή του στον Αγώνα, αλλά και την αποκάλυψη του Υψηλάντη (σελ. 331-2).

Αντίγραφα Συνστατικών Εγγράφων από το Μουρούζη Ν. (7/1/1821) και τον Πατριάρχη Γρηγόριο (8/1/1821) για την κάθοδο στο Αιγαίο του Δ. Θέμελη, τα οποία **είχε στα χέρια του ο συγγραφέας** (σελ. 332).

Έγγραφο των Εφόρων σχετικά με τη διαγωγή τους στη νεοσυσταθείσα Εφορία στα Ψαρά από το Δ. Θέμελη, 21/1/1821 (σελ. 333).

Εφοδιαστικό Χωματιανού, Πρεσβύτερου Οικονόμου της Κέας, το οποίο **έχει δει ο συγγραφέας** (υποσ. α' σελ. 334).

Προτάσεις Πελοποννησίων προς την Αρχή, στις οποίες έχει υπογράψει και ο Π.Π. Γερμανός, σχετικά με την Εταιρεία και την ιεράρχηση των ενεργειών στον πόλεμο (σελ.336-7).

Απαντητική Αναγόρευση Υψηλάντη προς Πελοποννησίους μαζί με σειρά εγγράφων περί συστάσεως εφορίας κ.ά, από Πετρούπολη 25/6/1820, αλλά έφτασε Φθινόπωρο 1820 (σελ.338-344).

Όρκος επιβαλλόμενος από την Αρχή στους Πελοποννησίους (σελ.344).

Έγγραφο, αριθ. 119, προς Αρχιεπίσκοπο Μονεμβασιάς για τη στράτευση στον Αγώνα (σελ.345).

Επιστολή Υψηλάντη προς Πελοποννησίους, Οδησσός 23/8/1820, για ομόνοια και σύμπνοια και αναφορά σε προγενέστερη, από Πετρούπολη στις 25/6/1820 (σελ.346).

Επιστολή Πανούτζου Νοταρά προς τους εν Τριπολιτσά Φιλικούς Προεστούς, Τρίκαλα, 10/12/1820, σχετικά με τη διευθέτηση παρεξηγήσεων και μείωση δυσαρέσκειας (σελ.346-8).

Αντίγραφο Γράμματος στον Άγιο Χριστιανουπόλεως από τους Σωτήριο Χαραλάμπου, Ανδρέα Ζαήμη, Σ. Νοταρά και Αναγνώστη Κωπανίτζα, Τριπολιτσά, 13/12/1820 (σελ.349).

Καταχώριση Επιστολής προς Χρύσανθο Μονεμβασίας από Σ. Χαραλάμπου & Α. Ζαήμη, Τριπολιτσά, 22/12/1820 (σελ.350).

Οδηγίες από το Δικαίο προς Πελοποννησίους, 24/12/1820 (σελ.351-3).

Όρκος των στρατιωτών, που θα έδιναν στους Στρατηγούς (σελ.353-4).

Επιστολή των Νοταραίων προς Π.Π. Γερμανό, 14/1/1821, γύρω από το μελλοντικό πόλεμο, την οποία ο **συγγραφέας καταθέτει ως σημαντική** (υποσημ. γ', σελ.355-7).

Απάντηση του Π.Π. Γερμανού (σελ.356-8).

Αναφορά σε Έγγραφο του Π. Π. Γερμανού, με 11 Άρθρα σχετικά με την αντίρρησή του να ξεκινήσει ο πόλεμος από την Πελοπόννησο (σελ.359-361).

Αναφορά σε μέρος από Γράμμα Πελοποννησίων που ενημέρωναν την Αρχή για τους κινδύνους από τους Τούρκους, αφού αναχώρησε από την Πάτρα ο Π.Π. Γερμανός, 27/12/1820 (σελ.370).

Αναφορά σε Έγγραφο Σύστασης του Αλέξανδρου Υψηλάντη προς Πελοποννησίους, το οποίο ο ιστορικός επιφυλάσσεται να το αναφέρει κάποια άλλη στιγμή (σελ. 382).

Σε αντίθεση με την προηγούμενη Εποχή, εδώ υπάρχει πολύ έγγραφο αρχειακό υλικό και πολύ λίγες στιχομυθίες. Έτσι, μετά τις 15 Ιουνίου 1820 καταγράφονται μόνο τρεις:

Ο Υψηλάντης αποδοκιμάζει τις προτάσεις κάποιων για δολοφονία του Αναγνωστόπουλου (υποσημ. α', σελ. 274-5).

Συνομιλίες Υψηλάντη – Αναγνωστόπουλου, κατά τη συνάντησή τους στο Κισνόβι (σελ. 275-9).

Λόγια του Υψηλάντη, τα οποία θεωρεί αληθή ο συγγραφέας, σχετικά με την πίστη του στην πατρίδα και αφορούν στην από 22/2/1821 επίσκεψή του στο Ιάσιο (υποσημ. α', σελ. 303).

Γ2.2. Οι πηγές του ιστορικού στο *Δοκίμιο για την Επανάσταση*

Το *Δοκίμιο του 1859* ήρθε να συμπληρώσει το *Δοκίμιο του 1834*, χωρίς, όμως, να μπορέσει να δια φωτίσει την αρχική περίοδο της Φιλικής Εταιρείας. Ο Φιλήμων στον Α΄ Τόμο αναφέρει πως το Παράρτημα Α΄, που παραθέτει στο τέλος του τόμου, αφορά σε έγγραφα «αναγομένων ωσεπιπολύ εις την περιεχομένην εν τω Δοκιμίω του 1834 ύλην την προ της Εταιρίας και κατ'αυτήν» (ΔΕΕ, τ. Α΄, Προλ. κβ΄). Αυτά, λοιπόν, τα έγγραφα, που συμπληρώνουν το αρχειακό υλικό του *Δοκιμίου του 1834*, αριθμούν σε 69. Το μεγαλύτερο μέρος εξ αυτών, τα 31, είναι Επιστολές του Αλ. Υψηλάντη. Τα υπόλοιπα είναι: 2 Προκηρύξεις, 9 Αφιερωτικά, 8 Επιστολές προς τον Υψηλάντη, 5 άλλες Επιστολές, 1 έγγραφο προς την Αρχή, 1 διαταγή του Υψηλάντη, 1 εγκύκλιος του Υψηλάντη και 3 Υποσχετικά. Το 67,2% των εγγράφων αφορούν τον Υψηλάντη και αυτό επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά τη διαρκή και ουσιαστική πρόσβαση του Φιλήμονα στο Αρχείο Υψηλάντη.

Μελετώντας τα επισυναπτόμενα στο Παράρτημα Α΄ έγγραφα, παρατηρείται πως ο ιστορικός τα κατηγοριοποιεί και τα τιτλοδοτεί ως εξής :

Έγγραφα «**αναγόμενα εις την Επανάστασιν του 1769**»: Εδώ, υπάρχουν δύο Προκηρύξεις, με τη δεύτερη να χρονολογείται 10/5/1770.

Έγγραφα «**αναγόμενα εις την Φιλικήν Εταιρίαν**». Σε αυτά ανήκουν :

Εννέα (9) Αφιερωτικά, τα οποία χρονολογούνται από 1/3/1819 μέχρι 23/12/1819 και μερικά από αυτά να τοποθετούνται στο Γαλάτσι, στο Βουκουρέστι και στη Ζάκυνθο.

Μία (1) Επιστολή του Ολυμπίου προς τον Περραιβό, Βουκουρέστι, 15/1/1820.

Ένα (1) έγγραφο προς την Αρχή, Πελοπόννησος, 3/1820.

Επτά (7) Επιστολές προς τον Υψηλάντη, από 1/9/1820 μέχρι 27/10/1820.

Διαταγές Υψηλάντη προς Θέμελη, 15/12/1820.

Ένα (1) Υποσχετικό προς Υψηλάντη, 31/12/1820.

«Γράμματα Υψηλάντου ως εκ μέρους της Αρχής». Σε αυτά ανήκουν :

Επιστολές Υψηλάντη (36). Ο Υψηλάντης απαντά σε μια σειρά από παλαιότερες επιστολές , που είχαν αποσταλεί στην Αρχή.

Εγκύκλιος Α. Υψηλάντη, Κισνεύη, 1820.

Δύο (2) Επιστολές προς Υψηλάντη, από Ισμαήλι 27/2/1821 και από Γαλάτσι 2/1821.

Δύο (2) Υποσχετικά, από Κισνεύη 29/1/1821 και 16/2/1821.

Πέντε (5) Επιστολές προς Χρ. Πρηνάρη, από Βαρλέτα και Κέρκυρα το 1819.

Σημείωση : Στα ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ δεν αναγράφεται, ενώ υπάρχει, μία (1) Απόδειξη από τον Αλ. Υψηλάντη, ως επιτρόπου της Αρχής, παραλαβής 5000 ρουβλίων από τον κ. Μάνεση, Οδησσός, 6/9/1820 (ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ.385).

Ο Φιλήμων αναφέρει για το Αρχείο, που καταγράφει: «Σημειωτέον, ότι τα ανωτέρω επ' ονόματι της Υπέρτατης Αρχής έγγραφα εξηγάγομεν εκ του αυτού διασωθέντος και περιελθόντος εις χείρας ημών, πρωτοκόλλου των εξερχομένων της εποχής εκείνης, εξ ου και διάφορα άλλα αποσπάσαντες κατεχωρήσαμεν εν τε τω κειμένω και εν ταις σημειώσεσι, παρελείψαμεν δε και τινά προς αποφυγήν των ταυτολογιών. Το περί ου ο λόγος πρωτόκολλον επιγράφεται «ΑΝΤΙΓΡΑΦΑΙ» ως είθισται τότε»(ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ. 377).

Στα περιεχόμενα στο τέλος του πρώτου τόμου, εκτός από το ήδη αναφερθέν «Παράρτημα Α΄ διαφόρων εγγράφων», υπάρχει και ένα σύνολο από «Σημειώσεις και έγγραφα», που αποτελείται από 149 γραπτά τεκμήρια, τα οποία και παραθέτει ο Φιλήμων. Μελετώντας τα, αξίζει να καταγραφούν τα εξής :

Αναφέρονται στο χρονικό διάστημα από το Φεβρουάριο του 1817 μέχρι και το Φεβρουάριο του 1821, αφήνοντας, πάλι, στο σκοτάδι τη σημαντική, και ανεξιχνίαστη για τη Φιλική Εταιρεία, περίοδο 1814-1817. Το μοναδικό έγγραφο του 1817 είναι ένα πολεμικό σχέδιο του Περραιβού προς τον αυτοκράτορα Αλέξανδρο.

Σημαντικό πληροφοριακό έγγραφο για την Εταιρεία είναι οι «Μετονομασίες των αρχηγών της Εταιρίας και άλλων»(ΔΕΕ, τ.Α΄, σελ.137-8), όπου, για πρώτη φορά, βλέπουμε πως ο Τσακάλωφ ονομάζεται με τα γράμματα ΑΒ, ο Σκουφάς με τα

γράμματα ΑΓ, ο Γαλάτης με τα γράμματα ΑΔ, ο Κομιζόπουλος με τα γράμματα ΑΕ, ο Γαζής με τα γράμματα ΑΖ, ο Αθ. Σέκερης με τα γράμματα ΑΗ, ο Ξάνθος με τα γράμματα ΑΘ, ο Αναγνωστόπουλος με τα γράμματα ΑΙ, ο Π. Σέκερης με τα γράμματα ΑΚ, ο Γ. Λεβέντης με τα γράμματα ΑΛ, ο Γρ. Δικαίος με τα γράμματα ΑΜ, ο Ν. Πατσιμάδης με τα γράμματα ΑΞ και ο Αλ. Υψηλάντης με τα γράμματα ΑΡ.

Η συντριπτική πλειοψηφία (περίπου 77%) των εγγράφων αφορούν στην μετά την ανάληψη της αρχηγίας περίοδο και στην πλειοψηφία τους είναι επιστολές, με αριθμητική κυριαρχία αυτών από και προς τον Αλ. Υψηλάντη. Οι συχνές ανταλλαγές επιστολών, κυρίως τους τρεις τελευταίους μήνες πριν την εκκίνηση της Επανάστασης το Φεβρουάριο του 1821, δείχνουν την έντονη κινητικότητα και τον ενθουσιώδη πολεμικό αναβρασμό στους κύκλους των Φιλικών.

Από τα έγγραφα που ανήκουν στη διαδικασία μύησης στην Εταιρεία, υπάρχουν ένα Συστατικό, πέντε Αφιερωτικά, τέσσερα Υποσχετικά και ένας Όρκος.

Σύμφωνα με τον ιστορικό, εντός του κειμένου παρατίθενται «ως αδιαχώριστο μέρος» σχέδια, συνθήκες, προκηρύξεις, αλλά και ειδικής σημασίας έγγραφα.⁸² Έτσι, στον Α΄ Τόμο, που αναφέρεται στη Φιλική Εταιρεία καταγράφηκαν τα εξής :

---

⁸² Στον Γ΄ Τόμο (τ. Γ΄, σελ. μ΄-με΄), σύμφωνα με την από 20/6/1859 προηγούμενη Προκήρυξη του, ο ιστορικός κάνει αναφορά στην προέλευση των πηγών του και πιο ειδικά στη συλλογή τους από τις κάτωθι πηγές : α) Τον ίδιο, που υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας πολλών περιστατικών, β) για το 1^ο, 2^ο, 8^ο, 9^ο έτος της Επανάστασης έχει υλικό, επίσημο και ιδιωτικό, από το γραφείο του Δ. Υψηλάντη, γ) από την αλληλογραφία των Μαυρομιχάλη, Κολοκοτρώνη, Ρώμα, Νικήτα κ.ά, δ) από έγγραφα και πληροφορίες διαφόρων, τις οποίες δέχθηκε ως αληθείς με βάση τις γενικές ιδέες και την πείρα που είχε γύρω από τα πράγματα, ε) από πολλές δημοσιευμένες εκθέσεις και εργασίες άλλων, που έγραψαν στην ελληνική γλώσσα για τον Αγώνα. Επικαλείται αδυναμία γνώσης όλων των γεγονότων από κοντά. Αναφέρει πως, για το 1^ο έτος του Αγώνα υπάρχει πολύ μικρό μέρος του Αρχείου, για τα έτη 1822-1823 αναφέρει πως χάθηκε το αρχείο λόγω εμφύλιου διχασμού, ενώ πλήρες αρχείο διεσώθη για το 1824 και, τέλος, για τα έτη 1825-1826 αναφέρει ότι χάθηκαν πολλά έγγραφα αξίας. Επίσης, αναφέρεται στην προσπάθειά του να συλλέξει έγγραφα, εγκυκλίους προτρεπτικές για υποταγή, τα «ράγι μπουγιουρδιά», συνθήκες μεταξύ Ελλήνων και πασάδων και άλλα έγγραφα. Θεωρεί πολύ σημαντική την έλλειψη Τουρκικού αρχείου, αν και ο ίδιος είχε κατορθώσει από τύχη να βρει έγγραφα, που δίνουν μία μικρή ιδέα στους αναγνώστες την κατάσταση και τον τρόπο σκέψης των Τούρκων.

Είναι γνωστή, και θα αναφερθεί και εκτενώς, η εμμονή του Φιλήμονα στις γραπτές πηγές και στη σημασία που διαδραματίζουν στην αποτύπωση της αλήθειας. Επίσης, δεν παρέλειπε να αναφέρει την προέλευση των πηγών του. Αξίζει, λοιπόν, να γίνει αναφορά στο έργο του Ελευθέριου Πατριαρχέα – Μωραϊτίνη, *Απομνημονεύματα του Πρίγκηπος Νικολάου Υψηλάντη* (1986), μέσα από το οποίο αναδεικνύεται μια έντονη αμφισβήτηση για την πατρότητα πολλών, από όσα ισχυρίζεται και καταγράφει ο Φιλήμων στο *Δοκίμιο του 1859*, παραπλανώντας με αυτό τον τρόπο και τους επόμενους ιστορικούς, που στηρίχθηκαν στο έργο του. Πιο συγκεκριμένα, ο συγγραφέας υποστηρίζει πως δύο χειρόγραφα, που αποδίδονται στο Νικόλαο Υψηλάντη (σίγουρα ως προς τη γραφή, αλλά όχι σίγουρα ως προς το περιεχόμενο), έχουν χρησιμοποιηθεί από τον Ιωάννη Φιλήμονα, ο οποίος, σύμφωνα πάντα με το συγγραφέα, χρησιμοποίησε ατόφια αποσπάσματα από το πρώτο, μεγάλο χειρόγραφο στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση*, χωρίς να αναφέρει την προέλευση των πηγών του και χωρίς να τα έχει ελέγξει για την ακρίβειά τους, παραπλανώντας έτσι τους αναγνώστες και τους επόμενους ιστορικούς, οι οποίοι τα χρησιμοποίησαν και τα ενέταξαν την ελληνική ιστορία. Ύστερα από προτροπή της κ. Γιακωβάκη, μελέτησα παράλληλα τα δύο έργα, σύμφωνα με τις υποδείξεις του συγγραφέα για τα σημεία που παρουσίαζαν ταύτιση ή ομοιότητα. Πράγματι, βρέθηκαν και σημειώθηκαν ομοιότητες στο έργο του Φιλήμονα (για χάριν ευκολίας θα αναφέρεται ΔΕΕ, τ. Α΄) και τα πιθανά Απομνημονεύματα του Ν. Υψηλάντη (για χάριν ευκολίας θα αναφέρεται Ε Π-Μ) στα εξής σημεία: σελ.6 (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.115(Ε Π-Μ), σελ. 10 (και όχι 40 που γράφει ο Πατριαρχέας) (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.133(Ε Π-Μ), σελ. 18 (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.163(Ε Π-Μ), σελ. 19 (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.165-7 (Ε Π-Μ), σελ. 20(ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.175(Ε Π-Μ), σελ. 21(ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.185(Ε Π-Μ), σελ. 22 (και όχι 23 που γράφει ο Πατριαρχέας) (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.197(Ε Π-Μ), σελ. 24 (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.201-3(Ε Π-Μ), σελ. 33 (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.233(Ε Π-Μ), σελ. 37 (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.275 (Ε Π-Μ), σελ.38,41 (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ.277(Ε Π-Μ). Επίσης, πέρα από τις υποδείξεις του συγγραφέα, εντόπισα μια ακόμη ομοιότητα κειμένων στη σελ. 31 (ΔΕΕ) αντίστοιχο με σελ. 229 (Ε Π-Μ). Ενώ υπάρχει, λοιπόν, η αμφιβολία για την πατρότητα των κειμένων στο έργο του Φιλήμονα, ο ίδιος κάνει μια απλή αναφορά στο υποτιθέμενο *Υπόμνημα του Ν. Υψηλάντη*, στη σελ. 174 (ΔΕΕ), χωρίς, όμως, να δείχνει να το αξιολογεί και να το εντάσσει στις πηγές του. Όμως, ακόμα και σε αυτό το ενδεχόμενο της χρήσης από τον ιστορικό ενός αδιευκρίνιστης πατρότητας και ορθότητας κειμένου, ο Φιλήμων δε γνώριζε την ύπαρξη αυτών των χειρογράφων, όταν έγραψε το *Δοκίμιο* για τη Φιλική Εταιρεία, καθώς ούτε ο Μωραϊτίνης δεν μπόρεσε «να βρει σ' αυτό ούτε αποσπάσματα από τα χειρόγραφα ούτε άλλη δική τους επίδραση στο πρώτο αυτό ιστορικό έργο του» (στο *Απομνημονεύματα του Πρίγκηπος Νικολάου Υψηλάντη*, Κέδρος, Αθήνα 1986, σελ.68). Έτσι, αυτό καθιστά το Φιλήμονα τον πρώτο, και χωρίς υπόνοιες ιδιοποίησης και χρήσης άγνωστου αρχειακού υλικού, ιστορικό που αποφάσισε να ερευνήσει και να καταγράψει, με όσα στοιχεία είχε στην κατοχή του, την ιστορία της μυστηριώδους μυστικής Εταιρείας που συντέλεσε στην εθνική απελευθέρωση.

- Συνθήκη (22^η/9/1818) υπογεγραμμένη από τα υψηλά μέλη της Αρχής (Γαζή, Σέκερη, Ξάνθο, Παζτιμάδη, Τζακάλωφ, Λεβέντη, Αναγνωστόπουλο, Κομιζόπουλο), κείμενο που είχε αντιγράψει ο Φιλήμων από το πρωτότυπο χειρόγραφο του Ξάνθου (ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ.23-24).
- Η Πράξη Αναγόρευσης του Αλέξανδρου Υψηλάντη με το συνθηματικό ο «Καλός» υπογεγραμμένη από τους Α. Υψηλάντη, Ι. Μάνο και Εμμ. Ξάνθο, στα τέλη του Απριλίου του 1820 (ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ.33).
- Πολεμικό σχέδιο με τίτλο: «Σχέδιον Γενικόν» (ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ.47-57).
- Πολεμικό σχέδιο με τίτλο: «Το Μερικόν Περί Κωνσταντινουπόλεως Σχέδιον» (ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ. 59-68).
- Πολεμικό σχέδιο με τίτλο : «Πολεμικόν Σχέδιον Σάββα» (ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ.77-81).
- Συνθήκη με τίτλο : «Αι μεταξύ Ελλάδος και Σερβίας Συνθήκαι» ανάμεσα στον Αλ. Υψηλάντη και τον Μιλόσχι (ΔΕΕ, τ. Α΄, σελ.117-119).

Κλείνοντας το κεφάλαιο παρουσίασης των δύο Δοκιμίων μέσα από τα περιεχόμενα και τις πηγές τους, καταλήγουμε σε μια αδιαμφισβήτητη παραδοχή. Η συμβολή του Φιλήμονα στη συγκρότηση της ιστορίας της μυστικής Εταιρείας ήταν μεγάλη, αλλά και μοναδική. Ήταν ο πρώτος, αλλά κυρίως ο μοναδικός, που κατάφερε να καταγράψει τα περισσότερα πρόσωπα, δεδομένα και γεγονότα, που σχετίζονταν με την ίδρυση, την οργάνωση και τη δράση της Φιλικής Εταιρείας. Συγκέντρωσε και κατέγραψε, ξεπερνώντας τις όποιες δυσκολίες αυτού του εγχειρήματος, μεγάλο μέρος πρωτότυπου αρχειακού υλικού, γραπτού και προφορικού, που σχετιζόταν με τα πρώτα χρόνια ενεργής δράσης της Εταιρείας. Η πρόσβασή του στο Αρχείο Υψηλάντη έδωσε, επιπλέον, τη δυνατότητα να καταγραφεί και να εμπλουτιστεί, κυρίως, η περίοδος δράσης της Φιλικής μετά την ανάληψη της αρχηγίας από τον Αλ. Υψηλάντη. Το *Δοκίμιο του 1834* αποτέλεσε μια μεγάλη ιστορική αποκάλυψη, ενώ το *Δοκίμιο του 1859* ήταν μια ευκαιρία για αναθεώρηση, αποσαφήνιση και συμπλήρωση της ιστορικής διαδρομής της Φιλικής Εταιρείας.

Γ2.3 Η σύγκριση

Στην παρούσα εργασία έγινε μια, μικρής έκτασης, προσπάθεια να υπάρξει παράλληλη μελέτη των δύο Δοκιμίων, προκειμένου να διερευνηθούν κάποια ζητήματα σχετικά με το έργο του Φιλήμονα και τη Φιλική Εταιρεία. Η σύγκριση έγινε στα εξής θεματικά πεδία :

Στις Πηγές: χαρακτηριστική, σε αντίθεση με το *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία*, είναι η σπάνια χρήση προφορικών πηγών στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση*. Στα περιεχόμενα έγγραφα ελάχιστες αναφορές εντοπίζονται, όπου ο συγγραφέας αναφέρει «όπως ακούσωμεν προφορικώς» και «νομίζομεν ως φήμην αδέσποτον τα τοιαύτα»⁸³.

Είναι πλέον συντριπτική η πλειοψηφία των γραπτών πηγών, συμπεριλαμβανομένης και της χρήσης ιστορικών δεδομένων από άλλους ιστορικούς⁸⁴. Ο συνολικός αριθμός των γραπτών πηγών στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση* είναι πολλαπλάσιος του αντίστοιχου αριθμού των καταγεγραμμένων πηγών του *Δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία*. Πιο συγκεκριμένα, στον πρώτο τόμο του *Δοκιμίου του 1859*, που είναι εξολοκλήρου αφιερωμένος στη Φιλική, καταγράφονται υπερδιπλάσιες γραπτές πηγές από τις γραπτές, αλλά και προφορικές, που έχουν εντοπιστεί και καταγραφεί, ανωτέρω, στο *Δοκίμιο του 1834*, σχετικά με τη Φιλική Εταιρεία. Οι αριθμοί αποδεικνύουν περίτρανα την αριθμητική μεγέθυνση του Αρχείου του Φιλήμονα, στη διάρκεια των 25 ετών που μεσολάβησαν. Επίσης, επιβεβαιώνει τη διαρκή και αδιαμφισβήτητη πίστη του στην αξία συλλογής πρωτογενών πηγών και την αδιάλειπτη αναζήτησή τους.

Μελετώντας, τώρα, το είδος των εγγράφων, που περιλαμβάνονται στις πηγές, παρατηρείται, ότι στο *Δοκίμιο του 1834* υπάρχουν έγγραφα σχετικά με την προεπαναστατική οργανωτική περίοδο της Εταιρείας, όπως Όρκοι, Κατηχήσεις, Αλφάβητο, Τελετουργίες, Εφοδιαστικά, Συστατικές επιστολές και. Διδασκαλίες.

---

⁸³ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό.π., τ. Α', σελ.266 και 322 αντίστοιχα.

⁸⁴ ό.π., σελ. 327, παραθέτει απόσπασμα από το Ρίζος, Ιάκωβος, *Νεωτέρα Ιστορία της Ελλάδος*, Γενεύη, 1828.

Στον πρώτο τόμο του *Δοκίμιου του 1859* υπάρχει ένας Όρκος, ένα Συστατικό και αρκετά Αφιερωτικά, ενώ δεν υπάρχουν καθόλου τα προαναφερθέντα στο πρώτο Δοκίμιο είδη των εγγράφων.

Επίσης, διαφορά παρατηρείται και στο περιεχόμενο των Δοκιμίων. Έτσι, στο πρώτο κάνει μια εκτενή ιστορική αναδρομή στα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα μέχρι την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας, ενώ στο δεύτερο ξεκινά απευθείας με την ίδρυσή της. Το ίδιο ισχύει για το οργανωτικό, τελετουργικό μέρος της Εταιρείας, για το οποίο δε γίνεται καμία αναφορά στο *Δοκίμιο του 1859*. Άλλωστε, ο ιστορικός το έχει δηλώσει πως σε αυτό έγιναν διορθώσεις και συμπληρώσεις και άρα δεν υπήρχε λόγος να επαναληφθεί.

Στον Κατάλογο των Φιλικών: μεγάλη απόκλιση παρατηρείται και στους ονομαστικούς καταλόγους των Φιλικών, που παρατίθενται στα δύο Δοκίμια. Στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση*, στον Τόμο Α', παρατίθεται Ονομαστικός Κατάλογος Φιλικών με 692 άτομα. Ο κατάλογος περιέχει το ονοματεπώνυμο του εταίρου, την πατρίδα, το επάγγελμα, την εποχή κατήχησης, τον τόπο κατήχησης, τον κατηχητή, τις οικονομικές προσφορές και, τέλος, παρατηρήσεις. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι πως οι κατηχήσεις, που καταγράφονται, αφορούν τη χρονική περίοδο από το 1817-1821, εκτός από δύο κατηχήσεις στη Μόσχα το 1816. Στο *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία*, στο αντίστοιχο Λεξικό καταγράφονται 34 εταίροι, μόνο με τα ονόματά τους. Στον Ονομαστικό Πίνακα των περιεχομένων πενήντα (50), τουλάχιστον, άτομα αναφέρονται με σαφή τρόπο για την κατήχησή τους και τη σχέση τους με την Εταιρεία. Ο αριθμός είναι αδιαμφισβήτητα πολύ μικρός σε σχέση με αυτόν στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση*. Η έκκληση του ιστορικού, προς τους αγωνιστές και τους απογόνους τους για παράδοση εγγράφων, αλλά και πάσης φύσεως στοιχείων και πληροφοριών γύρω από την Εταιρεία, είχε βρει τελικά ανταπόκριση, που αποδεικνύεται περίτρανα μέσα από τους αριθμούς.

Η σχέση της Φιλικής Εταιρείας με τον τεκτονισμό: στο *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία* (ΔΦΕ,σελ.135) αναφέρει πως «η Φιλική Εταιρεία, πηγάζουσα ως είδομεν από την μέσην τάξιν των Ελλήνων, ιχνηλατεί μεν την ηθικήν άλλης αρχαίας, αλλά δεν είναι κλάδος της ίδιας, ως εκείνη των Ανθρακέων». Και, συνεχίζει, πως, μάταια, είχαν προσπαθήσει κάποιοι, να βρουν ταύτισή της με τις Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις

του 1821 και, μάταια, κάποιοι επιχείρησαν να δείξουν πως το έργο της Φιλικής Εταιρείας ήταν ετεροκίνητο από άλλες δυνάμεις (Ρωσία, Γαλλία). Αντίθετα, «του Ελληνικού αισθήματος ήταν αυτή καρπός καθαρός, της Οθωμανικής τυραννίας αναπόφευκτον αποτέλεσμα». Όμως, μπορεί οι ιδρυτές να μην ενστερνίστηκαν το ιδεολογικό υπόβαθρο των μασόνων, εντούτοις, σύμφωνα με τα Φιλήμονα, «οι αυτουργοί εδανείσθησαν Κανόνας πολλούς από την Εταιρίαν των Μασόνων, και τους εφήρμοσαν επιτηδείως εις το πνεύμα και τα πάθη του Έθνους» (ΔΦΕ, σελ.142).

Στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση* μετά από 25 χρόνια, ο ιστορικός αναφέρει πως «ερρέτωσαν, ούτως όσοι υπέλαβον ή από σκοπού εκήρυξαν, την Φιλικήν Εταιρίαν, ως κλάδον των Ανθρακέων (Καρβονάρων), ή απομίμησιν των Ιακωβίνων!». Ο Φιλήμων, αν και είναι μέσα σε ένα κλίμα πολύ ανεπτυγμένης δημοσιότητας, και απέχοντας έτη από την περίοδο ισχύος της Ιεράς Συμμαχίας, δεν εμφανίζεται πιο τολμηρός και εξακολουθεί να μην εντάσσει τη Φιλική Εταιρεία στο ιδεολογικό επαναστατικό περιβάλλον των συνωμοτικών εταιρειών της Ευρώπης. Εξακολουθεί να υποστηρίζει την έλλειψη σχέσης της Εταιρείας με τις μυστικές πολιτικές οργανώσεις της Ευρώπης (Γιακωβίνους και Καρμπονάρους κυρίως). Εξακολουθεί να υποστηρίζει πως «κύριον είχεν αυτή σκοπόν την επανάστασιν, το όλον μεν περιλαμβάνουσιν των διαφόρων υπό το σύμβολον της Ορθοδοξίας ενουμένων εθνικοτήτων της πεπτωκυίας ελληνικής αυτοκρατορίας» (ΔΕΕ, τ.Α',σελ.3).

Ο τεκτονισμός, γι' αυτόν, λειτούργησε αποτελεσματικά στο οργανωτικό μέρος της Φιλικής Εταιρείας, αλλά όχι στο ιδεολογικό μέρος, που σύμφωνα με το Φιλήμονα είχε μόνο μία ιδεολογική κατεύθυνση, αυτήν της εκπλήρωσης της απελευθέρωσης από τον τούρκικο ζυγό, μέσα από την πρωτότυπη και δραστική συνωμοτική πολιτική οργάνωση της, και πάντα «εν τω πνεύματι της αγάπης και ουχί..εν τω πνεύματι της ατομικότητος». Ο τεκτονισμός, λοιπόν, λειτούργησε ως όχημα αντίθεσης και κριτικής θεώρησης των κατεστημένων, ωθώντας τα μέλη της Εταιρείας στο σχεδιασμό και

στην οργάνωση της πολιτικής ανατροπής μιας υπόδουλης κοινωνίας. Στη Φιλική η τεκτονική παράδοση λειτούργησε ως τροφοδότης πολιτικής οργάνωσης.⁸⁵

Στη διασαφήνιση της περιόδου ίδρυσης: στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση*, πέραν της διόρθωσης του λάθους, που αφορούσε στην περίοδο έναρξης της Φιλικής Εταιρείας, δεν υπήρξε περαιτέρω εμπλουτισμός και διασαφήνιση για την περίοδο της Σύστασής της, αλλά ούτε και για τα πρώτα σκοτεινά έτη 1814-1817. Οι αναφορές του ξεκινούν από το 1817, με το Ν. Γαλάτη, το Γ. Λεβέντη και τις προετοιμασίες του για την Επανάσταση στη Σερβία μαζί με τον Καρα-Γιώργη Σερβίας. Κάνει λίγες αναφορές σε γεγονότα των 1818-1819, αλλά ο μεγάλος όγκος πληροφοριών αφορά τα έτη 1820-1821. Ομοίως, στις Επιστολές που σχετίζονται με τη Φιλική Εταιρεία και παρατίθενται στο τέλος, ελάχιστες αφορούν στα έτη 1818-19, ενώ οι περισσότερες είναι γραμμένες τα έτη 1820-21. Συμπερασματικά, το υλικό που καταγράφεται στον Τόμο Α', δε διασαφηνίζει κάποιο διάστημα ή κάποια συγκεκριμένα γεγονότα, αλλά ούτε και προσθέτει κάποια επιπλέον στοιχεία στην προσωπικότητα κάποιου μέλους της Εταιρείας. Όπως, υποστήριξε και ο ίδιος, υπήρξε, κυρίως, συμπλήρωση στο *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία*, παρά μία ριζική προσθήκη διαφωτιστικού υλικού.

Υπάρχει, όμως, κάτι που διαφοροποιείται στα δύο Δοκίμια και το οποίο εντοπίζεται και αναλύεται από τον Κωνσταντίνο Σβολόπουλο. Ο Φιλήμων, προβληματισμένος από τις αμφίβολες και χωρίς πλήρη αποσαφήνιση εξελίξεις, αναθεωρεί τις απόψεις του σχετικά με την αρχική τριανδρία και τους χαρακτηρισμούς, που τους είχε αποδώσει. Έτσι, στον πρώτο τόμο του *Δοκιμίου του 1859*, «μετά μια εικοσαετία, συνδύαζε την αναθεωρημένη πρότασή του με την υπέρβαση του τριμερούς ιδρυτικού σχήματος, που είχε αρχικά υιοθετήσει ή και, μερικά, του όρου των «πρωτενεργών», επίσης ιδικού του. Οι χαρακτηρισμοί που στη φάση αυτή υιοθετεί είναι : «θεμελιωτές», «διευθυντές», ή «αρχηγοί», «πρόδρομοι»,

---

⁸⁵ Σύμφωνα με τον J.V.H.Melton, «σε σχέση με την πολιτική ο ελευθεροτεκτονισμός μπορεί να ειδωθεί ως ένα κίνημα προδημοκρατικό, ισότιμο ή ακόμα επαναστατικό», ενώ η M.Jacob «εστιάζει στη συνεισφορά του τεκτονισμού στο σχηματισμό μιας φιλελεύθερης δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας», στο Melton, James Van Horn, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe: New Approaches to European History*. Cambridge: Cambridge University Press 2001, σελ.262-3.

«(μεγάλοι) απόστολοι», «αναμορφωτές».⁸⁶ Πράγματι, ο Φιλήμων γράφει πως «των θεμελιωτών και μεγάλων αποστόλων αυτής, ήσαν ο Αναγνωστόπουλος, Ξάνθος..» (ΔΕΕ, προλ. ιη'), αλλού, ο Τσακάλωφ, ο Ξάνθος, ο Αναγνωστόπουλος και άλλοι ονομάζονται «ως πρόδρομοι» (προλ. κζ'), ως «δημιουργοί» (σελ.3), ως «διευθυντές» (σελ.4), ως «Αρχή και ως Αποστόλοι» (σελ.4). Ενώ, στο *Δοκίμιο του 1834* αναφέρεται στους πρωτεργάτες με τις λέξεις-χαρακτηρισμούς: «διοργανισταί»(ΔΦΕ, προλ. στ'), «δημιουργοί» (προλ. η'), «αρχηγοί» (προλ. ιζ').

Ο προβληματισμός του Φιλήμονα για την ανεύρεση της αλήθειας, αποτυπώνεται και στη σειρά, με την οποία αναφέρει ιδρυτικά στελέχη στο *Δοκίμιο του 1859*. Φαίνεται πως οι αμφιβολίες του επιδρούν δραστικά και τους τοποθετεί χωρίς αυστηρότητα: Σκουφάς, Τσακάλωφ, Σέκερης, Ξάνθος, Αναγνωστόπουλος κ.ά. (ΔΕΕ, τ.Α', σελ.3). Στη συγγραφή του τέταρτου τόμου, και ύστερα από τα στοιχεία που έχει προσκομίσει ο Σκυλίτσης, οι αμφιβολίες και τα ερωτηματικά παραμένουν. Γράφει, λοιπόν, πως αν γίνουν αποδεκτά τα όσα ισχυρίζεται ο τελευταίος για την Εταιρεία, τότε, «ναυαγούντες βλέπομεν τον Σκουφάν, Ξάνθον, Αναγνωστόπουλον και λοιπούς, σωζόμενον δε εκ του ναυαγίου τούτου ένα μόνον, τον Τσακάλωφ, επομένως αυτούς δυνάμεθα αρμοδίως ειπείν αναμορφωτάς αντί θεμελιωτών, και πρώτον τούτον τον Τσακάλωφ, ως τεταγμένον εν τω κώδηκι δια των στοιχείων ΒΑ, ενώ ο Σκουφάς φαίνεται λαβών τα στοιχεία ΒΓ» (ΔΕΕ, τ.Δ', Προλ. ια').

Η αναθεώρηση του Φιλήμονα φανερώνει το μέγιστο προβληματισμό του γύρω από το κρίσιμο και αναπάντητο ερώτημα της σύστασης του αρχικού πυρήνα της Εταιρείας, όχι μόνο ως προς τη σειρά προσχώρησης, αλλά και ως προς το έτος ίδρυσης. Έτσι, στο *Δοκίμιο του 1834* αναφέρει «κατά τα τέλη 1813 διεχύθη εις την Οδησσόν» (ΔΦΕ, σελ.131) και «η τοιαύτη κατάσταση των πραγμάτων διήρκεσεν ως τα μέσα του 1814» (σελ.133). Στον τέταρτο τόμο του *Δοκιμίου του 1859* απαλείφει «κάθε αναφορά σε συγκεκριμένη πράξη σύστασης της Εταιρείας»,⁸⁷ καθώς διακατέχεται από αμφιβολίες. «Ο Φιλήμων διέγνωσε έγκαιρα το αδιέξοδο στην

⁸⁶ Σβολόπουλος, Κ., «Η σύσταση της Φιλικής Εταιρείας: μία επαναπροσέγγιση», *τα ιστορικά*, 18:35, Μέλισσα, Αθήνα Δεκέμβριος 2001, σελ.288.

⁸⁷ ό.π., σελ.294.

αρχική προσπάθειά του να εντοπίσει στο 1814 την ίδρυση της Εταιρείας και, όταν δημοσιεύσει τον πρώτο τόμο της Ελληνικής Επανάστασεως, θα αναζητήσει την απαρχή της ενεργοποίησης των Φιλικών στο έτος 1816».⁸⁸

Στην άποψή του για τη Φιλική Εταιρεία: κλείνοντας τη μικρή ερευνητική αποτίμηση της διαφοράς των δύο Δοκίμιων, αδιαμφισβήτητα υποστηρίζω, πως αυτό που δεν άλλαξε ήταν η άποψή του για τη δράση και τη σημασία του ρόλου της Φιλικής Εταιρείας. Έτσι, στο πρώτο Δοκίμιο δηλώνει «Ιδού η Εταιρεία των Φιλικών! Αύτη συνήργησεν εις τας προκαταρκτικὰς εργασίας περί του Πολέμου» και «ομολογούμεν πάντοτε, ότι εις μόνα τα Λείψανα των ιδίων Διοργανιστών της Φιλικής Εταιρείας απόκειται η εξαίρετος τιμή τοιούτου έργου».⁸⁹ Στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση*, αποδεικνύει πως είχε γερή μνήμη, που δε φθάρηκε στο χρόνο, σημειώνοντας: «Αιωνία η ευγνωμοσύνη της πατρίδος προς ευεργέτας τοιούτους! Είθε αναφανώσιν εν τω μέλλοντι διάδοχοι άξιοι της πατριωτικής αυτών αρετής προς σωτηρίαν του όλου Ελληνικού, προς περαίωσιν της αρξάμενης επανάστασεως του 1821! Υπό τοιούτον οι Φιλικοί ειργάσθησαν πνεύμα»⁹⁰. Επαναλαμβάνει με κάθε ευκαιρία την άποψή του και κάνει μνηεία υπέρ της Φιλικής Εταιρείας, προσδοκώντας με το έργο του να διαιωνίσει τα ονόματα και τη μνήμη, όλων όσοι μετείχαν στην Εταιρεία και συνέβαλαν στο υπερβατικό έργο της και «όσοι υπερεκινδύνευσαν τολμηρότατοι..και αφειδώς εδαπάνησαν τα εαυτών υπέρ του όλου».⁹¹

---

⁸⁸ ό.π., σελ.295.

⁸⁹ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., κεφ.Γ'σελ. 137 και Προλ. σελ. στ'.

⁹⁰ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τ. Α', σελ. λζ'.

⁹¹ ό.π., τ. Α', Κεφ. Α', σελ. 13.

Γ3. Το εμβόλιμο πρόβλημα της αρχικής τριανδρίας και η αποκατάσταση του Ξάνθου από το Φιλήμονα (1834-1839)

Η συγγραφή του *Δοκίμιου του 1834* από το Φιλήμονα προκάλεσε μια σειρά αντιδράσεων και αποκαλύψεων, που θα αναγκάσουν το συγγραφέα να αναθεωρήσει, να αποκαταστήσει δημόσια και να ανασκευάσει μέρος της ιστορίας του, συγκεκριμένα, αυτό που αναφερόταν στην αρχική ιδρυτική τριανδρία της Εταιρείας, στο επόμενο ιστορικό πόνημά του, το *Δοκίμιο του 1859*.

Η αντίδραση του Ξάνθου θα προκαλέσει την αρχή μιας γνωστής πολύχροτης διαμάχης, που θα ταλανίσει για καιρό τους εμπλεκόμενους, αλλά και τους ιστορικούς, μέχρι να γίνει γενικώς παραδεκτή η εκδοχή του Εμμανουήλ Ξάνθου. Η ιστορική διαδρομή αυτής της διαμάχης περί της Αρχικής Τριανδρίας είναι, ήδη, γνωστό θέμα και από τις εργασίες του Τάσου Γριτσόπουλου⁹² και της Τσουγκαράκη-Αγγελομάτη Ελένης⁹³. Κρίνεται, όμως, σκόπιμο να παρακολουθήσουμε αυτή τη δημόσια ιστορία της διαμάχης ή, αλλιώς, τη διαμάχη για μια μυστική ιστορία, η οποία, εκτός από τα δύο Δοκίμια, περιλαμβάνει και τέσσερα έγγραφα του Ξάνθου, τα :

Α) «Εκθεσις Ανωνύμου τους αφορώσας τας αρχάς και τας αποστολάς της Εταιρείας μέχρι της εποχής της Επαναστάσεως» (πριν το 1833)

Β) « Ιστορικόν Υπόμνημα περί της συστάσεως της Εταιρίας των Φιλικών» (1835)

Γ) « Απολογία» (1837)

Δ) « Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας» (1845)

Ο Φιλήμων είχε αποφασίσει να φέρει στη δημοσιότητα και να προσπαθήσει να δια φωτίσει την περίεργη μυστική ιστορία της Φιλικής Εταιρείας, έχοντας ως στόχο να αναδείξει τον κυρίαρχο ρόλο, που διαδραμάτισε στη δημιουργία των απαιτούμενων

---

⁹² Γριτσόπουλος, Τάσος, *Φιλικά Κείμενα: Εμμ. Ξάνθου Απολογία- Παν. Αναγνωστόπουλου Παρατηρήσεις, Μνήμων*, Αθήνα 1979.

⁹³ Τσουγκαράκη – Αγγελομάτη, Ελ., «Ιστορικές πηγές του αγώνα: έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003.

για την Επανάσταση συνθηκών. Το βασικό πρόβλημα για τη συγγραφή του πονήματός του ήταν πως δεν υπήρχαν αρχεία, δεν είχαν γραφτεί απομνημονεύματα, δεν υπήρχαν επιστολές και έγγραφα αποδεικτικά. Και το κυριότερο, αυτό που πυροδότησε και διατήρησε τη διαμάχη για την αρχική Τριανδρία, είναι πως δεν υπήρξαν γραπτές μαρτυρίες, τουλάχιστον, των αδιαμφισβήτητων από όλους ιδρυτών. Ήδη, ο Σκουφάς είχε πεθάνει το 1818, χωρίς να διασώζεται κανένα έγγραφο ή επιστολή σχετικά με την Εταιρεία.

Το δεύτερο «σίγουρο» μέλος, ο Τσακάλωφ, βρισκόταν μεν στη ζωή, αλλά μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια αποτραβήχτηκε από την ελληνική περιοχή και πραγματικότητα και διέμενε στη Ρωσία, τηρώντας μια στάση παγερής σιωπής, που δεν έσπασε μέχρι το θάνατό του το 1851. Αυτή η σιωπή συνοδεύτηκε από την έλλειψη πληροφοριών, γραπτών και προφορικών. Έτσι, αρνήθηκε να μιλήσει στο Φιλήμονα, όταν αυτός τον κάλεσε να το κάνει για την αποκάλυψη της δράσης της Εταιρείας, αλλά αρνήθηκε και να απαντήσει στην έκκληση του Αναγνωστόπουλου, όταν αυτός τον κάλεσε να λάβει θέση στη διαμάχη με τον Ξάνθο.

Εκείνη την εποχή δεν ήταν γνωστό αν ο Ξάνθος ήταν στη ζωή ή που διέμενε. Έτσι, ο Φιλήμων αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει όσα έγγραφα είχε συλλέξει από το Αρχείο του Υψηλάντη ή από την έρευνά του, αλλά και να στηριχτεί στις προφορικές αφηγήσεις και πληροφορίες του Αναγνωστόπουλου, με τον οποίο είχε συνεργαστεί και συνενερευθεί κατά τη διάρκεια της παρουσίας τους δίπλα στον Δ. Υψηλάντη. Άλλωστε, αποδεδειγμένα ο Αναγνωστόπουλος υπήρξε σημαντικό πρόσωπο της Εταιρείας, με έντονη δραστηριοποίηση εντός αυτής.

Η πρώτη τοποθέτηση του Φιλήμονα εμφανίζεται στο *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία*, όπου ο ιστορικός⁹⁴ υποστηρίζει πως η Ανώνυμη Έκθεση, περίληψη της οποίας δημοσιεύεται από τον Αθανάσιο Χριστόπουλο στα Πολιτικά Παράλληλα⁹⁵, είναι γραμμένη από τον Ξάνθο. Ο Φιλήμων θεωρεί πως ο Ξάνθος «περιγράφει με

---

⁹⁴ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., σελ. γ'-δ', υποσημείωση.

⁹⁵ Το κείμενο έχει, ήδη, συζητηθεί σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, σελ.22-3.

φίλαντον υπερβολήν τα περί της θέσεώς του» στην Εταιρεία, υποσχόμενος πως θα γράψει την πλήρη ιστορία της.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Φιλήμονα στο Δοκίμιο, τα ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας ήταν οι Σκουφάς, Τσακάλωφ και Αναγνωστόπουλος. Ο Φιλήμων αναφέρει για τη χρονική περίοδο Μαρτίου 1817, και αφού έχουν μετακινηθεί από την Οδησσό στην Κων/λη, «ούτω δέχονται εις την Εταιρίαν ο μεν Σκουφάς τον Ξάνθον, ο δε Αναγνωστόπουλος τον Σέκερην», δηλώνοντας ότι η συμμετοχή του Ξάνθου στην Εταιρεία είχε ατονήσει και έγινε εκ νέου δεκτός σ' αυτήν. Αντλώντας τις πληροφορίες του από τον Παναγιώτη Αναγνωστόπουλο, εμφανίζει τον τελευταίο ως ενεργό μέλος της, σε αντίθεση με τον Ξάνθο, που μετά από χρόνια επαναδραστηριοποιείται στην Εταιρεία.⁹⁶

Ο Ξάνθος παρουσιάζεται ως άνθρωπος ανυπόληπτος, σπάταλος με τα χρήματα της Εταιρείας, δειλός, χωρίς έντονη δράση, με μόνη αξιοσημείωτη ενέργεια την προσέγγιση του Αλέξανδρου Υψηλάντη, ως αποτέλεσμα, όμως, της ανεπιτυχούς προσέγγισης του Καποδίστρια. Αξίζει να σημειωθεί, πως η πιο βαριά κατηγορία κατά του Ξάνθου, υπάρχει σε μια υποσημείωση⁹⁷, στην οποία αναφέρεται μία ομολογία του Σκουφά, πριν πεθάνει, για τα δύο βασικά λάθη που έκανε με το να δεχθεί στην Εταιρεία τον Ξάνθο και το Γαλάτη, λέγοντας: «Δεν πταίω εγώ, αν υπάρχουν εις τον κόσμον άνθρωποι τοιούτοι. Πταίω μόνον, διότι έπρεπε να ηξεύρω, ότι υπάρχουν».

Ο Ξάνθος, αγνοώντας τη δημοσίευση του Δοκιμίου, και ενώ βρισκόταν στη Βλαχία, γράφει το 1835 το «Ιστορικόν Υπόμνημα περί της συστάσεως της Εταιρίας των Φιλικών», ύστερα από προτροπή του Γρηγόριου Θεοχάρη, ο οποίος είχε την περιέργεια να μάθει τα εσωτερικά δρώμενα της Εταιρείας. Ο Ξάνθος δέχεται και χωρίς επιθετικό ύφος αναφέρεται στην αρχική Τριανδρία: «περί τα τέλη του 1814 : τρεις φίλοι, ονομαζόμενοι Εμμανουήλ Ξάνθος, Πάτμιος, Νικόλαος Σκουφάς εκ της Άρτης και Αθανάσιος Σακάλωφ Ιωαννίτης...απεφάσισαν να σχεδιάσωσι τους

---

⁹⁶ Φιλήμων, Ιω., ό.π.,σελ.191.

⁹⁷ Φιλήμων, Ιω., ό.π.,σελ.191, υποσημείωση β'.

κανόνας ταύτης της εταιρίας, την οποίαν και Εταιρίαν των Φιλικών ωνόμασαν...δια να συνεργώσι συμφώνως υπέρ του κοινού του έθνους συμφέροντος..».⁹⁸

Το ύφος της αφήγησης φανερώνει την άγνοια του Ξάνθου, ο οποίος συγγράφει αβίαστα για την απλή ιστορική αποκατάσταση των γεγονότων και όπως προλέγει, απευθυνόμενος στο Θεοχάρη, «σπεύδω να ευχαριστήσω την περιέργειά σας..με την ειλικρινή και ακριβή περιγραφήν των μεγάλων συμβάντων τα οποία, θεία βοήθεια, έφεραν την ανεξαρτησίαν της Πατρίδος μας και πολιτικήν ελευθερίαν των ομογενών μας δια της μυστικής εταιρίας των Φιλικών».⁹⁹

Όταν θα πληροφορηθεί την ύπαρξη του Δοκιμίου, θα μετακομίσει στην Ελλάδα, προσπαθώντας να υπερασπιστεί την τιμή και τη θιγμένη υπόληψή του και να ανασκευάσει τον ιδρυτικό ρόλο του στην Εταιρεία, σε μια αντιπαράθεση που θα διαρκέσει χρόνια. Έτσι, το 1837 αντεπιτίθεται με τη συγγραφή της *Απολογίας* και με ύφος καταγγελτικό μιλάει σε τρίτο πρόσωπο: «Γνωρίσας εκ του πλησίον τους πρώτους αρχηγούς της Εταιρίας των Φιλικών, Σκουφάν, Τσακάλωφ, Ξάνθον.. Γαζήν, Σέκερην, Αναγνωστόπουλον... παρατηρήσας πολλά διηγήματα μακράν απέχοντα της αληθείας και με ψεύδη..».¹⁰⁰ Οι κατηγορίες του απευθύνονται στον Αναγνωστόπουλο, ο οποίος προσπάθησε να σφετεριστεί τον ιδρυτικό ρόλο και τη θέση του στην Εταιρεία. Για το Φιλήμονα ανέφερε πως «ηπατήθη κατά τούτο»¹⁰¹.

Έξι μήνες πριν την επανόρθωση, στο φύλλο 1 της 25^{ης} /9/1838 του *Αιώνα*, υπάρχει στα *Εσωτερικά* δημοσιευμένο άρθρο με τίτλο ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ και αναφέρει μεταξύ άλλων «..ο ευγενέστερος των σκοπών ..είναι ο αποβλέπων την πατρίδα και την σωτηρία της.... Το Περί Φιλικής Εταιρείας Δοκίμιον εκδόσαντες (1834) ... όλοι γνωρίζουσιν, όποσοι ιδιοποιήθησαν ιδρώτας άλλων και όποσοι απέμειναν καταδεδικασμένοι αδίκως εις την λήθην. ...προσκαλούνται.. οι

⁹⁸ Ξάνθος, Εμμ., *Ιστορικόν Υπόμνημα περί της συστάσεως της Εταιρείας των Φιλικών*, 1835, στο Καμπούρογλου, Δ., (επιμ.) «Ανέκδοτον Υπόμνημα του Φιλικού Ξάνθου», *Αρμονία*, 2, 1901, σελ. 530-1.

⁹⁹ ό.π., σελ. 530.

¹⁰⁰ Γριτσόπουλος, Τάσος, ό.π., σελ.45.

¹⁰¹ ό.π., σελ.46.

αγωνιστές του πολέμου... να μας διευθύνωσιν έκαστο σημείωσιν των υπηρεσιών του και θέλουσι μας ευρείς ετοιμούς να παραδώσωμεν εις την δημοσιότητα ταύτας.....Παρατηρούμεν δε, ότι θέλομεν κάμει όλην την περί αυτών αυστηράν έρευναν πάντοτε πριν τας δημοσιεύσωμεν». Είναι μία έκκληση σε όλους, όσοι γνωρίζουν και έχουν αποδεικτικά στοιχεία, να τα προσκομίσουν, να δημοσιευτούν, αλλά να έχει προηγηθεί ενδελεχής έλεγχος, προκειμένου να αποφευχθούν δυσάρεστες επιπτώσεις, όπως αυτή που έχει ήδη διαδραματιστεί λίγο χρόνο πριν.

Μία ημέρα μετά, στις 26/9/1838, ο Ξάνθος, ευχαριστημένος από το προηγούμενο δημοσίευμα, στέλνει επιστολή στο Διονύσιο Ρώμα ενημερώνοντας τον πως «ο κ. Φιλήμων χθες εξέδωκεν την εφημερίδα του ο *Αιών* έδωκεν μεγάλον κρότον και ευχαρίστησεν όλους. Σήμερον στέλλεται και εις την εκλαμπρότητά σας και ελπίζω να σας αρέσει».¹⁰²

Η *Απολογία* του Ξάνθου δεν τυπώθηκε για οικονομικούς λόγους, αλλά έγινε γνωστή στο Φιλήμονα, ο οποίος με άρθρο του στην εφημερίδα ο *Αιών*¹⁰³ (φύλλο 49, 19/3/1839) έσπευσε να παραδεχτεί ότι αδίκησε τον Ξάνθο λόγω άγνοιας: «υποπέσαμεν εξ αγνοίας εις παραδρομάς τινας και ως προς τα συστατικά της αρχής του συστήματος τούτου εν γένει, και ως προς το πρόσωπον του Ξάνθου ιδιαιτέρως». Παράλληλα, θα επισημάνει πως, μεν, σωστά η Ελληνική Κυβέρνηση τον τίμησε με το χρυσό σταυρό των Ιπποτών του Σωτήρος, αλλά και πως, αδίκως δε, ο Ξάνθος ζει σε άσχημες βιοτικές συνθήκες, κατακρίνοντας την απουσία της Πολιτείας, από την οποία ζητά «να περιθάλη τον Ξάνθον, αναλόγως των θυσιών και αγώνων του».

---

¹⁰² Κονόμος, Ντίνος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Ελληνική Εθνεγερσία*, Αθήνα 1972, σελ. 217. Αξίζει να σημειωθεί πως, σε μικρή έρευνα μέρους του Αρχείου Φιλήμονα, βρέθηκαν Επιστολές του Αναγνωστόπουλου (έγγραφα με αριθμ. 9144, 9145, 9147), οι οποίες δε γνωρίζω αν έχουν δημοσιευθεί. Στην πρώτη από αυτές απευθυνόταν στον Δ. Υψηλάντη, αναφερόμενος στην πολεμική συμμετοχή του με αποδεικτικά. Επίσης, δηλώνει την μέχρι το 1825 αδιάλειπτη παρουσία του στο πλάι του Υψηλάντη. Στη δεύτερη, πιθανή, Επιστολή του απευθύνεται στο Μεγαλειότατο, αναφέροντάς του τη Φιλική Εταιρεία και τον Υψηλάντη. Τέλος, το αριθμ. 9147 έγγραφο περιλαμβάνει τρεις επιστολές, οι οποίες σημειώνονται ως γραμμένες από τον Αναγνωστόπουλο και είναι σχετικές με τη Φιλική Εταιρεία. Η ύπαρξη αρχειακού υλικού σχετιζόμενου με τον Αναγνωστόπουλο, καθώς και με τον Ξάνθο, δημιουργεί μία προβληματική, κατά πόσο εκτός από τη συγκέντρωση πηγών μπορεί να δείχνει και μια συνεχή στενή παρακολούθηση από τον Φιλήμονα της «συζήτησης- διένεξης» ανάμεσα στους δύο πρωταγωνιστές.

¹⁰³ Φιλήμων, Ιω., *Εφημερίδα ΑΙΩΝ*, διαθέσιμη σε ψηφιακή μορφή από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Η αντίδραση του Αναγνωστόπουλου ήταν άμεση. Συντάσσει διεξοδικό σημείωμα με τον τίτλο «Γενικά Παρατηρήσεις», τις οποίες παρέδωσε στο Φιλήμονα με την προτροπή να τις δημοσιεύσει, προκειμένου να ανασκευάσει τις ανακρίβειες και τις αναλήθειες του Ξάνθου. Στο κατηγορητήριο, που αναλύει ο Αναγνωστόπουλος, επιμένει στην κατήχηση του Ξάνθου από τον Σκουφά το 1817, στην προσέγγιση του Αλ. Υψηλάντη ως τη μοναδική συμβολή του Ξάνθου στην Εταιρεία, στην κατάχρηση των εισφορών των μελών της και στις άσκοπες και με ιδιοτελή σκοπό μετακινήσεις του Ξάνθου στην Ευρώπη. Ως αδιάσειστες αποδείξεις παραθέτει δύο γράμματα, ένα από τη γυναίκα του που τον καλεί να εμφανιστεί, να επιστρέψει και να βοηθήσει την οικογένειά του και ένα από τον Τσακάλωφ, που αναφέρεται με παράπονο στον έκλυτο και σπάταλο βίο του Ξάνθου.¹⁰⁴

Ο Φιλήμων αποφασίζει να μη δημοσιεύσει το κείμενο του Αναγνωστόπουλου. Η στάση του μπορεί να εξηγηθεί σε μια διπλή βάση. Από τη μία, έρχεται αντιμέτωπος με αυτό που φοβόταν κατά τη συγγραφή του Δοκιμίου: την ασάφεια και ανακρίβεια του ιστορικού λόγω έλλειψης γραπτών πηγών. Εδώ, ο ίδιος εμπλέκεται σημαντικά σε μια διαμάχη, επειδή κατέγραψε προφορικές δηλώσεις, οι οποίες λόγω έλλειψης άλλων πηγών, δεν είχαν διασταυρωθεί και επιβεβαιωθεί. Από την άλλη, μέσα σε ένα αμφίβολο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα, αποφασίζει να μη δώσει ο ίδιος συνέχεια σε αυτή την αντιπαράθεση και να παραμείνει στο εξής αμέτοχος.

Το 1843 (15 Δεκεμβρίου) ο Ξάνθος επανέρχεται στο προσκήνιο της διαμάχης με έναν απροσδόκητο τρόπο. Βρισκόμενος σε δεινή οικονομική θέση, προκειμένου να ζητήσει οικονομική βοήθεια, υποβάλλει στην Εθνοσυνέλευση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 μια αναφορά περί της Φιλικής Εταιρείας και περί αποκαταστάσεως των μελών της Αρχής της¹⁰⁵, στην οποία αναφέρει πως «οι πρώτοι συσχεφθέντες και αρχίσαντες το έργον εις Οδησσόν κατά τον Νοέμβριο του 1814 έτους, ήσαν τέσσαρα άτομα», μέλη της Εταιρείας με τη σειρά: Σκουφάς, Τσακάλωφ, Αναγνωστόπουλος και

¹⁰⁴ Γριτσόπουλος, Τάσος, *ό.π.*, σελ. 106-110.

¹⁰⁵ Διαθέσιμη στο δικτυακό τόπο: <http://karavaki.files.wordpress.com/2012/10/xanthos-ethnosyn1.pdf> (8/9/2013)

Ξάνθος. Η σειρά αυτή ακυρώνει την ίδια του τη θέση, αυτή που ένθερμα είχε υποστηρίξει στην Απολογία του. Η απρόσμενη αντίδραση του Ξάνθου, όμως, μπορεί να εξηγηθεί. Η μεγάλη ανέχεια, στην οποία βρίσκεται, τον ωθεί να προσπαθήσει με διπλωματικό τρόπο να λάβει και την εύνοια όλων, όσοι είναι με το μέρος του Αναγνωστόπουλου και προς στιγμή να ακυρώσει και την ίδια του την άποψη.

Το 1845 ο Αναγνωστόπουλος στέλνει γράμμα στον αυτοεξόριστο Τσακάλωφ, ζητώντας του να πάρει θέση και να διαψεύσει τους ισχυρισμούς του Ξάνθου. Ακόμα μία φορά ο Τσακάλωφ προτιμά τη σιωπή, επιβεβαιώνοντας το χαρακτηρισμό του Φιλήμονα, που τον συνάντησε στην Ελλάδα το 1823 και το 1829, «ήτο ομολογουμένως ο Τσακάλωφ ανήρ λίαν εχέμυθος, σκεπτικός πάντοτε και πάσαν επίδειξιν αποφεύγων»¹⁰⁶. Αργότερα, όταν οι τόνοι της αντιπαράθεσης θα πέσουν, ο Αναγνωστόπουλος θα παραδεχτεί ότι κατήχηθηκε στην Εταιρεία το 1816, αλλά θα επιμένει δυναμικά στη μη συμμετοχή του Ξάνθου στην αρχική Τριανδρία.

Την ίδια χρονιά, το 1845, ο Ξάνθος δημοσιεύει τα *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρίας* μαζί με αρκετά γραπτά ντοκουμέντα. Καταρρίπτοντας την άποψη του Αναγνωστόπουλου για την κατήχησή του το 1817, στα Απομνημονεύματά του αναφέρει, ότι στις αρχές του 1816 ο Σκουφάς κατήχησε τον Αναγνωστόπουλο ως απλό μέλος της Εταιρείας και χωρίς να του φανερώσουν την Αρχή. Τον Απρίλιο του 1818 από κοινού ο ίδιος με το Σκουφά έκριναν ότι έπρεπε να φανερώσουν την Αρχή στον Αναγνωστόπουλο, «ως φαινόμενον νέον χρηστοήθη και με ενθουσιασμόν»¹⁰⁷.

Ο Φιλήμων απογοητεύεται από το περιεχόμενό τους, καθώς τα κρίνει ελλιπή και με κατεύθυνση σε προσωπικές κυρίως αναφορές, παρά στη διασαφήνιση καίριων σημείων της σύστασης και δράσης της Εταιρείας, «ουσιωδώς δε η μονογραφία αυτή κρίνεται πολλώ κατωτέρα της ελπίδος ην δικαιούτο πας τις έχειν παρά του Ξάνθου, γράφοντος περί της Φιλικής Εταιρείας». Θα δικαιολογήσει, όμως, τον Ξάνθο λόγω ηλικίας και λόγω πολλών δυσχερειών, «το βαθύ γήρας και η μάλλον τούτου

---

¹⁰⁶ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π., τ. Δ', σελ. ια'.

¹⁰⁷ Ξάνθος, Εμμ., *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, 1845, σελ.15-18.

παραλύουσα τον νουν και την μνήμην εσχάτη και τόσω σκληρά δυστυχία του ανδρός αυτού παρήγαγον έργον ουχί πολλής σπουδής άξιον».¹⁰⁸

Η διαμάχη Αναγνωστόπουλου – Ξάνθου είχε μία έντονη και φορτισμένη προϊστορία¹⁰⁹. Από τη μία πλευρά, βοήθησε να αποκαλυφτεί ένα ικανό μέρος της μυστικής ιστορίας της Φιλικής, αλλά από την άλλη, κινούμενη κυρίως σε προσωπικό επίπεδο, δεν μπόρεσε να οδηγήσει σε μια πλήρη διασαφήνιση της αρχικής και πιο σκοτεινής περιόδου της Εταιρείας. Και οι δύο, μέσω των γραπτών τους, έδειξαν πολλά στοιχεία του χαρακτήρα τους, αλλά, πολλάκις, έπεσαν σε αντιφάσεις και ψέματα. Ο Τσακάλωφ διέψευσε τον Ξάνθο, αλλά αρνήθηκε να μιλήσει για τον Αναγνωστόπουλο, αν και είναι σχεδόν αδιαμφισβήτητη η σύλληψη της ιδέας της Εταιρείας από αυτόν και τον ισόβαθμό του Σκουφά.

Ο Αναγνωστόπουλος, στην προσπάθειά του να διεκδικήσει μέσω του Φιλήμονα την τρίτη θέση στην Αρχή, διαψεύστηκε. Σίγουρα, δεν ανήκε στην ιδρυτική ομάδα της Εταιρείας, αφού εισήλθε σε αυτήν το 1816, αλλά επέδειξε μεγάλη αποδεδειγμένη κινητικότητα. Έτσι, ίσως τελικά να μην έπραξε με υστεροβουλία στο θέμα των πρωτεργατών, απλά να ήθελε να αποσαφηνίσει και να διαχωρίσει ποιοι ήταν ιδρυτές και ποιοι πρωτεργάτες της Εταιρείας, χωρίς απαραίτητα αυτοί να ταυτίζονται.¹¹⁰

---

¹⁰⁸ Φιλήμων, Ιω., ό.π., τ.Α΄,σελ.127.

¹⁰⁹ της οποίας η πορεία διαφαίνεται μερικώς και στην αλληλογραφία των Φιλικών, την οποία εκτενώς καταγράφει ο Κ. Παπαγιώργης στο *Εμμανουήλ Ξάνθος, ο φιλικός*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005, σελ.241-273.

¹¹⁰ Εδώ, παρενθετικά, θα αναφερθούμε σε μία άλλη απροσδόκητη διαμάχη που ξέσπασε ανάμεσα στον Ξάνθο και τον Αμβρόσιο Φραντζή. Ο τελευταίος στο έργο του συντάσσεται έμμεσα θετικά με τις διηγήσεις του Ιω. Φιλήμονα, καθώς σε σχετική με το *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία* σημείωση, αναφέρει πως ο ιστορικός έχει γράψει σε έκταση και με ακρίβεια τα γεγονότα (Φραντζή Αμβ., *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ.1^{ος}, 1839, σελ.κε,κς'). Όμως, ξεπερνώντας όλες τις γνωστές εκδοχές για την Αρχηγία της Φιλικής, ονοματίζει ως 'Υψιστη Αρχή της τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (Φιραρή), προκαλώντας την έντονη αντίδραση του Ξάνθου και ανοίγοντας ένα άλλο διαφορετικό πεδίο αντιπαλότητας γύρω από το κείμενο της Αρχηγίας. Ο Ξάνθος αντέδρασε στα λεγόμενα του Φραντζή στα *Απομνημονεύματα* του (Ξάνθος, Εμμ., ό.π., σελ.29. Αναλυτικά :«*Αύτη εστίν η αληθής ιστορία, και έκθεσις όλων των διατρεζάντων, από της πρώτης συστάσεως της Εταιρείας των φιλικών, της οποίας το αντικείμενον ήτον, η τω όντι απίθανος παρ' όλων των πολιτικών και σοφών της Ευρώπης θεωρουμένη ανέγερσις, και ελευθέρωσις του Ελληνικού έθνους και της Πατρίδος μας. Και ταύτα πάντα με πολλήν συντομίαν. Προς αναίρεσιν δε των όσων ψευδών και ανυπάρχτων απατηθέντες οι συγγραφείς του Δοκιμίου της φιλικής Εταιρείας, Ιωάννης Φιλήμων, ο Πρωτοσύγγελος Φραντζής, και άλλοι έγγραφαν αναφορικώς εις τα της Εταιρείας αυτής και των ενεργησάντων προσώπων· διότι άνευ αποδείξεων πεισθέντες εις τας ψευδολογίας ανθρώπων φθονερών ίσως και αναξίων, προσέβαλον,*

Ο Ξάνθος, από την άλλη, «ωμίλησε πολύ περί του εαυτού του»,¹¹¹ αλλά δεν μπόρεσε να αποδείξει και να δικαιολογήσει τη συμμετοχή του στην αρχική ιδρυτική ομάδα. Όμως, τελικά, η εκδοχή του αποτελεί την κυρίαρχη ιστοριογραφική άποψη για την Εταιρεία, αφού η επιβεβαίωση της γνωριμίας του με τους Σκουφά-Τσακάλωφ το 1813, τον κατέταξε τελικά στους ιδρυτές της. Κανένα από τα γραπτά του κείμενα δε διαφωτίζει την περίοδο 1814-16, απλά επιβεβαιώνει τις δύο φάσεις της Εταιρείας : την πολύ σκοτεινή και μυστική της περίοδο 1814-16 και τη σχετικά γνωστή προεπαναστατική 1817-1821. Σε τρίτο πάντα πρόσωπο, γράφει για τον κεντρικό ρόλο του Σκουφά στη σύνταξη των εταιρικών κανόνων, στον οποίο, σχεδόν καθολικά, έχει αποδοθεί η πρωτοκαθεδρία. Ο Τσακάλωφ εμφανίζεται ως ισότιμος του Σκουφά, με διαφορετικές αρμοδιότητες και ταξιδιωτική κινητικότητα, σε αντίθεση με το Σκουφά που δραστηριοποιήθηκε έντονα στη Μόσχα.

Πριν πέσει η αυλαία της εξιστόρησης της διαμάχης, αξίζει να αναφερθούν και λίγα στοιχεία από τη ζωή του δεύτερου εμπλεκόμενου σε αυτήν. Στη βιογραφία του Αναγνωστόπουλου από τον Αγαπητό γίνεται, κυρίως, εκτενής αναφορά στη μύηση και στη δράση του στη Φιλική Εταιρεία, δεχόμενος στην αρχική τριανδρία τον Ξάνθο. Αναφέρεται στη σημαντική συνεισφορά του στην προετοιμασία του Αγώνα και τις δυσκολίες που συνάντησε, ρισκάροντας πολλές φορές και τη ζωή του. Αξιοσημείωτη είναι η θέση του ως υπασπιστής του Δημητρίου Υψηλάντη σε όλη τη διάρκεια του Αγώνα, τον οποίο ακολούθησε στην Ελλάδα μόλις ξεκίνησε η Επανάσταση. Η στενή συνεργασία με τον Δ. Υψηλάντη σημαίνει και στενή

παρεμόρφωσαν, και παρεσιώπησαν την αρετήν, και τας προς την πατρίδα προσπαθείας εκείνων, οίτινες δια τον ζήλον των υπέφεραν απείρους κινδύνους, και εθυσίασαν την ύπαρξιν και περιουσίαν των»), όπου καταγγέλλει τις παραπλανητικές ιστορικές αποδόσεις του Φιλήμονα και του Φραντζή. Έμμεσα, από την άλλη, μέσω αυτού του κειμένου, ίσως να υπενθυμίζει και να ενισχύει το αίτημα για οικονομική ενίσχυση, που είχε ζητήσει το 1843 με το Υπόμνημά του από την Εθνοσυνέλευση. Η διπλή τραγική ειρωνεία ήταν πως έχασε τη ζωή του μέσα στη Βουλή (28/11/1852) και η κόρη του, η οποία τελικά αποφασίστηκε προικοδοτηθεί από το ελληνικό Κράτος μετά το θάνατό του, δε θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει αυτή την προίκα, αφού παθαίνει ημιπληγία. (Γούδας, Α., *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ.Ε', τύποις Χ.Ν. Φιλαδελφείας, Αθήνα 187, σελ 75. Ο Γούδας κάνει συχνές αναφορές στο Δοκίμιο για τη Φιλική και το Φιλήμονα. Συγκεκριμένη αναφορά κάνει για το δημοσίευμα του Αιώνα της 19^{ης}/3/1839 και της επανόρθωσης του λάθους του Φιλήμονα, θεωρώντας τον ως ευσυνείδητο συγγραφέα, αφού όχι μόνο επανόρθωσε, αλλά αναφέρθηκε και στην εξαθλίωση του Ξάνθου, σελ. 74).

¹¹¹ Κόκκινος, Δ., *ό.π.*, σελ. 79.

συνεργασία με το Φιλήμονα, και έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί η πίστη του Φιλήμονα στα λεγόμενα και στον ισχυρισμό του Αναγνωστόπουλου για τη θέση του στην Εταιρεία. Σύμφωνα με τον Αγαπητό, ο Αναγνωστόπουλος πέθανε το 1844 σε ηλικία περίπου 60 ετών, φτωχός, «ο ως εις των αρχηγών της Εταιρίας, διαχειρισθείς, χρήματα και χρήματα». ¹¹²

Σε αντίθεση με τη «μίζερη» δημόσια παρουσία του Ξάνθου, η παρουσία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου στη δημόσια ζωή παρουσίασε έντονη διοικητική δραστηριότητα. Διορίστηκε από τον Καποδίστρια Έκτακτος Επίτροπος Ηλείας (1829-1831). Μετά το θάνατο του Καποδίστρια παραιτήθηκε και έμεινε ιδιώτης. Στις 23/6/1838, ο πρώτος βασιλεύς της Ελλάδας τον διόρισε διοικητή Ευβοίας. Από 25/1 έως 6/2/1838 του απονεμήθηκε ο Χρυσός Σταυρός των Ιπποτών του Ημετέρου Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος. Στις 7/11/1841 παραδίδει τη διοίκηση της Εύβοιας και για το διάστημα από 1842-1843 διετέλεσε Διοικητής Θήρας. Το 1843 παρέδωσε τη διοίκηση της Θήρας και από 12/10/1843 διορίστηκε σύμβουλος επικρατείας από τον Όθωνα. Στις 7/12/1845 διορίστηκε Νομάρχης Λακωνίας. Ακολούθως και μέχρι το 1850 διετέλεσε και Νομάρχης Αργολιδοκορινθία-Μεσσηνίας. Γύρισε στην Αθήνα σε ηλικία 60 ετών, όπου έμεινε πλέον ως ιδιώτης. Πέθανε 15/11/1854 στην Αθήνα..¹¹³ Ο μοναδικός, εξαιρετικά λιτός για το βίο και το έργο του, επικήδειος γράφτηκε στην εφημερίδα Αθηνά,¹¹⁴: «Εκτός των εν τω προλαβόντι φύλλω σημειωθέντων επισήμων πολιτών, αποθανόντων εκ χολέρας, εγένοντα θύματα προχθές και οι Κ.Κ. Ι.Σωμάκης, εισαγγελεύς του Αρείου Πάγου, Αναγνωστόπουλος, λείψανον της Φιλικής Εταιρίας και πρώην Νομάρχης... και πλείστοι άλλοι κατωτέρας τάξεως».

---

¹¹² Αγαπητός, Αγ., *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821*, τ.Α', Πάτρα 1877, σελ.251-8.

¹¹³ Τα στοιχεία παρέχονται από το: Τσελλάλης, Αγ., *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ο φιλικός*, Τυπογραφείο Φυλακής-Σχολής Αβέρωφ, Αθήνα 1933.

¹¹⁴ Εφημερίδα Αθηνά, 17/11/1854, φ.2184, σελ. β, στήλη Γ', διαθέσιμη σε ψηφιοποιημένη μορφή από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ': Μια δειλή ιστοριογραφική προσέγγιση

Δ1. Οι πηγές, το διαφέρον, οι κριτικές

Ο Φιλήμων γεννήθηκε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και μορφώθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή την περίοδο κατά την οποία στην Ευρώπη ήταν παντού διάχυτο το πνεύμα του Διαφωτισμού και της τάσης επιστημονοποίησης της γνώσης. Την περίοδο που γράφει την Ελληνική Ιστορία, η Γερμανική Ιστορία επηρεάζεται βαθιά από το θεμελιωτή του Ιστορισμού, τον Λεοπόλδο Ράνκε, που θα στιγματίσει το χώρο της Ιστορίας, για εκατό τουλάχιστον χρόνια και μέχρι την αμφισβήτησή του από τη σχολή των Annales. Στην προσπάθειά του να κατανοήσει πώς πραγματικά συνέβησαν τα γεγονότα, ο Ράνκε έθεσε νέα κριτήρια στην ιστορική έρευνα, την οποία στήριζε σε κριτικά αξιολογημένες πρωτογενείς πηγές, όπου «πρωτογενείς θεωρούνται οι πηγές που προέρχονται, θα μπορούσε να πει κανείς, από «πρώτο χέρι», δηλαδή από την συγκεκριμένη εποχή την οποία διερευνά ο ιστορικός (όπως λ.χ. επιγραφές, κρατικά έγγραφα, απομνημονεύματα, επιστολές κ.λ.π) ». ¹¹⁵

Παρά το γεγονός ότι το γενικό περίγραμμα παρέμενε στενά εθνικιστικό, η ιστοριογραφική μέθοδος οδήγησε το Φιλήμονα σε συστηματική συλλογή και ταξινόμηση των πηγών. Γι' αυτόν οι πηγές «λένε» τα γεγονότα και η εργασία του ιστορικού είναι να «φέρνει» την αλληλουχία των γεγονότων μέσα από τις πηγές, καθορίζοντας με αυτό τον τρόπο την αντικειμενικότητα της Ιστορίας, έχοντας την έντονη επιρροή του θετικισμού και του ορθού λόγου. Είναι η αρχή μιας νέας εποχής για την Ιστορία, όπου επιχειρείται η νομιμοποίησή της ως επιστήμη. Κόβεται ο δεσμός με τη λογοτεχνία, καθώς τα γεγονότα τοποθετούνται σε μια χρονική σειρά, την οποία ακολουθούν και οι αιτιακές εξηγήσεις, καταλήγοντας στην κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος.

Ο ιστορικός πρέπει να ασκεί αυστηρή κριτική στις πηγές, με στόχο τη συγκρότηση της αντικειμενικής αλήθειας της Πολιτικής Ιστορίας. Σε αυτό το

---

¹¹⁵ Λαμπίρη-Δημάκη, Ιωάννα, *Κοινωνιολογία και Ιστορία : ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1989, σελ.146.

καθοδηγητικό μονοπάτι των πηγών εστίασε την ιστορική του έρευνα και ο Φιλήμων, που δεν παρέλειψε σε κανένα από τα Δοκίμιά του να αναφέρει τη σημασία των πηγών, αλλά και της κριτικής τους ανάλυσης και μελέτης πριν από τη δημοσίευσή τους. «Η ιστορία φτιάχνεται, λέει ο L. Febvre, με τις γραπτές πηγές βέβαια. Όταν υπάρχουν. Μπορεί όμως να γίνει, πρέπει να γίνεται με οτιδήποτε επιτρέπει στον ιστορικό η επινοητικότητα του να χρησιμοποιήσει... .Κύριο έργο των ιστορικών είναι η κριτική ανάλυση των πηγών τους που είναι συχνά γραπτές μαρτυρίες. Η έννοια της κριτικής συνδέεται με την αμφιβολία και την μεθοδολογική ακρίβεια: με την σε πρώτη φάση εκδήλωση δυσπιστίας απέναντι στην αξιοπιστία της κάθε πηγής και σε δεύτερη με την εφαρμογή λογικών κανόνων, ασυμφωνία μαρτυριών,... αλλά και με την αναφορά σε ψυχολογικές και κοινωνιολογικές γενικεύσεις για να καταστεί δυνατός ο διαχωρισμός των αληθινών μαρτυριών από τις ανακριβείς και ψευδείς». ¹¹⁶

Ο Φιλήμων ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ισχυρής αξίας των πηγών, την οποία επανέλαβε σε διάφορα σημεία των Δοκιμίων, σε βαθμό να του ασκείται, όπως διαφαίνεται, έντονη εσωτερική ψυχολογική πίεση για την εύρεση εγγράφων και άλλων αξιοπίστων πηγών, εργαζόμενος υπό το πρίσμα της «τυραννίας του αρχείου, εξαιτίας του καταλυτικού ρόλου που κατέχει στον προσδιορισμό του αντικειμένου και της μεθόδου της έρευνας». ¹¹⁷

Η άποψη του Φιλήμονα είναι πως ο «αληθής ιστορικός υποχρεούται να ακολουθεί τα πράγματα όπως έγιναν και όχι κατά το δοκούν με αφαιρέσεις και επιδείξεις, οφείλει να μην κρίνει επί των φανταστικών αλλά μόνο επί των πραγματικών βάσεων» (ΔΕΕ, τ.Β΄, σελ.1α΄). Στη συνέχεια της σημασίας που απέδιδε στα έγγραφα, αναφέρεται στην εκστρατεία του Αλ. Υψηλάντη από πληροφορίες που διασώζονται σε γαλλικά έγγραφα, στα οποία, όμως, αποδόθηκε μικρή σημασία. Επίσης, αναρωτιέται πώς μπορεί κάποιος να εξιστορήσει το 1821 μόνο από την πλευρά των Ελλήνων, αφού ταυτόχρονα υπάρχει άγνοια για τα τουρκικά θέματα,

---

¹¹⁶ Λαμπίρη-Δημάκη, Ιωάννα, *ό.π.*, σελ.147-8.

¹¹⁷ Noiriel Gerard, "Pour yne approche subjectiviste du social", *Annales Economies, Societes, Civilisations*, 44e annee, N.6, 1989, σελ. 1442.

αλλά και αμφιβολία για πιθανή παραμόρφωση των τουρκικών εγγράφων κατά τη μετάφρασή τους στην ελληνική γλώσσα. Έτσι, σύμφωνα με το Φιλήμονα, η ιστορία του 1821 γράφεται μονομερώς, μέχρι να γίνει κάποια στιγμή δυνατή η έρευνα του Αρχείου της Τουρκικής Κυβέρνησης. Ο προβληματισμός του Φιλήμονα για τις πάσης φύσεως ιστοριογραφικές ελλείψεις παραμένει, δυστυχώς, σύγχρονος και επίκαιρος, αφού εξακολουθεί να υφίσταται στις ιστοριογραφικές συζητήσεις γύρω από την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και τις προσεγγίσεις της.¹¹⁸

Ο Φιλήμων αποφάσισε να καταγράψει ένα κομμάτι της πρόσφατης Ιστορίας, αναστοχαζόμενος την ιστορία με τη βοήθεια αντικειμενικών, αλλά και υποκειμενικών δεδομένων. Αντικειμενικά δεδομένα, που σχετίζονται με την κοινωνία, την πολιτική, την οικονομία και τον πολιτισμό της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Υποκειμενικά δεδομένα, που σχετίζονται με την ψυχολογία του ιστορικού που, ως κοινωνικό υποκείμενο, αυτοπροσδιορίζεται και εξηγεί ό,τι συμβαίνει γύρω του και μέσα του. Είναι αδιαμφισβήτητο πως στη συγγραφή της Ιστορίας ελλοχεύει ένα ρίσκο ή αλλιώς ένα «κοφτερό μαχαίρι, εννοώντας ότι η ιστορία είναι μία βασική ανθρωπο-κοινωνική επιστήμη, υψηλότατου βαθμού περιπλοκότητας και συναφώς υψηλότατου βαθμού επικινδυνότητας, η οποία δίνει το προνόμιο, αλλά και την ευθύνη, στους μελετητές της να στέκουν δίπλα στις πιο απλές στιγμές της ζωής των ανθρώπων και στις πιο αξιομνημόνευτες στιγμές των κοινωνιών».¹¹⁹

Τόλμησε, ελλείπει γραπτών πηγών, να εξιστορήσει ένα μεγάλο χρονικό διάστημα της σύγχρονης σε αυτόν ιστορία, δηλαδή την Άμεση Ιστορία, μέσα από προφορικές μαρτυρίες. Η βιογραφική προσέγγιση, μέσω των μαρτυριών του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου, αλλά και άλλων, αυτοπτών και μη, αγωνιστών, εμπεριέχει το στοιχείο επιστροφής στο ιστορικό γεγονός μέσα από το υποκείμενο. Αυτή η προσέγγιση συναντά την Πολιτική Ιστορία, την Κοινωνία, αλλά και την ατομικότητα.

---

¹¹⁸ Λούκος, Χρ., «Η επανάσταση του 1821, από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σελ. 591.

¹¹⁹ Παναγιωτόπουλος, Β., «Η αριστερή ιστοριογραφία για την ελληνική επανάσταση», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σελ. 568.

Ο Φιλήμων προσπάθησε στην καταγραφή των γεγονότων να διατηρήσει μια αξιολογική ουδετερότητα¹²⁰, καθώς θεωρούσε τον εαυτό του υπεύθυνο και υπόλογο απέναντι στις μελλοντικές γενιές, που θα τον έκριναν για το έργο του. Η επιδιωκόμενη ουδετερότητα, όμως, δεν ήταν απόλυτα εφικτή, καθώς «το να διαχωρίζουμε τις αξίες από τα γεγονότα σημαίνει: να αντιπαραθέτουμε στο καθαρό Είναι ένα αφηρημένο Δέον»¹²¹.

Το να γράφει κάποιος τη σύγχρονή του ιστορία, είναι μια συναισθηματικά πιεστική διαδικασία, καθώς είναι πολύ δύσκολο για τον ιστορικό να μην είναι και ο άνθρωπος, που έζησε τα γεγονότα και τους πρωταγωνιστές από κοντά. Είναι δύσκολο να «κοιτάζει» την ιστορία από μακριά, ενώ ήδη την έχει βιώσει ο ίδιος. Έτσι, δεν μπορεί εύκολα να κάνει μια ψυχρή καταγραφή της ιστορίας, αλλά μπορεί ευκολότερα να κάνει μια καταγραφή της βιωματικής εμπειρίας, που είχε. Ο Φιλήμων είχε ζήσει πολλά από τα γεγονότα, τα οποία αποφάσισε να καταγράψει. Δεν είναι εύκολο για έναν άνθρωπο, ακόμα και για έναν ιστορικό, που παλεύει να διατηρήσει μια κριτική απόσταση από τα γεγονότα μιας πολύ πρόσφατης περιόδου, να παραμείνει συναισθηματικά ανεπηρέαστος. Έρχεται αντιμέτωπος με ένα πολύ πρόσφατο παρελθόν και τότε «ο ιστορικός καλείται να τακτοποιήσει τους λογαριασμούς του, κάνοντάς το δεν μπορεί να αποφύγει μιαν εσωτερική ταραχή... το συναίσθημα τον διακατέχει σε κάθε περίπτωση».¹²²

Ο Φιλήμων είναι το υποκείμενο της εργασίας: ο άνθρωπος, ο αγωνιστής, ο δημοσιογράφος, αλλά κυρίως ο ιστορικός. Η βιογραφική του προσέγγιση αποκτά εργαλειακή νομιμότητα, για να καταγραφεί η κοινωνική πραγματικότητα, στην οποία αναφέρονται οι πηγές του κοινωνικού υποκειμένου που αφηγείται, είτε ερωτώμενος

---

¹²⁰ αυτήν την αξιολογική ουδετερότητα, που χρόνια μετά θα πρέσβευε ο Μαξ Βέμπερ στο *Η Μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.

¹²¹ Habermas, J., «Γνώση και διαφέρον» (1965), στο Κουζέλης Γ. - Ψυχοπαίδης Κ. (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα 1996, σελ. 354.

¹²² Bloch, M., *Απολογία για την Ιστορία: Το επάγγελμα του ιστορικού*, εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1994, σελ. 36-156.

(Αναγνωστόπουλος), είτε ανταποκρινόμενος σε ένα ερέθισμα (Ξάνθος). Το άτομο-κοινωνικό υποκείμενο, σύμφωνα και με τον Μπουρντιέ, δεν μπορεί να ξεφύγει από το βάρος της ιστορίας που κουβαλάει. Το άτομο είναι καταδικασμένο να κουβαλάει το “habitus”, που έχει οικειοποιηθεί και το φέρει εντός όλων των κοινωνικών περιβαλλόντων, που διασχίζει στην πορεία της ζωής του. Η κοινωνία «φτιάχνει» τη συνείδηση και η ιστορία «φτιάχνει» τα υποκείμενα.

Διερευνώντας και εμβαθύνοντας, θα κατανοήσουμε και θα εξηγήσουμε, σε μεγάλο βαθμό, τα κίνητρα, που ώθησαν το Φιλήμονα στη δημοσιοποίηση της δράσης της Φιλικής Εταιρείας τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Οι πράξεις του δεν ήταν τυχαίες, αλλά ούτε και στα πλαίσια μιας απλής καταγραφής γεγονότων γύρω από τη δράση της Φιλικής Εταιρείας. Οι πράξεις του νοηματοδοτούνται, αν εξετασθούν όχι ξεκομμένες, αλλά σε ένα ολιστικό κοινωνικο-οικονομικο-πολιτικό πλαίσιο. Κυρίως, πρέπει να εξετασθεί υπό το πρίσμα της συγκρότησης της εθνικής μνήμης, που μετά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης έχει χάσει τον προσανατολισμό της και ο λαός έχει ξεχάσει ή δεν έχει μάθει ποιοι είναι αυτοί, που βοήθησαν και οδήγησαν στην ύπαρξη αυτού του λαού μέσα σε ένα αυτόνομο Κράτος. Αποτελεί πηγή γόνιμης αναζήτησης ο λόγος επιλογής ενός γεγονότος ως σημαντικού από έναν ιστορικό. Άλλωστε, «από τις γονιμότερες διακρίσεις που έχει κάνει η σύγχρονη φιλοσοφική σκέψη, είναι η διαστολή ανάμεσα στις έννοιες και στους όρους : «γεγονός» και «σημασία».. Για τον ερευνητή «μόνον ως γεγονότα υπάρχουν για το διαφέρον και την περιέργειά του»¹²³. Και, όπως υποστήριζε ο Βέμπερ, «η «σημαντικότητα» ιστορικών συμβάντων προσδιορίζεται για το λόγο αυτό από την υποκειμενική κρίση του ιστορικού επιστήμονα, μία κρίση που αξιολογεί τα συμβάντα ως «ουσιώδη» για μία ορισμένη εξέλιξη, ή ως αναγκαία για την πρόκληση ενός συμβάντος που έχει ήδη κριθεί ως ουσιώδες».¹²⁴

Στα κείμενα του Φιλήμονα δε διακρίνονται θεωρίες και ιστορικοί νόμοι, αλλά «μία πρώιμη διάχυση του σχήματος περί εθνικής τελεολογίας... μια αντίληψη περί ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους που, αν και δεν διακρίνεται για την

¹²³ Παπανούτσος, Ε.Π., *Ηθική*, τόμος Β΄, εκ. Δωδώνη, Αθήνα 1995, σελ.368-9.

¹²⁴ Ψυχοπαίδης, Κ., *Ιστορία και Μέθοδος*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1994, σελ.301.

εμβρίθεια και τη συστηματικότητά της... εντυπωσιάζει εντούτοις με τη συνέπεια και τη δύναμη των θέσεών της».¹²⁵ Για το Φιλήμονα η χρήση της Ιστορίας γίνεται στην κατεύθυνση της διατήρησης της συλλογικής μνήμης. Άλλωστε, η Ιστορία είναι η μελέτη συμβόλων με σημειολογική σημασία για την εθνικότητα ή την κοινωνική συλλογικότητα. Η χρήση της μνήμης, εδώ, γίνεται για ιδεολογική χρήση, για την δημόσια ανάδειξη του ιδεολογικού περιεχομένου της Φιλικής Εταιρείας, όπως αυτό εκδηλώθηκε μέσα από την ιστορική ενεργή παρουσία της. «Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι, αν και δεν χρησιμοποιεί μια συναφή διατύπωση, ο Φιλήμων μοιάζει πάντως να εμφορείται από την πίστη σε ένα ορισμένο ελληνοχριστιανικό ιδεώδες – ιδεώδες το οποίο αφορά στη συνάντηση της «ευαγγελικής ηθικής» με τον «πατριωτισμό» των αρχαίων Ελλήνων ηρώων, και το οποίο αναγνωρίζει στις ιδέες αυτού που ιστοριογραφεί, δηλαδή της Φιλικής Εταιρείας».¹²⁶

Εδώ, παρατίθενται κάποιες κριτικές για το έργο του Φιλήμονα, μέσα από τη συσταθείσα βιβλιογραφία:

Θετική κριτική για το *Δοκίμιο περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* άσκησε ο Αλέξανδρος Ραγκαβής¹²⁷, ο οποίος αναφερόμενος στους δύο πρώτους τόμους του Δοκιμίου, κλείνει το κείμενό του, γράφοντας «τα προτερήματα πάντα ταύτα καθιστώσι το σύγγραμμα του κ. Φιλήμονος ιστορίαν πολύτιμον δια την Ελλάδα, και υπερβολή μόνον μετριοφροσύνης τω υπηγόρευσε να επιγράψη αυτό ΔΟΚΙΜΙΟΝ περί της Ελληνικής επαναστάσεως». Επίσης, στο ίδιο περιοδικό, γίνεται εκτενής αναφορά από τον Κ. Φρεαρίτη¹²⁸ για τον τρίτο τόμο του Δοκιμίου, εκτιμώντας ως «μέγα πλεονέκτημα» το πλήθος των εγγράφων, που τον διαφυλάσσουν από τη

---

¹²⁵ Κουμπουρλής, Γιάννης, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λόγιων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, ΕΙΕ, Αθήνα 2012, σελ.260.

¹²⁶ Κουμπουρλής, Γιάννης, *ό.π.*, σελ.272.

¹²⁷ Ραγκαβής, Αλ., «Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επαναστάσεως: υπό Ιωάννου Φιλήμονος», *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', τεύχος 242, 1860, σελ.40-45.

¹²⁸ Φρεαρίτης, Κ., «Ο τρίτος τόμος της Ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως : υπό Ιωάννου Φιλήμονος», *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', τεύχος 258, 1860, σελ.432-435.

μεροληψία των πολύ σύγχρονών του γεγονότων, αλλά και την ταπεινοφροσύνη του να ονομάσει το σύγγραμμα Δοκίμιο.

Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος για το *Δοκίμιο περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* σημειώνει πως «αν δεν έμενε ατελείωτο θα ήταν το πολυτιμότερο απ' όλα τα βοηθήματα που δημοσιεύτηκαν μέχρι τώρα για εκείνη την περίοδο»¹²⁹.

Ο Ε.Γ. Πρωτοψάλτης¹³⁰ εξαίρει την προσωπικότητά του, την ενεργό ανάμιξή του στα δημόσια ζητήματα, τη συμμετοχή του στον Αγώνα, τη δημοσιογραφική παρουσία του και την ιστορική καταγραφή στα δύο έργα του. Η συγγραφή των Δοκιμίων τον εντάσσει στον επιστημονικό κόσμο. Το έργο του πηγαίο και θεμελιώδες στηρίχτηκε σε πολλές αυθεντικές πηγές, τις οποίες αξιοποίησε με κριτική και αμερόληπτη ματιά. Του αναγνωρίζει τη δυσκολία της ουδετερότητας σε μία περίοδο πολύ κοντινή χρονικά με τα τελεσθέντα γεγονότα, αλλά αυτό δεν αφαιρεί από το έργο του την πρωτοβουλία, την πρωτοτυπία και την αυθεντικότητα.

Ο Τ. Γριτσόπουλος¹³¹ ασκώντας κριτική στο έργο του Φιλήμονα, για τα δύο Δοκίμια αναφέρει πως «είναι έργα μνημειώδη».

Ο Γ. Φράγκος θεωρεί «τον Ιωάννη Φιλήμονα, τον πρώτο ιστορικό της Φιλικής Εταιρείας»¹³². Την ίδια άποψη έχει και ο Αλ. Δεσποτόπουλος, που θεωρεί τον Φιλήμονα ως τον πρώτο ιστορικό της νεώτερης Ελλάδας, με «έργον λίαν σημαντικόν.... υψηλόν πνευματικόν επίπεδον, εις την οξυδέρκεια του ιστορικού βλέμματος και εις τον εύστοχον των γενικών παρατηρήσεων και των επί μέρους κρίσεων..παρά το γεγονός ότι υστερεί υπό έποψιν αρχιτεκτονικής...»¹³³.

---

¹²⁹ Παπαρρηγόπουλος Κ.- Καρολίδης Π.- Αναστασιάδης Γ., *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος 9^{ος}, εκδ. Αλέξανδρος, Αθήνα, σελ.13.

¹³⁰ Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., «Ο Ιωάννης Φιλήμων και το έργο του», εισαγωγή στο Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό. π., σελ.1.

¹³¹ Γριτσόπουλος, Τάσος, ό.π., σελ.4.

¹³² Φράγκος, Γεώργιος, «Φιλική Εταιρεία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδ. Αθηνών ΑΕ, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σελ.425.

¹³³ Δεσποτόπουλος, Αλ., ό. π., σελ.14.

Ήταν ο πρώτος ιστορικός που ασχολήθηκε με τη Φιλική Εταιρεία και αποτέλεσε το μετερίζι για τους επόμενους ιστορικούς, που, πολλές φορές, χρησιμοποίησαν αυτό το έργο του, ως πηγή αναφοράς για το δικό τους. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη δική μου σχετική έρευνα, στο σύνολο των βιβλίων που αποτελούν τη βιβλιογραφία, που αποδεικνύει πλείστες αναφορές ιστορικών στο έργο του Φιλήμονα, όπως, πέραν των ήδη αναφερθέντων, οι Ιω. Κόκκωνας ¹³⁴, G. Frangos ¹³⁵ και Γ. Λ. Άρς ¹³⁶.

---

¹³⁴ Κόκκωνας, Ιω., «Πατριωτικές Προεπαναστατικές Εταιρείες», στα *Ιστορικά της εφημερίδας Ελευθεροτυπία*, 14/9/2000, σελ. 6-19.

¹³⁵ Frangos, G., *The Philiki Etairia: A Premature National Coalition*, Clogg, R.(ed.), *The Struggle for Greek Independence*, London 1973.

¹³⁶ Στο Άρς, Γκριγκόρι, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011.

Δ2. Τα κίνητρα του Φιλήμονα: Η Φιλική Εταιρεία ή η τύχη του ονόματος Υψηλάντη;

Την περίοδο της Αντιβασιλείας, έχοντας εγκαταλειφθεί η ιδέα επεξεργασίας Συντάγματος, η ελεύθερη χώρα κυβερνήθηκε συγκεντρωτικά από μία απόλυτη μοναρχία, που απομάκρυνε τους Έλληνες από την άσκηση εξουσίας, αλλά και από το κλίμα εθνικής υπερηφάνειας, την οποία είχαν προσδώσει στο λαό, την περίοδο της Επανάστασης, οι ήρωες αγωνιστές- επαναστάτες και οι πρόδρομοί τους Φιλικοί. Η σκληρή στάση της Αντιβασιλείας απέναντι στους αγωνιστές και την προσφορά τους επιβεβαιώνεται στην καταδίκη σε θάνατο δύο ηρώων της Επανάστασης, του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα (25/5/1834). Σε αυτό το κλίμα απογοήτευσης του ελληνικού λαού, όπου οι προσδοκίες του Αγώνα δε δικαιώθηκαν, όπου η πολιτική ζωή δεν είχε καμία ουσιαστική αλλαγή, έρχεται να αντιδράσει ο Φιλήμων με τη δημοσίευση του *Δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία*. «Η Φιλική Εταιρεία από του τέλους του 1821 είχε αποσιωπηθεί δια λόγους ιδίως διπλωματικής σκοπιμότητας, ήτοι προστασίας της Επανάστασεως έναντι των συντηρητικών Ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Την Φιλικήν Εταιρίαν, ηγνοημένην εν πολλοίς τότε, αναλαμβάνει να προβάλει πάλιν ο Φιλήμων, να την αναστήση τρόπον τινά δια την Ιστορίαν»¹³⁷.

Το πελατειακό Κράτος έρχεται αντιμέτωπο με τους ήρωες, τους οποίους απορρίπτει, προκειμένου να εδραιωθεί και να δικτυωθεί στο νεόδμητο ελληνικό Κράτος, απορρίπτοντας ό,τι και όποιον του θέτει εμπόδια. Το πελατειακό αυτό κράτος έθεσε τις γερές του βάσεις πάνω σε ομάδες οικογενειών, των οποίων οι σχέσεις διαμόρφωσαν τα πολιτικά κόμματα, των οποίων «η επίδραση είναι μέχρι και τον 20^ο αιώνα καθοριστική για τα πολιτικά κόμματα»¹³⁸.

Σε αυτό το ανταγωνιστικό πολιτικό κλίμα ατομικών συμφερόντων, έμοιαζε να μη χωράει η ιδέα της συλλογικής συνείδησης, που πρέσβευε και έκανε πράξη μέσα από τα μέλη της η Φιλική Εταιρεία. Το όραμα μιας ενωμένης ιδεολογικής κοινότητας

---

¹³⁷ Δεσποτόπουλος, Αλ., *ό.π.*, σελ.13.

¹³⁸ Hering, G., *ό.π.*, σελ. 21.

έμοιαζε να εκτοπίζεται βίαια κάτω από την πίεση ατομικών συμφερόντων, που σαφώς δεν ήθελαν να εξαίρονται και να προβάλλονται με ηρωικό ύφος άλλοι αγωνιστές.

Η δημοσίευση της δράσης της Φιλικής μπορεί να ειπωθεί ως τρόπος νομιμοποίησής της, καθώς αποτέλεσε βασικό λίθο της Ελληνικής Επανάστασης. Μια νομιμοποίηση που λαμβάνει, πλέον, χώρα στο νεόδμητο Ελληνικό Κράτος, του οποίου ζωντανή μνήμη αποτελούν, αδιαμφισβήτητα, οι εν ζωή Φιλικοί καθώς και όλα τα τεκμήρια του Αγώνα. Στα προλεγόμενα του *Δοκίμιου για τη Φιλική Εταιρεία*, διαφαίνεται η άποψη του Φιλήμονα για το ρόλο και την ύψιστη σημασία που διαδραμάτισε η Εταιρεία και οι πρωταγωνιστές της, οι οποίοι «αδύνατοι, αλλά φιλοπάτριδες τινές και άξιοι Έλληνες κατώρθωσαν τον Πόλεμον της Ελλάδος».¹³⁹

Κάτω από αυτό το πρίσμα, θα κινηθεί και ο λόγος του Φιλήμονα, που θα προσδώσει στους Φιλικούς το χρίσμα των εθνικών ηρώων, που έδρασαν στοχεύοντας στην ενίσχυση της εθνικής συλλογικότητας, χωρίς να εμπλέκονται στο ιδεολογικό πλαίσιο του καρμποναρισμού, παρά μόνο στην ύψιστη εθνική ιδεολογία της απελευθέρωσης του γένους, που ποθεί να γίνει Έθνος μέσα στο δικό του Κράτος. Θα τους χρήσει εθνικούς ήρωες την εποχή που το νέο Κράτος, μέσω των αντιπροσώπων του, θα περιθωριοποιήσει και θα απορρίψει τη σημασία των πράξεών τους. Θα τους επαναφέρει στο προσκήνιο ως μέρος διαχείρισης της εθνικής μνήμης, παράλληλα με την εθνική προσπάθεια συγκρότησης εθνικού αρχείου, στη συλλογή του οποίου θα συνεισφέρει, όπως μπορεί. Θα τους παρατάξει πλάι στα Απομνημονεύματα άλλων αγωνιστών ως μνήμη του Αγώνα, ως μνήμη της νέας κοινωνίας εντός του νέου Κράτους, αποδίδοντας τους το φόρο τιμής, που πίστευε πως τους αξίζει, αποδεικνύοντας την ευγνωμοσύνη του προς τους πρωτεργάτες, αλλά και προς την οικογένεια Υψηλάντη.

Ο Φιλήμων μέσα από τα κείμενά του εκφράζει τη βαθιά του απογοήτευση για τη μη εκπλήρωση των αρχικών στόχων της Επανάστασης. Η ελληνική πραγματικότητα, τις πρώτες δεκαετίες από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους, του

---

¹³⁹ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, ό.π., κεφ. Γ', σελ. 141.

προκαλεί βαθιά απογοήτευση. Η συγγραφή της Ιστορίας της Φιλικής Εταιρείας και της Επανάστασης δείχνει να είναι μια μορφή εκπλήρωσης του καθήκοντός του απέναντι στην Πατρίδα και τους ανθρώπους της. Θέλει να δημοσιοποιήσει, για να μείνει στην εθνική μνήμη, την ιστορία των αγωνιστών και των τολμηρών πράξεών τους. Ο προφορικές αναφορές φθείρονται και χάνονται. Η δημοσιοποίηση μέσω του γραπτού λόγου είναι η προσφορά του στις επόμενες γενιές, που έτσι αποκτούν τη δυνατότητα να διαμορφώνουν άποψη και σφαιρική αντίληψη γύρω από μία σκοτεινή και έντονης ιδεολογικής και πολιτικής κινητικότητας περίοδο. Ακόμη και τρία χρόνια μετά, το 1837, που έγραψε τα Προλεγόμενα στα *Απομνημονεύματα του Π.Π. Γερμανού*, φαίνεται ο προβληματισμός του για την αποσιώπηση γεγονότων και προσώπων και «είναι περίεργος η λήθη, την οποίαν ηκολούθησαν ως προς τον Γερμανόν και οι δημοσιογράφοι και τινες Υπομνηματισταί, ή Ιστορικοί, της Επαναστάσεως»¹⁴⁰.

Η δημοσιοποίηση της συνωμοτικής δράσης γίνεται στον απόηχο της ανόδου της νέας αστικής δημοσιότητας. Στα τέλη του 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα έχει διαμορφωθεί η αστική δημόσια σφαίρα και έχει αναδυθεί η κοινή γνώμη ως νέος βασικός πολιτικός πρωταγωνιστής των κοινωνικών και πολιτικών μεταβολών στην Ευρώπη, με έντονα στοιχεία διάχυσης και στο νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος. Ήδη, η έννοια της συνωμοσιολογίας έχει καταγραφεί, έχει μελετηθεί, έχει αποκτήσει φανατικούς οπαδούς, αλλά και φανατικούς διώκτες, κυρίως στους κόλπους της Παλινόρθωσης, που αντιμετώπιζε τον τεκτονισμό ως μέσο αντίθεσης και κριτικής, που στόχευε στην ανατροπή της. Άλλωστε «από το 1820 και μετά ξέσπασαν στην Ευρώπη μία σειρά από επαναστάσεις που έμοιαζαν να επιβεβαιώνουν σε πολλούς ανθρώπους, όλα όσα είχαν ειπωθεί για τις μυστικές εταιρείες»¹⁴¹ και το ρόλο τους στις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές στην Ευρώπη. Μία από αυτές τις επαναστάσεις ήταν και η Ελληνική «μία πολύ ειδική περίπτωση... η οποία βοηθήθηκε από μια μυστική εταιρεία, τη Φιλική

---

¹⁴⁰ Φιλήμων, Ιω., «Εισαγωγή» στο Π.Π. Γερμανού, *Υπόμνημα περί της επαναστάσεως*, Αθηνά, Αθήνα 1854, σελ. 2.

¹⁴¹ Roberts. J.M, *the Mythology of the Secret Societies*, Watkins publishing, London 2008 (1972), σελ. 330.

Εταιρεία»¹⁴². Το κοινό, όμως, ως η νέα δύναμη που συμμετέχει και διαμορφώνει τα πράγματα με γνώμη και στάση, έχει ήδη αρχίσει να προετοιμάζεται να ενημερωθεί και να συνειδητοποιήσει με κριτική ματιά την ύπαρξη και δράση μίας τέτοιας συνωμοτικής Εταιρείας. Η Εταιρεία που, με την κλειστού τύπου οργανωτική, στα πρότυπα του ελευθεροτεκτονισμού¹⁴³, λειτουργία και συνεργατική δράση της, έκανε πραγματικότητα τα αιτήματα ριζικής μεταβολής της κοινωνίας μέσω του Αγώνα.

«Ο Φιλήμων τέκτων ο ίδιος»¹⁴⁴, όχι μνημένος στη Φιλική Εταιρεία λόγω ηλικίας, δε θεωρεί αναρχική και αντιδραστική τη σύσταση και δράση της Φιλικής Εταιρείας, αλλά τη θεωρεί ως την κινητήρια δύναμη, που προώθησε τα πολυετή αιτήματα των απανταχού Ελλήνων για ελευθερία. Η τεκτονική του ιδιότητα «αποδεικνύεται και από το τεκτονικό σημείο αναγνώρισης, που φέρει η υπογραφή του σε αναφορά του την 14^η/6/1827 προς το Υπουργείο Εσωτερικών», στην οποία ο Φιλήμων υπογράφει με τα σύμβολα του τεκτονικού του βαθμού¹⁴⁵.

---

¹⁴² ό.π., σελ.333.

¹⁴³ «είναι σίγουρα εμφανές πως πολλοί, ίσως οι περισσότεροι, από τους επίμονους επαναστατικούς και συνωμότες της περιόδου 1789-1830 είχαν ένα μασονικό παρελθόν και συνέχιζαν να σκέφτονται οργανωτικά με μασονικούς όρους», στο Hobsbawm, E.J., *Primitive rebels*, Norton and company, N. York 1965, σελ. 164. Άλλωστε, ο Ξάνθος είχε μνηθεί σε τεκτονική Στοά της Λευκάδας, ενώ ο Τσακάλωφ είχε υπάρξει ιδρυτικό μέλος του Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου.

¹⁴⁴ Παναγιωτόπουλος, Β., «Τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία. Εμμανουήλ Ξάνθος και Παναγιώτης Καραγιάννης», *Ερανιστής*, τ.2., Αθήνα 1964, σελ.141. Σημειώνεται πως το όνομα του Ιωάννη Φιλήμονα δε συγκαταλέγεται στον κατάλογο των επιφανών Ελλήνων, μελών της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, ενώ καταγράφεται ο γιος του Τιμολέον.

¹⁴⁵ Παναγιωτόπουλος, Β., *ό.π.*, υποσημείωση 1, σελ.141. Το έγγραφο επισυνάπτεται στο Παράρτημα Β' και μπορεί να παρατηρηθούν στην υπογραφή του οι τρεις τελείες, σύμφωνα με το τεκτονικό τυπικό. Η σχέση του Φιλήμονα με τον τεκτονισμό, μπορεί να αναζητηθεί και στη στενή σχέση του με το Διονύσιο Ρώμα, όπου το 1810, ένωσε τις Στοές της Κέρκυρας "Αγαθοεργία" και "Φιλογένεια" σε μια κοινή Στοά, η οποία απ' το έτος 1811 αποτέλεσε την πρώτη Μεγάλη Στοά στον Ελληνικό χώρο με τίτλο "Γαληνοτάτη Μεγάλη Ανατολή της Ελλάδος, κατ' Ανατολήν Κερκύρας, 1811". Η πρώτη αυτή Ελληνική Μεγάλη Στοά, όχι μόνο καλλιέργησε το έδαφος για την απελευθέρωση του αλύτρωτου Ελληνισμού, αλλά με την υπευθυνότητα και πρωτοβουλία του Διονυσίου Ρώμα, έλαβε αποφάσεις, που είχαν ανυπολόγιστο ευνοϊκό αντίκτυπο στην επιτυχία του ιερού Αγώνα. Η αλληλογραφία του Φιλήμονα με το Δ. Ρώμα αναφέρεται από τον ίδιο το συγγραφέα(Δ.Ε.Ε., τ. Γ', σελ. μ') στο σύνολο των πηγών που χρησιμοποίησε. Στο Αρχείο του Ιω. Φιλήμονα, υπάρχει ενταγμένο μέρος του Αρχείου Ρώμα και αποδεικνύεται η αλληλογραφία του όχι μόνο με τον Δ. Ρώμα, αλλά και με τους συνεργάτες του στην Επιτροπή Ζακύνθου, όπως τον Κ. Δραγώνα (Αρ. εγγράφου 6995, Αρχείο Ρώμα/Φιλήμονα ΙΙΙ). Επίσης, στο Αρχείο της Οικογενείας Ρώμα, που φυλάσσεται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), (στο Φάκελο 7, Υποφάκελο 7.1), στα έγγραφα της περιόδου 1854-1865 υπάρχουν Επιστολές του Ιωάννη και του Τιμολέοντος Φιλήμονα.

Το 1859, είκοσι πέντε χρόνια μετά το *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία*, η αντιμετώπιση της Φιλικής Εταιρείας από πολλούς ιδεολογικούς αντιπάλους της δεν έχει τροποποιηθεί. Ήδη, από το 1857 έχει εκδοθεί η *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* από τον Σπυρίδωνα Τρικούπη, ο οποίος καταφέρεται εναντίον της Εταιρείας και των ιδρυτών της, περιγράφοντάς την ως «η ύποπτος και επικίνδυνος Εταιρεία»¹⁴⁶. Ο Φιλήμων στο *Δοκίμιο για την Ελληνική Επανάσταση*, εκτός από την επανόρθωση του λάθους του ως προς τον Ξάνθο, θεωρεί πολύ σημαντικό την επανάληψη της άποψής του για την ύψιστη σημασία της ίδρυσης και δράσης της Φιλικής Εταιρείας. Επιμένει στην τόνωση της μνήμης, που μοιάζει να κινείται εκ νέου στη λήθη. Εικοσιπέντε χρόνια μετά το *Δοκίμιο για τη Φιλική Εταιρεία*, θέλει να θυμίσει στους παλιούς και να ενημερώσει τους νέους για όσα διαδραματίστηκαν, με πιο πλούσιο υλικό, με πιο κριτικό βλέμμα, αλλά με την ίδια πίστη στη Φιλική Εταιρεία και τους πρωταγωνιστές της, με όποια σειρά και αν αυτοί στρατολογήθηκαν.¹⁴⁷

Στο ίδιο θεματικό πλαίσιο, αυτό της τόνωσης της μνήμης γύρω από τη Φιλική Εταιρεία, τη δράση και τα μέλη της, κινούνται και οι βιογραφίες των τεσσάρων επιφανών Ελλήνων, οι οποίες αποτελούν μέρος της ώριμης αρθρογραφίας του στον *Αιώνα*. Μέσα από τα λεγόμενα του για το χαρακτήρα και την προσωπικότητα των βιογραφουμένων, διαγράφονται με σαφήνεια τα πιστεύω του και οι απόψεις του για τους ανθρώπους, αλλά και την πολιτική επικαιρότητα και πραγματικότητα. Διαβάζοντας τις βιογραφίες, διαφαίνεται ο συνεχής και αδιάλειπτος απόηχος της Φιλικής Εταιρείας στη σκέψη του Φιλήμονα. Έτσι, συνοπτικά, παρατηρούνται τα εξής:

Στη βιογραφία του **Νικόλαου Σπηλιάδη** (*Αιών* 11/1/1868, 18/1/1868, Υπογραφή Ιω. Φιλήμων), ο Φιλήμων αναφέρει πως, με το θάνατό του, ο Σπηλιάδης αφήνει πίσω του μια οικογένεια αδύνατη και άπορη. Αναρωτιέται, γιατί αυτός ο μεγάλος αγωνιστής διώχθηκε μέχρι θανάτου και καταδικάστηκε σε απραγμία και

¹⁴⁶ Τρικούπης, Σπ., *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως*, τ. Α', Λονδίνο 1862, σελ.7-8.

¹⁴⁷ Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ.Α', Αθήνα 1859, σελ. 126-7.

δυστυχία, χωρίς ποτέ να ασχοληθεί μαζί του ο Τύπος. Απαριθμεί τις σπουδές και τα επαγγέλματα, που άσκησε στο βίο του, τονίζοντας την παραμονή και εργασία του στην Οδησό, στην οποία «εσπαργανούσε τότε (1817) η Εταιρία των Φιλικών, σκοπούσα την πολιτικήν ανόρθωσιν της πατρίδος». Αναφέρεται στην προσέγγιση του Σπηλιάδη από το Σκουφά και τη Φιλική Εταιρεία, αλλά και την αρχική άρνησή του στη μύηση, λόγω παρανόησης για τη δράση της Εταιρείας. Όπως αναφέρει ο Φιλήμων, πολλοί ήταν αυτοί που είχαν παρανοήσει και δεν είχαν καταλάβει, πως «εξ αφετηρίας μικράς προέρχονται έργα μεγάλα». Ο Φιλήμων αναφέρεται εκτενώς και αναλυτικά στην πολεμική και πλούσια διοικητική δράση του θανόντος, στην απαγωγή του από τους γιους του Κολοκοτρώνη και στα *Απομνημονεύματα* που έγραψε, αφήνοντας υλικό και παρακαταθήκη στους επόμενους ιστορικούς. Καταλήγει με την αχαριστία, αποστροφή και περιφρόνηση, που επέδειξε η Πατρίδα, ζητώντας από αυτήν να βοηθήσει την οικογένεια του θανόντος, με σύνταξη και προικοδότηση της κόρης του.

Στη βιογραφία του **Κωνσταντίνου Ράμφου** (*Αιών* 28/10/1871, Υπογραφή Ιω. Φιλήμων), αναφέρεται πως ο θανών πολέμησε στο τακτικό σώμα στρατού, που είχε συστήσει ο Δημήτριος Υψηλάντης, καθώς «ενεπνέετο υπό ενθέρμου πατριωτισμού και τόλμης». Ο Φιλήμων αναφέρεται στη συμμετοχή του θανόντος στη Φιλική Εταιρεία λίγο πριν το 1821, στη δύσκολη πολεμική του δράση και στην εκτενή διοικητική του σταδιοδρομία, όπου «άφησε μνήμην αγαθήν της συνέσεως, της αμεροληψίας και των νομίμων πράξεών του». Συνεχίζει με τη δημοσιογραφική του δράση και την εφημερίδα «ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΚΗ», που εξέδωσε «προς υποστήριξη των αρχών του». Ήταν άνθρωπος «πολιτικόν φέρων χαρακτήραν σταθερόν και πεποιθήσεις αμετάβλητους», με μοναρχικό φρόνημα, χωρίς συμμετοχή στα γεγονότα των 8/9/1843 και 10/10/1862, με πολιτική κλίση αρχικά προς τη Ρωσία και αργότερα, επί Κωλέττη, προς τη Γαλλία, αλλά «υπεράνω δε παντός άλλου θέτων το εθνικό συμφέρον». Αναφέρει το συγγραφικό του έργο, το οποίο επιβεβαιώνει «τον πατριωτισμό αυτού». Κλείνει, εκφράζοντας τη λύπη του για την πολυμελή οικογένεια, που άφησε πίσω του, η οποία είχε οικονομική δυσπραγία και γι' αυτό η ταφή του έγινε με δημόσια δαπάνη, «ιδού και ο Κωνσταντίνος Ράμφος, αρχαίος και ρισοκίνδυνος αγωνιστής, τίμιος λειτουργός του δημοσίου και πλείστα πονήσας, αποβίων εγκατέλειπεν οικογένειαν πολυάριθμον και αδύνατον εν πλήρει δυστυχία!».

Η βιογραφία του **Θ. Κολοκοτρώνη** (*Αιών* 4/5/1872, 8/5/1872) τιτλοφορείται ως «Μονογραφία υπό Ιωάννου Φιλήμονος, αναγνωσθείσα στη συνεδρίαση του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» της 20^{ης} Μαρτίου παρά Γεωργίου Φιλήμονος». Στην εκτενή αυτή βιογραφία, ο Φιλήμων αναφέρεται στο «βίο αυτού επί της επανάστασεως¹⁴⁸, βίον πατριωτισμού και τιμής, βίον μεγάλων ευεργετημάτων προς την πατρίδα και μεγάλων προσωπικών παθημάτων..μετά την επανάστασιν». Επικεντρώνεται στα γεγονότα μετά την Επανάσταση, στη Δίκη του, στις πολιτικές αντιζηλίες και στα πολιτικά παιχνίδια, στα οποία ενεπλάκη, καθώς «δυστυχώς η Ελλάς υπήρχε μετασηματισμένη σε παλαιότερα πολιτικών αντιζηλιών». Υπήρξε σεβαστός και αγαπητός σε πολλούς, αλλά «επίφθονος και μισητός» από λίγους, γεγονός, όμως, που οδήγησε στην άδικη φυλάκισή του. Όμως, ο άνθρωπος που πολέμησε το 1821, «έζησε αγαπώμενος και τιμώμενος» και «το όνομά του διαιωνίσθη εν τη Ελλάδι», ενώ όσοι τον συκοφάντησαν «απέθανον πολιτικώς» και «εκείνων η μνήμη απώλετο». Τάφηκε μαζί με άλλους ένδοξους άνδρες και «μετά του θανάτου ετελείωσαν και οι αμαρτίες του ανδρός».

Τέλος, η βιογραφία του **Ιω. Παπαρρηγόπουλου** (*Αιών* 21/11/1874)¹⁴⁹ τιτλοδοτείται ως «Λόγος Επιτάφιος εις Ι. Παπαρρηγόπουλον υπό Τιμολέοντος Φιλήμονος»¹⁵⁰. Ο Ιωάννης Παπαρρηγόπουλος υπήρξε «εταίρος Φιλικός από του 1818, πάσαν την εκ της αξιωματικής θέσεώς του δύναμιν προσήνεγκε εις υπηρεσίαν

¹⁴⁸ Αξίζει να σημειωθεί, πως ο Φιλήμων αποφεύγει να θίξει στην εκτενή βιογραφία του το περιστατικό διένεξής του με τον Κολοκοτρώνη στην Τριπολιτσά (Νοέμβριος 1825), που αναφέρεται σε πολλά από τα *Απομνημονεύματα* άλλων αγωνιστών του 1821 (στο : Κολοκοτρώνης, Θ., *Διήγησις*, τ.Α', σελ. 165-6, στο Σπηλιάδης, Ν., *Απομνημονεύματα*, τ. Β', σελ.497, στο Οικονόμου, Μ., *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας*, σελ.566, στο Χρυσανθόπουλος, Φ., *Βίοι Πελοποννησίων Ανδρών*, σελ.286-7 και στο Χρυσανθόπουλος, Φ.,(Φωτάκος), *Απομνημονεύματα*, σελ. 274-7) και σε άλλα έργα (Τρικούπης, Σπ., *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως*, εκδ. γ', τ. Γ', σελ.267), καθώς και από τον ίδιο το Φιλήμονα (*Αιών* 3/8/1841). Το επεισόδιο κατέληξε σε επίπληξη του Κολοκοτρώνη και σε ευχαριστήρια υποσχετική επιστολή προς το Φιλήμονα από το Εκτελεστικό Σώμα (Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., «Ο Ιωάννης Φιλήμων και το έργο του», *ό.π.*, σελ. χνί).

¹⁴⁹ Η βιογραφία είναι δημοσιευμένη μετά το θάνατο του Φιλήμονα, αλλά αναφέρεται από όλους τους μελετητές ως μέρος της εργογραφίας του.

¹⁵⁰ Αξιοσημείωτη είναι η συγκινητική αναφορά του Τιμολέοντα στον πατέρα του, που είχε αποβιώσει λίγους μήνες πριν, που μαζί με τον αποθανόντα φίλο του είχαν αγωνιστεί «κατά του ξένου κατακτητού, τον αγώνα υπέρ της Ορθοδοξίας και του Ελληνισμού, τον αγώνα υπέρ της ευνομίας» (φράση από το *Δοκίμιο της Ελληνικής Επανάστασεως*, Τόμος Α', προλ. σελ. λζ').

της εθνικής ιδέας» και πέτυχε πολλά «δια μόνου του ενθουσιασμού του και της πίστεως στον άγιο αγώνα της Πατρίδος». Γίνεται αναφορά στο ρόλο, που διαδραμάτισε ως «εργάτης άοκνος» στις εξελίξεις πριν την επανάσταση «υπέρ του έργου της ελευθερίας της Ελλάδος», αλλά και κατά τη διάρκεια, όπως συνέβη στη συνθήκη της Πέτρας και στους αγώνες ελευθέρωσης της Δυτικής Ελλάδας. Εκφράζει την απογοήτευση για το σβήσιμο της εθνικής μνήμης, «ελησμονήσαμεν, ότι ενίκησαν οι πατέρες ημών, διότι επίστευσαν εις εαυτούς και εις την ιερότητα του αγώνος, διότι επίστευσαν εις τον ελληνισμόν...». Κλείνει τον επιτάφιο λόγο με το «Αιωνία σου η μνήμη, πιστέ της ελληνικής ελευθερίας Στρατιώτα!».

Μελετώντας τις ανωτέρω βιογραφίες, ξεδιπλώνεται η έντονη προσωπικότητα του Φιλήμονα, που εμμένει στις ηθικές αξίες που πρέσβευε, ακόμα και κοντά στο τέλος της ζωής του. Σταθερός πάντα στην πίστη του για την ύψιστη σημασία και αξία του ρόλου της Φιλικής Εταιρείας στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων, οι οποίοι πενήντα χρόνια μετά παραμένουν ελεύθεροι να καθορίζουν τις τύχες τους, μέσα από ένα ευνομούμενο και κοινοβουλευτικό σύστημα, στις ιδιάζουσες πάντα συνθήκες του νεοελληνικού Κράτους. Έτσι, διαβάζουμε τις αναφορές στο Σπηλιάδη και στο Ράμφο για τη σχέση τους με τη Φιλική Εταιρεία, την οποία και εξαίρει ως κάτι πολύ σημαντικό, που στιγμάτισε το βίο τους. Στον αντίποδα αυτής της εξυψωτικής σχέσης, αντιπαραθέτει τη στάση της Πατρίδας απέναντί τους. Μια Πατρίδα, που δεν έχει μνήμη και αφήνει στη λήθη τη συμβολή όλων, όσοι πάλεψαν για την Ελευθερία της. Κι εδώ, μπορούμε να διακρίνουμε με σιγουριά, πλέον, το κυριότερο κίνητρο, που ώθησε το Φιλήμονα στη συγγραφή και δημοσίευση του Δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία: η διατήρηση της εθνικής μνήμης, η παρουσίαση της προεπαναστατικής δράσης, που ήταν το εφαλτήριο της Επανάστασης, η δημοσιοποίηση των προσώπων και των πράξεων, που αποτέλεσαν τον κινητήριο μοχλό και που απαιτούν την εθνική δικαίωση, όχι αποκλειστικά μέσα από προνόμια και δημόσιες θέσεις, αλλά κυρίως από τη δημόσια αναγνώριση και την εθνική ευγνωμοσύνη, την οποία ο Φιλήμων θεωρεί απύσχα. Μια απουσία που αποτυπώνεται στη δεινή οικονομική κατάσταση, στην οποία περιήλθαν οι ίδιοι, αλλά και οι οικογένειές τους. Ο Φιλήμων δίνει μεγάλη σημασία στην πολιτική και ιδιωτική δράση των βιογραφούμενων, που αποδεικνύει το χαρακτήρα τους. Θα μπορούσε, κάποιος, να διακρίνει την απαισιοδοξία του αγωνιστή Φιλήμονα, που βλέπει τις

προσδοκίες του Αγώνα να μη μετουσιώνονται σε πραγματικότητα. Αντίθετα, η πραγματικότητα ξεπερνάει όνειρα και επαναστατικές ιδεολογίες και συγκροτείται με ρεαλιστικούς πολιτικούς όρους, διαρκώς τροποποιούμενους σε ένα δυναμικό συγκρουσιακό πολιτικό πεδίο.

Στην ιστοριογραφία του και στην εργογραφία του γίνεται συστηματική και εκτενής αναφορά «μη στερούμενη και απολογητικού χαρακτήρος υπέρ των Υψηλάντων»¹⁵¹, των οποίων το Αρχείο κατείχε και χειριζόταν ο Φιλήμων. Εκτός από τα Δοκίμια, στα οποία η παρουσία τους είναι εμφανής, πλείστες αναφορές έχουν καταγραφεί και στα άρθρα των εφημερίδων που εξέδωσε. Κατά τη διάρκεια της μικρής έκτασης έρευνας για την παρουσία της Φιλικής Εταιρείας στον Τύπο, η οποία ακολουθεί, εντοπίζονται αναφορές του Φιλήμονα στην εφημερίδα του ο *Χρόνος*. Συγκεκριμένα, παρατίθενται τα άρθρα του, στα οποία υπάρχουν αναφορές στην οικογένεια Υψηλάντη:

Στο αρ.15 (18/6/1833) άρθρο περί Φαναριωτισμού, ξεχωρίζει κάποιους Φαναριώτες και αναφέρεται στο επιχειρηματικό πνεύμα του Κωνσταντίνου Υψηλάντη και των γιών του.

Στο αρ. 18 (29/6/1833) άρθρο για το ελληνικό δάνειο, αναφέρεται στο Δημήτριο Υψηλάντη και στη στήριξή του στην ιδέα της μοναρχίας, όπως και ο Καποδίστριας.

Στο αρ. 22 (13/7/1833) άρθρο περί Φαναριωτισμού, αναφέρεται στη Φιλική Εταιρεία και τη φήμη για τον επικεφαλής αυτής Αλέξανδρο Υψηλάντη. Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται στα προτερήματα και μειονεκτήματα του χαρακτήρα του Δημητρίου Υψηλάντη: «αγαθός εις την ψυχήν.. ένθης προς την ελευθερίαν της πατρίδος..όχι οξύνους.. φιλότιμος και γενναίος εις τους κινδύνους.. όχι όμως δραστήριος.. υπομονητικός.. απέχων από πάσαν αισχροκέρδειαν..φιλόδοξος εις άκρον..άπειρος της πρακτικής πολιτικής ..και ανίκανος να σχηματίσει εις τον εαυτόν του κέντρον

---

¹⁵¹ Φωτιάδης, Ε.Π., (επιμ.), «Ιωάννης Φιλήμων», βιογραφικό σημείωμα στο *Νεοελληνική Ιστοριογραφία*, τόμος Α', Αετός Α.Ε, Αθήνα 1954, σελ.86.

δυνατόν μιας τάσεως». Ο Φιλήμων, εδώ, εμφανίζεται αμερόληπτος και κρίνει τα υπέρ και κατά του Δημητρίου Υψηλάντη, με τον οποίο συνεργάστηκε στενά.

Στο αρ. 33 (20/8/1833) άρθρο για τον Τακτικό Στρατό αναφέρεται θετικά στη δημιουργία του Ιερού Λόχου από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη και στη δημιουργία σώματος στρατού από το Δημήτριο Υψηλάντη. Στο ίδιο φύλλο και στη συνέχεια του άρθρου για την Ευρώπη, αναφέρεται στην αποδοχή της αρχηγίας της Φιλικής Εταιρείας από τον Αλέξανδρο Υψηλάντη.

Οι ανωτέρω σύντομες αναφορές του Φιλήμονα για τα μέλη της οικογένειας Υψηλάντη αποτέλεσαν την αρχή ενός υπερασπιστικού και, πολλάκις, υμνητικού λόγου του συγγραφέα, που εκφράστηκε εκτενώς, κυρίως, μέσω των ιστορικών Δοκιμίων, αλλά και άμεσα με τη μελέτη του «Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάνται». ¹⁵²

Στην εισαγωγή του κειμένου κάνει μια ιστορική αναδρομή στην οικογένεια Υψηλάντη, από την εποχή Αυτοκρατορίας του Ιουστινιανού, για να καταλήξει στον Κωνσταντίνο Υψηλάντη, πατέρα των αδελφών Υψηλάντη, ο οποίος άφησε στο γιο του Αλέξανδρο «διαθήκην ιεράν τους ακόλουθους λόγους «Υιε μου, μη λησμονήσης ποτέ, ότι οι Έλληνες μόνον εις εαυτούς πρέπει να στηρίζονται, όπως γίνωσιν ελεύθεροι». Αλήθεια θεία!». Ήθελε, όπως γράφει ο ίδιος, με την εισαγωγή να δείξει «οίον πνεύμα εθνικόν, οίον ελληνισμόν και διαγωγήν γενναίαν εβεβαίωσαν, εις μετά τον άλλον, οι πρόγονοι του αρχηγού της ελληνικής επαναστάσεως Αλέξανδρου Υψηλάντου, καίτοι διατελούντες υπό την μάχαιραν τυραννίας αγρίας και αιμοδιψου». Ήθελε να δείξει πως οι αδελφοί Υψηλάντη είχαν το βάρος μιας μεγάλης και βαριάς κληρονομιάς, που δεν τους επέτρεπε να παρεκκλίνουν από το μόνο σκοπό της ζωής τους «την ευγενεστέραν των ιδεών, ήτις ην της πατρίδος η σωτηρία». Ο σκοπός αυτός τους κράτησε μακριά από την ατομική φιλοδοξία και τη μεροληψία, αφού «ούτε ζωής

---

¹⁵² Φιλήμων, Ιω., «Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης», δημοσιευμένη στο *Εθνικό Ημερολόγιο Μαρίνου Π. Βρεττού*, 1863, σελ.136-152, ¹⁵² και αναδημοσιευμένη στο Φωτιάδης, Ε.Π., (επιμ)., «Ιωάννης Φιλήμων», βιογραφικό σημείωμα στο *Νεοελληνική Ιστοριογραφία*, τόμος Α', Αετός Α.Ε, Αθήνα 1954, σελ. 86-99.

ή αξιωμάτων, ούτε κόπων ή χρημάτων, εφείσθησαν οι μακάριοι εκείνοι άνδρες, τα πάντα τοις πάσι γινόμενοι».¹⁵³

Το κείμενο για τον Αλέξανδρο Υψηλάντη¹⁵⁴ αποτελεί έναν ύμνο για τον Αρχηγό της Φιλικής Εταιρείας. Αφού έλαβε τη διαθήκη από τον πατέρα του, «προωρίσθη, ίνα εκπληρώση τας ευχάς της πατρίδος...κληρονόμος πιστός της παραδόσεως των πατριωτών προγόνων αυτού, φύσει και ήθει συγκροτημένος δια έργα μεγάλα....μιαν δε μόνην είχε λατρεία εγκάρδιον την προς την Ελλάδα, ως Υψηλάντης». Όταν του δόθηκε η ευκαιρία να αποδείξει αυτή τη λατρεία, «δια ταύτα έτοιμος έδωκε χείρα εις τους πατριώτας της Φιλικής Εταιρείας κατά το 1820 και ετοιμότερος ετέθη επικεφαλής του μεγάλου έργου της εθνικής σωτηρίας». Ο αντιπρόσωπος της οικογενείας Υψηλάντη «εβεβαίωσεν εαυτόν άξιον στρατιώτη, ..ου μόνον ως Υψηλάντης δια καταγωγήν ένδοξον, αλλά και ως Αλέξανδρος δια προσωπικά πλεονεκτήματα και αριστείας». Ο Φιλήμων αναφέρεται στην απόφασή του να ξεκινήσει τον αγώνα το 1821 από τις Ηγεμονίες μαζί με τα αδέρφια του, Νικόλαο και Γεώργιο, ενώ, παράλληλα, ο Δημήτριος πήγε στην Πελοπόννησο. Η απόφασή του αυτή «ήτο δια τον Υψηλάντη η αρχή και το τέλος της καταστροφής αυτού». Δεν κρίνει ως ανεπιτυχή την αποτυχία της επανάστασης στις ηγεμονίες, αλλά τη θεωρεί πράξη ύψιστης αυταπάρνησης «τις ερωτώμεν, ετόλμα τοιαύτην απόλυτον αυταπάρνησιν υπέρ του όλου, τοιαύτην εν γνώσει προσωπικήν θυσίαν υπέρ της πατρίδος; εκείνος, βεβαίως, όστις εγνώριζεν, ότι «οι πρόγονοι αυτού εθυσιάσθησαν δια τον αυτόν σκοπόν.... ούτω και συ ηρνήθης τα πάντα υπέρ της πατρίδος, εθυσιάσας εκατομμύρια, έβαλες δε τον πρώτον της ελευθερίας λίθον, υπέστης εξαιρετές περίπου μαρτύριον σκληρόν και είδες κατεστραμμένην την μεγάλην και ένδοξον οικογένειαν, ης προΐστασο. Την αποστολήν σου ουδείς άλλος των Ελλήνων υπισχνείτο ή ηδύνατο». Τα λόγια του Φιλήμονα προσπαθούν να αποκλείσουν από το μυαλό των Ελλήνων σκέψεις, που θα έθεταν τον Αλέξανδρο στο στόχαστρο αρνητικών χαρακτηρισμών.

---

¹⁵³ Φιλήμων, Ιω., «Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάνται» στο Φωτιάδης, Ε.Π., (επιμ), *Νεοελληνική Ιστοριογραφία*, τόμος Α΄, Αετός Α.Ε, Αθήνα 1954, σελ.89.

¹⁵⁴ ό.π., σελ. 91-93.

Στο κείμενο του Φιλήμονα για το Δημήτριο Υψηλάντη¹⁵⁵ δεν υπάρχουν τα μειονεκτήματα, που περιέγραψε στο άρθρο του στο *Χρόνο*. Υπάρχει, μόνο, εξιστόρηση του στρατιωτικού και διοικητικού ρόλου, που διαδραμάτισε, με ύφος υμνητικό και εξυψωτικό, όχι μόνο για το Δημήτριο Υψηλάντη, αλλά για όλη την οικογένεια. Χαρακτηριστικά, παρατίθενται φράσεις του κειμένου, που επιβεβαιώνουν και ενισχύουν τη μεροληπτική στάση του Φιλήμονα σε αυτό το κείμενο:

«Η οικογένεια των Υψηλάντων ουχί μόνον προεκήρυξε τον πόλεμον δια του Αλέξανδρου, αλλά και συνηγωνίσθη καθ'όλην αυτού την περίοδον δια του Δημητρίου». Θεωρεί πρωτεργάτη του πολέμου τον Αλέξανδρο, αποφεύγοντας να θίξει το ζήτημα της μεγάλης αποτυχίας, που ακολούθησε. Συνηθίζει να αναφέρει τους προγόνους, των οποίων άξιος συνεχιστής ήταν ο Δημήτριος. Έτσι, «και ο Καποδίστριας εξετίμησεν ειλικρινείας τους προγονικούς και προσωπικούς υπέρ της πατρίδος αγώνας του Δημητρίου Υψηλάντη», ο οποίος «ουδ'έψευσε την παράδοσιν των προγόνων αυτού, βεβαιώσας, ως εκείνοι, οίαν τις οφείλει αυταπάρνησιν, τιμιότητα και καρτερίαν δια την ελευθερίαν και την εκ ταύτης μόνης πηγάζουσαν αληθή ευδαιμονίαν της πατρίδος».

Ο Δημήτριος χαρακτηρίζεται «ως εθνάρχης υποδεχθείς παρά των Ελλήνων... αγαπητόν και σεβαστόν το όνομα της οικογενείας αυτού, αγαπητότερον και σεβαστότερον ανέδειξε ούτος, δι' ήν εβεβαίωσεν αρετήν και αξιοπρέπειαν, .. πατριωτισμόν δυσπαράμιλλον εν τοις εθνικαίς ανάγκαις αι γενναιότητα έξοχον... Οικεία ήσαν αυτώ πλεονεκτήματα η ευσέβεια, η αγαθότης, η μετριοφροσύνη, η μία ιδέα προς την ελευθερίαν... η υπομονή, ..η εμψύχωσις του λαού εις τα δυστυχίας και το θάρρος των στρατιωτών προς τους κινδύνους».

Από τις ενέργειες του Δημητρίου, για το διάστημα 1821-1832 που εξιστορεί, απουσιάζουν η φιλοδοξία, η αισχροκέρδεια, η πολεμική απειρία και η ανικανότητα οργάνωσης και συντονισμού, που είχε περιγράψει ο Φιλήμων στο *Χρόνο*. Αντίθετα, εμφανίζεται να συντονίζει και να διευθύνει με επιτυχία, όσα ανέλαβε. Αντιδρά και

---

¹⁵⁵ ό.π., σελ. 94-99.

παρεμβαίνει, «μόνος ο Δημήτριος Υψηλάντης αντετάχθη παρρησία» εναντίον της Γ΄ Εθνοσυνέλευσης, με «αναλλοίωτους τας αρχάς και ισχυράς τας πεποιθήσεις, ως οι πρόγονοι αυτού, είχε» στα ζητήματα συμβιβασμού με την Τουρκία και προστασίας της Ελλάδας από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Ακόμα, «μόνος ο Δημήτριος Υψηλάντης ..ως πολίτης απλούς διεμαρτυρήθη δια του πατριωτικότερου ενταυτώ και εντονώτερου τρόπου» μετά την πτώση του Μεσολογγίου για τις πολιτικές ενέργειες που έγιναν. «Αυτήν ο Δημήτριος Υψηλάντης καθείξε την υπέρτιμον θέσιν εν τη ιστορία της αναγεννωμένης Ελλάδος... η διαμαρτυρία αυτού τιμά την πατρίδα, και δια του λαμπρότερου προβάλλει στεφάνου δόξης το όνομα των Υψηλάντων». «Ο Δημήτριος Υψηλάντης, πιστεύων εις την αλήθειαν και το καθήκον αυτού, αναπεπαυμένην είχε την συνείδησιν..την αγάπη και τον αυτόν σεβασμόν των πολιτών έχαιρε», αλλά οι αντιπρόσωποι της πατρίδας εξέλαβαν τις αντιδράσεις του ως προσβολή και «απέκλειον αυτόν του τίτλου και των δικαιωμάτων του πολίτου» για ένα διάστημα, μέχρι τη δικαίωσή του και την κατοχή εκ νέου των πολιτικών του δικαιωμάτων, κατά το οποίο «έπαθεν υβρισθείς, αποκλεισθείς, κινδυνεύσας».

Ο Φιλήμων κλείνει το κείμενό του με αναφορά στη λανθασμένη, για τον ίδιο, καθιέρωση της 25^{ης} Μαρτίου 1821 ως ημέρα έναρξης της Επανάστασης. Πίστευε πως αυτό «ηδίκησε τους από του Φεβρουαρίου κηρυχθέντας και πρωταγωνισθέντας εν ταις ηγεμονίαις, διαγράψας ως εν μηδέν τας τοσαύτας ενδόξους θυσίας τούτων υπέρ της όλης πατρίδος». Θέλει να διατηρήσει σε περίοπτη και εξέχουσα θέση στην εθνική μνήμη τη δράση των Υψηλάντηδων. Ο Φιλήμων πιστεύει πως τα γεγονότα θα δικαιώσουν την οικογένεια Υψηλάντη, «δικαία όμως και αμερόληπτος η ιστορία, αύτη η αληθής φωνή των γεγονότων, θέλει και ορίζει την μεν αρχήν της Επαναστάσεως από της 24 Φεβρουαρίου του 1821 εν τω ονόματι του ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΥΨΗΛΑΝΤΟΥ, το δε τέλος της επαναστάσεως κατά την 15 Σεπτεμβρίου του 1829 εν τω ονόματι του ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΥΨΗΛΑΝΤΟΥ». Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τα κεφαλαία γράμματα, που χρησιμοποιεί για τη γραφή των ονομάτων. Δείχνει, ίσως, την επιθυμία του να παραμείνουν τα ονόματα των Υψηλάντηδων με κεφαλαία γράμματα στην Ιστορία, ως πρωταγωνιστές και να μην παραγραφούν, να μη σβηστούν από την εθνική μνήμη, ως μη σημαντικά ή και με μια βαριά αρνητική πολιτική σκιά πάνω τους.

Στην ίδια κατεύθυνση είχε κινηθεί ο Φιλήμων και στο *Δοκίμιο περί της Ελληνικής Επανάστασης*, όπου όλος ο Δεύτερος Τόμος είναι αφιερωμένος στην οικογένεια Υψηλάντη, από τον ΙΓ΄ αιώνα και μέχρι το θάνατο του Αλέξανδρου Υψηλάντη. Στα Προλεγόμενα του Τόμου Β΄ αναφέρεται στην ιστορία της οικογένειας Υψηλάντη, στις διπλωματικές τους σχέσεις με την Τουρκία, παραθέτοντας επίσημα έγγραφα, και στις πολιτικές ενέργειες τους με μόνο στόχο την ελευθερία. Επίσης, αναφέρεται σε λόγο του Καποδίστρια το 1828, στον οποίο παραδέχτηκε την αξία του Υψηλάντη. Το Κεφάλαιο Α΄ είναι το εκτενέστερο και είναι όλο αφιερωμένο στην Οικογένεια Υψηλάντη, ως σημαντικό και με υψηλή αξία μέρος της Ελληνικής Ιστορίας. Ξεκινά η «Ιστορική διασημότης των Υψηλαντών από του αιώνος ΙΓ΄» και φθάνει έως την ανατροφή του Αλέξανδρου Υψηλάντη, τη στρατιωτική του υπηρεσία και την ανάληψη της αρχηγίας της Εταιρείας. Τα Κεφάλαια Β΄-Ι΄, αναφέρονται αναλυτικά και εκτενώς στη δράση του Αλέξανδρου Υψηλάντη από την ανάληψη της αρχηγίας και μέχρι το θάνατό του, ύστερα από πολυετή φυλάκιση και προβλήματα υγείας. Ο τόμος κλείνει με «κρίσεις περί Αλέξανδρου Υψηλάντη», όπως αναφέρει ο ίδιος ο ιστορικός στα περιεχόμενα του. Θεωρεί πως η δυσκολία του Αγώνα ήταν στην εκκίνησή του, καθώς αυτή ήταν «το ήμισυ του παντός». Έτσι, «τοιούτος κρίνεται ο Υψηλάντης, ήρωας ηθικός, αλλά ουχί ως τις στρατηγός», αλλά «την κεφαλήν του στέφουσιν η ώθησις και η επιτυχής τ του αγώνος έναρξις... όλως εθνισμός και ειλικρίνεια, εγένετο τοις πάσι τα πάντα, και υπέρ της πατρίδος κατέβη εις το στάδιον των κινδύνων και της προνοουμένης προσωπικής αποτυχίας και θυσίας». Θεωρεί, λοιπόν, δευτερεύον το ζήτημα της στρατιωτικής αποτυχίας και κατακρίνει αυτούς που με «εωσφόρο εγωισμό, και ελεεινή ακρισία, και συνήθη μεμψιμοιρία και καθ' έξιν ψιττακισμό, εγέννησαν κατηγορίας»¹⁵⁶. Προκρίνει τους σκοπούς του Υψηλάντη και όχι τα αποτελέσματα των ενεργειών του, προσπαθώντας, ακόμη μια φορά, να διαγράψει κάθε αρνητική κριτική.

Η συχνότητα και η ένταση των ένθερμων αναφορών δημιουργεί την προβληματική γύρω από το ποιο ήταν το βαθύτερο κίνητρο επιλογής της δημοσίευσης της δράσης της Εταιρείας. Η απόδοση τιμής προς τους τολμηρούς

---

¹⁵⁶Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό.π, τ. Β΄, σελ..233.

υποκινητές της Φιλικής Εταιρείας ή ένας κατάλληλος τρόπος πολιτικής χειραγωγίας, για να προβληθεί η οικογένεια Υψηλάντη και η συμβολή της; Απόδοση φόρου τιμής στη συλλογική μνήμη ή ανάγκη ανάδειξης της ισχυρής σχέσης και των δεσμών με την οικογένεια Υψηλάντη; Τα όρια είναι ασαφή και περιπλέκονται, χωρίς να μπορούμε να καταλήξουμε με σιγουριά προς τα πού γέρνει η πλάστιγγα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην πορεία της εργασίας μας απασχόλησαν τα ερωτήματα: Υπό ποιους όρους, σε ποιο πλαίσιο και με τι χαρακτηριστικά η ιστορία της Φιλικής Εταιρείας γίνεται αντικείμενο της δημόσιας έρευνας και μνήμης, στις πρώτες δεκαετίες του ανεξάρτητου ελληνικού Βασιλείου και της Ευρώπης της Παλινόρθωσης.

Ειδικότερα προς επεξεργασία τέθηκαν τα εξής: α) πώς, από την απόκρυψη/επισκίαση πριν και κατά την Επανάσταση, οδηγούμαστε στην αποκατάσταση της συμβολής και β) πώς από την πρώτη έκδοση φτάνουμε στη δεύτερη αναθεωρημένη (ανασύσταση της διαδρομής και ανάλυση των διαφορών).

Η Ελληνική Επανάσταση υπήρξε το μόνο επαναστατικό κίνημα του Πρώτου Κύματος των Επαναστάσεων (1820-1824), που είχε επιτυχή έκβαση.¹⁵⁷ Διαδραμάτισε, έτσι, το ρόλο ενός επιτυχημένου πρότυπου, στα χνάρια του οποίου «πάτησαν» οι Επαναστάσεις του Δεύτερου (1829-1834) και του Τρίτου (1848) Κύματος των Επαναστάσεων. Εσκεμμένες και οργανωμένες επαναστάσεις, που εμπνεύστηκαν από τη μεγάλη αυθόρμητη Γαλλική Επανάσταση και τον απόηχο των Ναπολεόντειων πολέμων, που δημιούργησε προϋποθέσεις για τη συγκρότηση της νεωτερικής ιδέας του Έθνους και του Εθνικού, ως γέννημα μιας Διεθνικής Διαδικασίας.

Στην περιοχή του υπόδουλου Ελληνισμού, με όποια κοινωνικο –πολιτικό - θρησκευτική διάσταση νοείται αυτός, στα πλαίσια της Τουρκοκρατίας, η συνωμοτική οργάνωση είναι σχεδόν υποχρεωτική, με τη μυστικότητα ως επιλογή σε ένα περιβάλλον ανεπτυγμένης δημοσιότητας και ανάπτυξης. Σε αυτό το περιβάλλον δημιουργήθηκε η Φιλική Εταιρεία, που εμφανίστηκε αποκαλυπτικά στο προσκήνιο το 1834 από τον Ιωάννη Φιλήμονα (εκδότη, συντάκτη και τυπογράφο των Εφημερίδων «Χρόνος» και «Αιών») με το *Δοκίμιο Περί της Φιλικής Εταιρείας*.

---

¹⁵⁷ Hobsbawm, E.J., *Η εποχή των επαναστάσεων*, ό. π., σελ. 162.

Κύριος σκοπός του *Δοκίμιου του 1834*, το οποίο τυπώθηκε στο Ναύπλιο και κυκλοφόρησε σε έναν τόμο, ήταν η περιγραφή αιτίων και μέσων, μέσω των οποίων επετεύχθη η Ελληνική Επανάσταση του 1821, φιλτραρισμένα, όμως, μέσα από το ρόλο που διαδραμάτισε η Φιλική Εταιρεία. Το συγκεκριμένο εγχείρημα κατέστη δύσκολο λόγω της ιδιαίτερης και μυστηριώδους φύσης της Εταιρείας, που λειτουργώντας συνωμοτικά μακριά από τη δημοσιότητα, καθιστούσε υποχρεωτική τη μυστική διατήρηση των εγγράφων.

Όπως αναφέρει ο ιστορικός στα Προλεγόμενα του *Δοκίμιου*, δεν υπήρχε η παρακαταθήκη κανενός Αρχείου, παρά μόνο ενός ατελούς, που εμφανίστηκε κατά την αναγόρευση του Αλέξανδρου Υψηλάντη, με μια σειρά από έγγραφα, ο αριθμός των οποίων και πάλι δεν ήταν ικανός να καλύψει το κενό γύρω από τη Φιλική Εταιρεία και τις ενέργειές της. Επίσης, τα σχετικά έγγραφα βρίσκονταν σε διάφορες πόλεις, πολλά από τα οποία χάνονταν μαζί με τους κατόχους τους ή καταστρέφονταν από αυτούς εξαιτίας του φόβου των τυράννων.

Θέλοντας να είναι συνεπής και όσο το δυνατόν έγκυρος, συνέλεξε έγγραφα, τα λεγόμενα από τον ίδιο Αξιοματικά, έχοντας πρόσβαση από τον Ιούλιο του 1822 στο αρχείο και τις πληροφορίες του Δημητρίου Υψηλάντη, στο γραφείο του οποίου εργάστηκε. Προσπάθησε να συλλέξει, όσο το δυνατόν, έγκυρες πληροφορίες. Στο ελλιπές αυτό, από πληροφορίες, πλαίσιο ο ιστορικός βασίζει τον τίτλο του πονήματός του: *Δοκίμιο*, για να προσδώσει σε αυτό την έννοια του ατελούς, για να προϊδεάσει για πιθανά λάθη και παραλείψεις, αφήνοντας ανοιχτή μια μελλοντική διαδικασία συλλογής νέων εγγράφων, που θα δώσουν στον ίδιο ή σε μέλλοντες ιστορικούς να ξαναγράψουν την Ιστορία, ελπίδα που ευοδώθηκε για τον ίδιο με τη συγγραφή του Πρώτου Τόμου στο *Δοκίμιο Περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, που αποτέλεσε την ανασκευή αλλά και συμπλήρωση αυτού περί της Φιλικής. Ο πρώτος αυτός τόμος είναι αφιερωμένος εξ ολοκλήρου στη Φιλική Εταιρεία και διορθώνει, αναθεωρεί, συμπληρώνει και επανατοποθετεί στη σωστή τους θέση τα γεγονότα.

Από τη συγγραφή του πρώτου *Δοκίμιου*, στο οποίο θεωρήθηκε ο Αναγνωστόπουλος ένας από τους τρεις ιδρυτές και ο Ξάνθος ένα όχι και τόσο ευυπόληπτο μέλος της Εταιρείας, άλλαξαν ή προστέθηκαν άλλες παράμετροι, που οδήγησαν τον ιστορικό στην ανασκευή του ίδιου του έργου του. Κρίσιμο και καίριο

γεγονός στάθηκε η έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Εμμανουήλ Ξάνθου το 1845, που αλλάζει τα δεδομένα γύρω από την Εταιρεία και που δημιουργεί την αίσθηση υποχρέωσης του ιστορικού προς τον Ξάνθο για επανόρθωση των λαθών του στο Δοκίμιο. Μέσα από τα *Απομνημονεύματα* του ο Εμμανουήλ Ξάνθος, κατέθεσε την άποψή του, ρίχνοντας φως στα πρώτα χρόνια της Εταιρείας, την Ίδρυση, τους Ιδρυτές, τις δραστηριότητές της, αλλά και ανατρέποντας με συμπληρωματικό τρόπο το από του 1834 δημοσιευμένο Δοκίμιο του Ιωάννη Φιλήμονα. Η έκδοση του *Δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία* αποτέλεσε το εναρκτήριο λάκτισμα για τη διαμάχη περί της Αρχής της Φιλικής Εταιρείας, που κράτησε χρόνια, χωρίς, τελικά, να ρίξει το άπλετο φως που απαιτούσε ο Φιλήμων, αλλά και η ιστορική έρευνα.

Επίσης, στη διάρκεια των ετών, ο ιστορικός κατάφερε να συγκεντρώσει πλήθος άλλων εγγράφων και το κυριότερο, ένα μέρος του Αρχείου της Εταιρείας. Τα έγγραφα είχαν βρεθεί εντός και εκτός της Ελλάδας, από τους κατόχους ή τους απογόνους τους, που ήθελαν να συνεισφέρουν στη διάσωση αυτού του παρελθόντος τμήματος της Ελληνικής Ιστορίας. Επιπρόσθετα, ο ιστορικός ήταν τότε πιο ώριμος και μπορούσε να εκτιμήσει διαφορετικά τα γεγονότα. Θεωρούσε πολύ σημαντικό για έναν ιστορικό να έχει έγγραφο υλικό, που θα στηρίζει το έργο του, αλλά και κριτικό πνεύμα, για να μπορεί να διαβάσει σωστά το περιεχόμενο των εγγράφων και να εκτιμήσει σε αυτό την προέλευση, την αλήθεια ή το ψέμα.

Ο Φιλήμων, άνθρωπος αρχών και αξιών, θεωρούσε χρέος του προς τις μελλοντικές γενιές του Ελληνικού Έθνους, να αφήσει μία ιστορική παρακαταθήκη. Εξιστόρησε την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας με όσα δεδομένα μπόρεσε να συλλέξει από τις πηγές, φιλτράροντάς τα με σύνεση και κριτική σκέψη. Θέλησε να αποτίσει φόρο τιμής στους πρωτεργάτες ιδεολόγους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας και στους τολμηρούς μνημένους σε αυτήν, που έδρασαν στην κατεύθυνση της δημιουργίας κατάλληλων προϋποθέσεων, για μία επανάσταση των υπόδουλων Ελλήνων ενάντια στην καταπίεση και την ανελευθερία. Και, όπως γράφει και ο Β. Παναγιωτόπουλος, «η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας αποτελεί τη σπουδαιότερη πολιτική ενέργεια του υπόδουλου ελληνισμού»....όπου «μέσα σε ένα πνεύμα νεωτερικότητας, τέθηκε το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης με νέους όρους... με βάση τα νεωτερικά

προτάγματα του πολιτικοποιημένου Διαφωτισμού». ¹⁵⁸ Η δράση της συνετέλεσε στην, πρώιμη κατά πολλούς, έναρξη της ελληνικής επανάστασης, όπου «η άμεση επιτυχία της ήταν η δημιουργία του νέου, ανεξάρτητου από την οθωμανική αυτοκρατορία, κράτους με ομοιογενή πληθυσμό», αλλά «αν χρησιμοποιούσε κανείς κριτήρια εθνικιστικά για να την αποτιμήσει, θα έλεγε ότι η Επανάσταση είχε αποτύχει σε δύο βασικά σημεία» ¹⁵⁹. Τα δύο αυτά σημεία ήταν που «πλήγωναν» τον αγωνιστή Φιλήμονα: η ευρωπαϊκή κηδεμονία, που έκανε αισθητή την παρουσία της την οθωνική περίοδο και, το μεγαλύτερο «αγκάθι», η αποτυχία απελευθέρωσης όλων των Ελλήνων από τη μισητή οθωμανική τυραννία και η μη ενσωμάτωσή τους σε ένα ενιαίο ελληνικό κράτος. Τα ιδεώδη, για τα οποία είχε αγωνιστεί σωματικά αλλά και λεκτικά, δεν κατάφεραν να μετουσιωθούν και να πραγματοποιθούν στο σύνολό τους. Άφησαν ένα ανεκπλήρωτο κενό και ανάμικτα συναισθήματα. Απογοητευμένος από τη μετεπαναστατική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, ο Φιλήμων θέλει να διατηρήσει ζωντανή τη μνήμη ¹⁶⁰ της συλλογικής συνείδησης και της επιτυχημένης επαναστατικής οργανωτικής δραστηριότητας.

Ο Φιλήμων, όμως, εκτός από ενεργός πολίτης και ένθερμος πατριώτης, είναι και άνθρωπος και ως εκ τούτου, πολλές φορές, οι υποκειμενικές του απόψεις υπερσχύουν της αξιολογικής του ουδετερότητας. Έτσι, οι ισχυροί μακρόχρονοι και αδιαμφισβήτητοι δεσμοί του με την οικογένεια Υψηλάντη δεν μπορούν να μην επηρεάσουν τη σκέψη και το λόγο του. Υπάρχουν συναισθήματα φιλίας, τιμής και ευγνωμοσύνης, τα οποία δεν μπορεί να παραμερίσει και να λειτουργήσει ως ένας ουδέτερος κριτής της πρόσφατης ιστορίας. Αντίθετα, σε κάθε δυνατή ευκαιρία,

---

¹⁵⁸ Παναγιωτόπουλος, Β., «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της Εθνικής Επανάστασης», στον ίδιο (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.9.

¹⁵⁹ Πετρόπουλος, Ι.Α., Κουμαριανού, Αικ., ό.π., σελ.10-11.

¹⁶⁰ Στην κατεύθυνση της διατήρησης της μνήμης, αλλά με τους δικούς της όρους, κινήθηκε και η βαυαρική εξουσία, για την αφήγηση του 1821, καθώς, όπως αναφέρει και Β. Καραμανωλάκης, «η ένταξη του 1821 στο εθνικό αφήγημα είχε ξεκινήσει αμέσως μετά τη δημιουργία του ελληνικού βασιλείου, καθώς το βαυαρικό καθεστώς επιχείρησε να επισημοποιήσει τον Αγώνα, να επιβάλει ουσιαστικά τη δική του εκδοχή γι' αυτόν, καθορίζοντας τη μνήμη του». (στο Καραμανωλάκης, Βαγ., *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2006, σελ.134-135.

προσπαθεί να αποδώσει φόρο τιμής στη μνήμη των μελών της οικογενείας Υψηλάντη, για τους οποίους πιστεύει, πως έδρασαν με αποκλειστικό γνώμονα το εθνικό συμφέρον, ακόμα και αν αυτή τους η δράση οδήγησε σε αποτυχίες. Φαίνεται, διαρκώς, να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην πίστη του για την αξία της συμβολής της Φιλικής στην Παλιγγενεσία και στην προσήλωσή του στην οικογένεια Υψηλάντη. Σε κάθε περίπτωση, όποια και αν ήταν τα κίνητρά του, φανερά ή κρυφά, τον ώθησαν στη δημιουργία ιστορικής παρακαταθήκης για τη Φιλική Εταιρεία. Καθιερώθηκε στο ιστορικό πάνθεον ως ο πρώτος ιστορικός, που έγραψε εκτενώς για τη Φιλική Εταιρεία. Είναι, αδιαμφισβήτητα, ο συγγραφέας που «έφερε» τη Φιλική Εταιρεία από τη μυστικότητα της δράσης στη δημοσιότητα της μνήμης.

Κάνοντας μία αξιολόγηση της μελετώμενης βιβλιογραφίας, εκτιμώ πως η βιβλιογραφία, που μελετήθηκε και αναφέρεται στο Φιλήμονα, αξιολογείται ως ικανοποιητική, αλλά με αρκετές ελλείψεις. Ως πληρέστερη από τις παλαιότερες, και γι' αυτό πολλάκις χρησιμοποιημένη από άλλους μελετητές, αξιολογείται του Αλέξανδρου Δεσποτόπουλου, ο οποίος έχει ασχοληθεί ικανοποιητικά με όλους τους τομείς της ζωής του Φιλήμονα. Οι άλλες παλαιές αναφορές είναι σύντομες και περιορισμένης εμβέλειας. Το 2010 έρχεται στο προσκήνιο η σημαντική εργασία της Έλλης Δρούλια, που συγκεντρώνει και εμπλουτίζει τη ζωή και το έργο του Φιλήμονα. Η αποδελτίωση της εφημερίδας *Χρόνος* του Φιλήμονα αποτελεί ένα περαιτέρω προοδευτικό βήμα στην κατεύθυνση της μελέτης του έργου του ιστορικού.

Κατά την εκπόνηση της εργασίας, διαπιστώθηκαν ελλείψεις και δυσκολίες, λόγω του περιορισμένου χρονικού διαστήματος κατά το οποίο πραγματοποιήθηκε. Έτσι, προκύπτει ανάγκη:

- περαιτέρω μελέτης και ενδελεχούς έρευνας του Αρχείου του Φιλήμονα. Το συγκεκριμένο Αρχείο χαρακτηρίζεται από μεγάλο όγκο, περίπου 5000 εγγράφων, τα οποία δεν είναι οργανωμένα ή κατηγοριοποιημένα. Επίσης, η άσχημη κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα έγγραφα, δυσκολεύει την ανάγνωση, καθώς και την κατανόηση του αποστολέα και του αποδέκτη. Απαιτείται, λοιπόν, μεγάλης χρονικής διάρκειας ατομική παρουσία και προσπάθεια, η οποία δεν είναι εύκολο να διεκπεραιωθεί στη διάρκεια εκπόνησης μιας διπλωματικής εργασίας.

- Απαιτείται, μελλοντικά, πλήρης ιστοριογραφική μελέτη και ανάλυση του ιστορικού έργου του Φιλήμονα.
- Παραμένει προς περαιτέρω έρευνα και διερεύνηση της σχέσης του Φιλήμονα με την οικογένεια Υψηλάντη, προκειμένου να διασαφηνιστούν πλήρως τα κίνητρα του Φιλήμονα, στην επιλογή του να γράψει την Ιστορία της Φιλικής Εταιρείας και την Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, καταθέτοντας γεγονότα, στα οποία εμπλέκονταν άμεσα και ουσιαστικά τα μέλη της οικογενείας Υψηλάντη. Πρέπει, λοιπόν, να απαντηθεί με σίγουρα επιχειρήματα αν έκανε μια εξιστόρηση πραγματικών γεγονότων, τα οποία θεωρούσε σημαντικά να καταγραφούν, ή αν έγραψε μια θριαμβολογία, έναν εξυψωτικό έπαινο, μια κατευθυνόμενη ιστορία για τους Υψηλάντηδες.
- Παραμένει προς περαιτέρω μελλοντική έρευνα και εργασία η αποδελτίωση του *Αιώνα*.

Η διερεύνηση των κινήτρων του Φιλήμονα από τη δική μου οπτική σκοπιά, δηλαδή από τη σκοπιά ενός μελετητή σχεδόν 200 χρόνια μετά τη δημοσίευση του Δοκιμίου για τη Φιλική Εταιρεία, δεν μπορεί να αποφύγει εντελώς την επίδραση και χρήση της φαντασίας. Η ανακατασκευή του νοήματος των πράξεων του Φιλήμονα, εντός μίας συγκεκριμένης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας, «συνιστά το περιεχόμενο του βεμπεριανού «κατανοείν», του Verstehen, και ο κάθε μελετητής, όπως και εγώ, ως «κοινωνικός επιστήμονας είναι υποχρεωμένος, για να ανακατασκευάσει το νόημα των σχέσεων που μελετά, να χρησιμοποιήσει μεθοδικά κάποιες «ικανότητες» που μοιάζουν πολύ με ό,τι συνήθως αντιλαμβανόμαστε ως ενεργοποίηση της φαντασίας... χρησιμοποιώντας- για να παραφράσουμε τον C.W. Mills- την «επιστημονική του φαντασία».¹⁶¹

---

¹⁶¹ Κουζέλης, Γ., «Εισαγωγή. Η φαντασία στην επιστήμη» στο Κουζέλης Γ. - Ψυχοπαίδης Κ. (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα 1996, σελ. 15.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

- Αγαπητός, Αγαπ., *Οι ένδοξοι Έλληνες του 1821*, τ.Α΄, Πάτρα 1877.
- Άρς, Γκριγκόρι, *Η Φιλική Εταιρεία στη Ρωσία*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2011.
- Aron, R., *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, Γνώση, Αθήνα 1991.
- Barker, Hannah and Simon Burrows eds. *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America, 1760-1820*, Cambridge: Cambridge University Press 2002.
- Blanning, T.C.W., *The Culture of Power and the Power of Culture: Old Regime Europe 1660-1789*, Oxford university press 2002.
- Bloch, M., *Απολογία για την Ιστορία: Το επάγγελμα του ιστορικού*, εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1994.
- Γιακωβάκη, Ν., «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία. Η συμβολή της στη διαμόρφωση της νεοελληνικής δημόσιας σφαίρας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ.8, 2006.
- Γούδας, Α., *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, εθν. τυπογραφείο, Αθήνα 1869-1876.
- Γριτσόπουλος, Τάσος, *Φιλικά Κείμενα: Εμμ. Ξάνθου Απολογία- Παν. Αναγνωστόπουλου Παρατηρήσεις*, Μνήμων, Αθήνα 1979.
- Cavallo G., Chartier R., (επιμ), *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*, μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
- Δεσποτόπουλος, Αλ., *Ιωάννης Φιλήμων : Αγωνιστής, δημοσιογράφος, ιστορικός*, Ανάτυπο, Αθήνα 1967.
- Δημαράς, Κ.Θ., «Το σχήμα του Διαφωτισμού», στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.
- Δημαράς, Κ.Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 6^η έκδοση, Ερμής, Αθήνα 1993.

Δρούλια, Έλλη, *Η Εφημερίδα ΧΡΟΝΟΣ του Ιωάννη Φιλήμονα-1833*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Παράρτημα του Περιοδικού ΜΝΗΜΩΝ αρ.16, Αθήνα 2010.

Δρούλια, Λ., Κουτσοπανάγου Γ.,(επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974*, ΕΙΕ, Αθήνα 2008.

Dakin, Douglas, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001.

Dilthey, W., « Η κατανόηση άλλων προσώπων και των εκφάνσεων της ζωής τους» (1910» στο Κουζέλης Γ. - Ψυχοπαίδης Κ. (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα 1996.

Frangos, G., *The Philiki Etairia: A Premature National Coalition*, Clogg, R.(ed.), *The Struggle for Greek Independence*, London 1973.

Ηλιού, Φ., «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο Παναγιωτόπουλος, Β., (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.2, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003.

Ηλιού, Φ., *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005.

Habermas, Jurgen, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, νήσος, Αθήνα 1997 [1962].

Habermas, Jurgen, «Γνώση και διαφέρον» (1965), στο Κουζέλης Γ. - Ψυχοπαίδης Κ. (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα 1996.

Hering, G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμ. Α΄, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004.

Hobsbawm, E.J., *Primitive rebels*, Norton and company, N. York 1965.

Hobsbawm, E.J., *Για την Ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.

Hobsbawm, E.J., *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000.

Θεοδωρίδης, Γ., «Ένα σύγχρονο κράτος : η πολιτική οργάνωση του αγώνα 1822 – 1827» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003.

Καμπούρογλους, Δ.,(επιμ.) «Ανέκδοτον υπόμνημα του Φιλικού Ξάνθου», *Αρμονία*, τ.2, αρ.11, 1901.

Καμπούρογλους, Δ., «Φιλήμων Ιωάννης», στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, (2^η έκδοση), τόμος 23^{ος}, ο φοίνιξ, Αθήνα 1956.

Καρ, Ε.Χ., *Τι είναι ΙΣΤΟΡΙΑ*; (2^η έκδοση), Γνώση, Αθήνα 1999.

Καραμανωλάκης, Βαγ., *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2006.

Κατηφόρη, Δέσποινα, «Ενέργειες του Ιωάννη Φιλήμονος για την έκδοση φιλοκαποδιστριακής εφημερίδας», *Μνήμων*, τ. 2, Αθήνα 1972.

Κιουσιοπούλου, Τόνια, *Η εφημερίδα Εποχή 1834-1835*, Μνήμων, Αθήνα 1986.

Κόκκινος, Δ., *Η ελληνική επανάσταση*, Μέλισσα, Αθήνα 1959-60.

Κόκκωνας, Ιω., «Πατριωτικές Προεπαναστατικές Εταιρείες», στα *Ιστορικά της εφημερίδας Ελευθεροτυπία*, 14/9/2000.

Κολοκοτρώνης, Θ., *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από το 1770- έως τα 1836. Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 1846-1851.

Κονόμος, Ντίνος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η Ελληνική Εθνεγερσία*, Αθήνα 1972.

Κουζέλης Γ. - Ψυχοπαίδης Κ. (επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα 1996.

Κουζέλης, Γ., «Εισαγωγή. Η φαντασία στην επιστήμη» στο Κουζέλης Γ - Ψυχοπαίδης Κ.(επιμ.), *Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών*, νήσος, Αθήνα 1996.

Κουμαριανού, Αικ., «Ελληνικός Τύπος», στο Κιτρομηλίδης Π.- Σκλαβενίτης Τρ. (επιμ.) *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004.

Κουμαριανού, Αικ., «Αιών» στο Δρούλια, Λ., Κουτσοπανάγου Γ.,(επιμ), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974*, ΕΙΕ, Αθήνα 2008.

Κουμπουρλής, Γιάννης, «Η επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού Κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», στο *Η Ελληνική επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ.-εισαγ. Πιζάνιας Π., Κέδρος, Αθήνα 2009.

Κουμπουρλής, Γιάννης, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λόγιων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού (1782-1846)*, ΕΙΕ, Αθήνα 2012.

Κρεμμυδάς, Β., «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και οι επιπτώσεις της στην επανάσταση του 1821», *Μνήμων*, τόμ. 6^{ος}, Αθήνα 1976-7.

Λαμπίρη-Δημάκη, Ιωάννα, *Κοινωνιολογία και Ιστορία : ομοιότητες και ιδιαιτερότητες*, Παπαζήσης, Αθήνα 1989.

Λέκκας, Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, (2^η έκδοση), Κατάρτι, Αθήνα 1996.

Λιάκος, Α., Πάσχος, Γ., κ.ά, *Ο Karl Marx και η Φιλοσοφία*, Α΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο, Ιωάννινα 3-5/11/1983, Gutenberg, Αθήνα 1986-7.

Λούκος, Χρ., «Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας: πολιτικό έργο, συναίνεση και αντιδράσεις» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003.

Λούκος, Χρ., «Η επανάσταση του 1821, από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004.

Μάγερ, Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου 1790-1900*, εκδ. Δημόπουλος, Αθήνα 1957.

Μαργαρίτης, Γ., «Το Έθνος», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ.11, δομή, Αθήνα.

Μπαλτά, Ευαγ., «Οι οθωμανικές σπουδές στην νεοελληνική ιστοριογραφία» στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004.

Μωραϊτίνης – Πατριαρχέας, Ελ., *Απομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Υψηλάντη*, κέδρος, Αθήνα 1986.

Melton, James Van Horn, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe: New Approaches to European History*. Cambridge: Cambridge University Press 2001.

Muratorì, L.A., *Ηθική Φιλοσοφία*, μετάφραση Ιώσηπος Μοισιόδακας, 1761.

Noiriel, Gerard, “ Pour yne approche subjectiviste du social”, *Annales Economies, Societes, Civilisations*, 44e annee, N.6, 1989.

Ξάνθος, Εμμ., *Ιστορικόν Υπόμνημα περί της συστάσεως της Εταιρείας των Φιλικών*, 1835, στο Καμπούρογλου, Δ., : «Ανέκδοτον Υπόμνημα του Φιλικού Ξάνθου», *Αρμονία*, 2, 1901

Ξάνθος, Εμμ., *Υπόμνημα προς την Εθνική Συνέλευση: Περί της Φιλικής Εταιρείας και περί αποκαταστάσεως των μελών της Αρχής της*, 1843.

Ξάνθος, Εμμ., *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, 1845.

Ξάνθος, Εμμ., *Απολογία*, στο Γριτσόπουλος, Τάσος, *Φιλικά Κείμενα: Εμμ. Ξάνθου Απολογία- Παν. Αναγνωστόπουλου Παρατηρήσεις, Μνήμων*, Αθήνα 1979.

Οικονόμου, Μιχ., *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας*, Αθήνα 1873.

Παναγιωτόπουλος, Β., «Τέκτονες και η Φιλική Εταιρεία. Εμμανουήλ Ξάνθος και Παναγιώτης Καραγιάννης», *Ερανιστής*, τ.2., Αθήνα 1964.

Παναγιωτόπουλος, Β., «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της Εθνικής Επανάστασης», στου ιδίου (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003.

Παναγιωτόπουλος, Β., « Η αριστερή ιστοριογραφία για την ελληνική επανάσταση», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004.

Παπαγεωργίου, Στ., *Από το γένος στο έθνος : η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005.

Παπαγιώργης, Κ., *Εμμανουήλ Ξάνθος, ο φιλικός*, Καστανιώτης, Αθήνα 2005.

Παπανούτσος, Ε.Π., *Ηθική*, τόμος Β΄, Δωδώνη, Αθήνα 1995.

Παπαρρηγόπουλος Κ.- Καρολίδης Π.- Αναστασιάδης Γ., *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος 9^{ος}, Αλέξανδρος, Αθήνα.

Πάσχος, Γ., «Η έννοια της επανάστασης στα νεανικά έργα του Κ. Μαρξ (1843-45)» στο *Ο Karl Marx και η Φιλοσοφία*, Α΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο, Ιωάννινα 3-5/11/1983, Gutenberg, Αθήνα 1986-7.

Περραιβός, Χρ., *Απομνημονεύματα Πολεμικά*, τ. Α΄, Αθήνα 1836.

Πετρόπουλος, Ι.Α., Κουμαριανού, Αικ., *Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους: οθωνική περίοδος 1833-1843*, Παπαζήσης, Αθήνα 1982.

Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., «Ο Ιωάννης Φιλήμων και το έργο του», εισαγωγή στο Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τόμος Α΄, Αθήνα 1963.

Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., *Η Φιλική Εταιρεία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964.

Ραγκαβής, Αλ., «Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επαναστάσεως: υπό Ιωάννου Φιλήμονος», *Πανδώρα*, τ. ΙΑ΄, τεύχος 242, 1860.

Ροτζώκος, Ν., «Το έθνος ως πολιτικό υποκείμενο, σχόλια για το ελληνικό εθνικό κίνημα», στο *Η Ελληνική επανάσταση του 1821, ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Πιζάνιας Π. (επιμ.-εισαγ.), Κέδρος, Αθήνα 2009.

Ritsert, J., *Τρόποι σκέψης και βασικές έννοιες της Κοινωνιολογίας*, Κουζέλης Γ. (επιμ.), 2^η έκδοση, Κριτική, Αθήνα 1996.

Roberts. J.M, *the Mythology of the Secret Societies*, Watkins publishing, London 2008.

Σβολόπουλος, Κ., «Η σύσταση της Φιλικής Εταιρείας: μία επαναπροσέγγιση», *ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ*, 18:35, Μέλισσα, Αθήνα Δεκέμβριος 2001,

Σκλαβενίτης Τρ., «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών 1828-1876», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, τόμ. Α', Αθήνα 2004.

Σκοπετέα, Έλλη, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα : Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Σπηλιάδης, Ν., *Απομνημονεύματα*, τόμ. Α', Β', τυπ. Χ.Ν. Φιλαδέλφειας, Αθήνα 1851-2.

Σφυρόερας, Β., «Η συνέλευση του Άργους», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

Τρικούπης, Σπ., *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως*, Λονδίνο 1862.

Τσελάλης, Αγ., *Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος, ο φιλικός*, Τυπογραφείο Φυλακής-Σχολής Αβέρωφ, Αθήνα 1933.

Τσουγκαράκη – Αγγελομάτη, Ελ., «Ιστορικές πηγές του αγώνα: έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003.

Φιλήμων, Ιω., *Επιστολή του κυρίου Α.Θ. Δημητρίου προς τον εις Τριέστιον κύριον*, 15/27 Οκτωβρίου 1831.

Φιλήμων, Ιω., *Εφημερίδα ΧΡΟΝΟΣ*, αποδελτιωμένη στο Δρούλια, Έλλη, *Η Εφημερίδα ΧΡΟΝΟΣ του Ιωάννη Φιλήμονα-1833*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Παράρτημα του Περιοδικού ΜΝΗΜΩΝ αρ.16, Αθήνα 2010 και διαθέσιμη σε ψηφιακή μορφή από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Φιλήμων, Ιω., *Εφημερίδα ΑΙΩΝ*, διαθέσιμη σε ψηφιακή μορφή από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

- Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναυπλία 1834.
- Φιλήμων, Ιω., «Εισαγωγή» στο Π.Π. Γερμανού, *Υπόμνημα περί της επανάστασεως*, Αθηνά, Αθήνα 1854.
- Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1859-61.
- Φιλήμων, Ιω., «Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάνται» στο Φωτιάδης, Ε.Π., (επιμ), *Νεοελληνική Ιστοριογραφία*, τόμος Α', Αετός Α.Ε, Αθήνα 1954.
- Φράγκος, Γεώργιος, «Φιλική Εταιρεία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδ. Αθηνών ΑΕ, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975.
- Φραντζή, Αμβ., *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τόμος 1^{ος}, 1839.
- Φρεαρίτης, Κ., «Ο τρίτος τόμος της Ιστορίας της ελληνικής επανάστασεως : υπό Ιωάννου Φιλήμονος», *Πανδώρα*, τ. ΙΑ', τεύχος 258, 1860.
- Φωτιάδης, Ε.Π., (επιμ), «Ιωάννης Φιλήμων», βιογραφικό σημείωμα στο *Νεοελληνική Ιστοριογραφία*, τόμος Α', Αετός Α.Ε, Αθήνα 1954.
- Χριστόπουλος, Αθ., *Πολιτικά Παράλληλα*, τυπογραφείο Εβεράρτου Κ., Παρίσι 1833.
- Χρυσανθόπουλος, Φ., *Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επανάστασεως*, τυπογραφείο Σακελλαρίου, Αθήνα 1858.
- Χρυσανθόπουλος, Φ., *Βίοι Πελοποννησίων Ανδρών*, τυπογραφείο Σακελλαρίου, Αθήνα 1888.
- Ψυχοπαίδης, Κ., *Ιστορία και Μέθοδος*, Σμίλη, Αθήνα 1994.
- Weber, M., *Η Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.

ΨΗΦΙΟΠΟΙΗΜΕΝΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Εφημερίς Αθηνών, Αθήνα, 6/7/1824-15/4/1826.

Τριπτόλεμος, Συντάκτης Γ. Παλαιολόγος, Ναύπλιο, 26/7/1833-20/12/1833.

Η Εποχή (L' Époque), Υπ. Συντάκτης Γ.Μ. Βίκης, εκ της τυπογραφίας Κ. Πάλλη, Ναύπλιο, 23/9/1834-21/3/1835.

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Υπόμνημα του Εμμ. Ξάνθου στην Εθνοσυνέλευση της 3^η Σεπτεμβρίου 1943, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο:

<http://karavaki.files.wordpress.com/2012/10/xanthos-ethnosyn1.pdf> (8/9/2013)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α΄: Δημοσιευμένα έργα και έγγραφα του Φιλήμονα

Η εργογραφία του Ιω. Φιλήμονα έχει καταγραφεί από προηγούμενους ερευνητές. Πολλά από αυτά έχουν αναφερθεί, ήδη, στην παρούσα εργασία. Εδώ, όμως, γίνεται μια προσπάθεια να κατηγοριοποιηθεί το έργο του, με παράλληλη καταγραφή και ενημέρωση, αν έχουν δημοσιευθεί και πού (όπου αυτό κατέστη δυνατό, σύμφωνα με τη συσταθείσα βιβλιογραφία), ως εξής:

Αυτοτελή έργα

Επιστολή του κυρίου Αθ. Δημητρίου προς τον εις Τριέστιον κύριον, Ναύπλιο, τέλη 1831-αρχές 1832.

Δοκίμιον περί της Φιλικής Εταιρείας, Ναύπλιο, 1834.

Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επανάστασεως, Αθήνα, 1859 (2 τόμοι), 1860 (3ος τόμος), 1861 (4ος τόμος).

Κείμενα δημοσιευμένα αλλού

«Προλεγόμενα» στα *Απομνημονεύματα του Π. Π. Γερμανού*, Συγγραφή 3/8/1837.

Μελέτη «Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης», δημοσιευμένη στο *Εθνικό Ημερολόγιο Μαρίνου Π. Βρεττού*, 1863, σελ.136-152,¹⁶² και αναδημοσιευμένη στο Φωτιάδης, Ε.Π., (επιμ.), «Ιωάννης Φιλήμων», βιογραφικό σημείωμα στο *Νεοελληνική Ιστοριογραφία*, τόμος Α΄, Αετός Α.Ε, Αθήνα 1954, σελ. 86-99.

«Δικηγόρου πάρεργα. Ημερολόγιον απόρου αγωνιστού» υπό Γ. Ι. Φ. Φυλλάδιο εκδοθέν ως παράρτημα του περιοδικού *Εθνική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα, 1870.¹⁶³

---

¹⁶² Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., «Ο Ιωάννης Φιλήμων και το έργο του», εισαγωγή στο Φιλήμων, Ιω., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμος Α΄, Αθήνα 1963, σελ. 28.

¹⁶³ ό.π. σελ. 2. Σύμφωνα με τον Πρωτοψάλτη έχει γραφτεί πιθανότατα από τον Ιω. Φιλήμονα ή το γιο του Γεώργιο σχετικά με τη ζωή της οικογένειας του Φιλήμονα. Δυστυχώς, δεν μπόρεσα να το εντοπίσω.

Άρθρο με χαρακτηρισμό του Θ. Κολοκοτρώνη κατά τη λογοδοσία του προέδρου του συλλόγου Παρνασσός Ν. Λεβίδου (έτος 7ο, 1873, σελ.70).¹⁶⁴

Βιογραφίες ανδρών δημοσιευμένες στον *Αιών*

Η κατά Ιωάννην Φιλήμονα Σύντομος Βιογραφία του Ν. Σπηλιάδου, Ναύπλιο, 1868 (αναδημοσίευση στον *Αιών* , φ.2310 και 2312)

Βιογραφία Κ. Ράμφου : *Αιών*, 28/10/1871

Βιογραφία Θ. Κολοκοτρώνη : *Αιών*, 8/5/1872

Επιτάφιος Λόγος εις Ιωάννην Παπαρρηγόπουλον : *Αιών*, 21/11/1874

Αρθρογράφησε στις εφημερίδες *Χρόνος και Αιών*, τις οποίες εξέδιδε. Αντίτυπο της εφημερίδας *Χρόνος* βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, το οποίο προέρχεται από δωρεά και ανήκε στην προσωπική Βιβλιοθήκη του Ιω. Φιλήμονα. Ο Τιμολέων Φιλήμων δώρισε ολόκληρη τη συλλογή εφημερίδων του πατέρα του και πλήθος σπάνιων βιβλίων και εφημερίδων.¹⁶⁵ Οι εφημερίδες έχουν ψηφιοποιηθεί και είναι διαθέσιμες από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

Άρθρο του περί της αλώσεως του Ναυπλίου δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα "Ελπίς" 3/12/1836 .¹⁶⁶

Μακροσκελής άρθρο με τίτλο «Αι περί του Κυβερνήτου συκοφαντίαι» (*Αιών*, αρ.191,25/8/1840), καταγράφεται από την Δ. Κατηφόρη¹⁶⁷ .

---

¹⁶⁴ ό.π., σελ. 28.

¹⁶⁵ Η συγκεκριμένη πληροφορία αναφέρεται από την Έλλη Δρούλια (Δρούλια, Έλλη, ό.π., σελ. 42) και είναι δημοσιευμένη στο *Βιβλιόφιλο*, έτος Θ',αριθ.1, 1-3/1955, σελ. 6.

¹⁶⁶ Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., ό.π., σελ. 28.

¹⁶⁷ Κατηφόρη, Δέσποινα, «Ενέργειες του Ιωάννη Φιλήμονος για την έκδοση φιλοκαποδιστριακής εφημερίδας», *Μνήμων*, τ. 2, Αθήνα 1972, σελ. 279.

Στο Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης υπάρχουν *έγγραφα*, καταγεγραμμένα με τους αριθμούς 4307-9147, ως Ιστορικών Αρχείον Φιλήμονος.¹⁶⁸ Σε αυτά περιλαμβάνεται και το υλικό για τα επόμενα έτη της Επανάστασης, που δεν είχε καταφέρει να αναφέρει στο *Δοκίμιο για την Επανάσταση* και το οποίο είχε συγκεντρώσει ο Φιλήμων (έγγραφα και αντίγραφα εγγράφων, πρωτότυπα των δημοσιευθέντων από αυτόν έγγραφα, σημειώσεις και χειρόγρατά του). Το Αρχείο πουλήθηκε από τους κληρονόμους του στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Πολλά από αυτά έχουν δημοσιευτεί και μερικά εξ' αυτών είναι τα κάτωθι:

Χειρόγραφο περί των γεγονότων 1828-1829, συνταχθέν πιθανότατα το 1831-1832, όπου αναφέρεται η πρόθεσή του να γράψει την ιστορία του πολέμου του 1821, φυλασσόμενο στο Τμ. Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης (αριθμ.εγγ.2139).¹⁶⁹

«Συνοπτική Έκθεσις περί των αιτιών της διαλυθείσης Ελληνικής Διοικήσεως της Α' περιόδου, της συγκροτηθείσης Εθνικής Συνελεύσεως, περί του τρόπου της συστηθείσης Διοικήσεως της Β' περιόδου και της εσχάτως γενομένης φατρίας κατ' αυτής», έχει εκδοθεί σχολιασμένο από τον Τάσο Αθ. Γριτσόπουλο στο «Ιωάννου Φιλήμονος, Συνοπτική Έκθεσις περί της Ελληνικής Διοικήσεως Α' και Β' περιόδου», *Μνημοσύνη Η'* (1980-1981). Αυτό το χειρόγραφο των 142 φύλλων βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο φάκελο VI, με τους αριθμ.8789-8790. Στο ίδιο σημείο ο Γριτσόπουλος αναφέρεται και σε άλλο χειρόγραφο του Φιλήμονα με τον τίτλο «Αι προκαταρκτικά αιτίαι της επιδρομής και των εισβολών των εχθρών εις την Πελοπόννησον», γραμμένο τον 11/1822.¹⁷⁰

Έγγραφο του Ιω. Φιλήμονα προς τον Όθωνα (Αθήνα, 20 Ιουλίου/1Αυγούστου 1837), δημοσιευμένο από τον Τριαντάφυλλο Ε. Σκλαβενίτη στο «Το εθνικό πάνθεον

---

¹⁶⁸ Η πληροφορία αυτή είναι καταγεγραμμένη από τους Δεσποτόπουλο Αλ. (ό.π.σελ.27), τη Δρούλια Έλλη (ό.π. σελ. 30) και τον Πρωτοψάλτη, Ε.Γ.(ό.π. σελ. 31).

¹⁶⁹ Δεσποτόπουλος, Αλ., ό.π. , σελ. 18.

¹⁷⁰ Δρούλια, Έλλη, ό.π., σελ. 15.

των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)»¹⁷¹. Βρίσκεται σε σχετικό υποφάκελο στα Γ.Α.Κ (Οθωνικό αρχείο, Υπουργείο Παιδείας, φ.47).

Ανέκδοτη αναφορά του 1825, που βρίσκεται στα Γ.Α.Κ (Αρχείον Φάλαγγος) και μέρος της αναφέρεται από τον Πρωτοψάλτη.¹⁷²

Έγγραφο του Ιω. Φιλήμονα προς τη Διοίκηση του Ελληνικού Έθνους (Ναύπλιο, 16/12/1826), δημοσιευμένο, επίσης, από τον Πρωτοψάλτη.¹⁷³

Έγγραφο με κριτικές σημειώσεις με τίτλο «Αι προκαταρκτικά αιτίαι της επιδρομής και της εισβολής των εχθρών εις την Πελοπόννησον» (Νοέμβριος 1822), δημοσιευμένο στο Πετρακάκου, Δ., *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος*, τ.1, Αθήνα, 1935, σελ. 303-304.¹⁷⁴

Επιστολή του Φιλήμονα, που βρισκόταν στα χέρια του Α. Κουμουνδρουράκη, δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «Ενθύμησις περί του κινήματος του Γερουσιαστού Π. Μαυρομιχάλου» στην εφημερίδα «Ο Φίλος του Λαού» (αρ.76,26/9/1840).¹⁷⁵

Προκήρυξη προς τον Αυγουστίνο Καποδίστρια (7/4/1831) με τον τίτλο «Ειρηνικός», δημοσιευμένη από τη Δέσποινα Κατηφόρη. Βρίσκεται στο Αρχείο Καποδίστρια (φ.386, Ιω. Φιλήμων, 7/4/1831).¹⁷⁶

Νέα αναφορά στον Αυγουστίνο, 21/4/1831, δημοσιευμένη από τη Δέσποινα Κατηφόρη. Βρίσκεται στο Αρχείο Καποδίστρια,(φ.386, Ιω. Φιλήμων, 21/4/1831).¹⁷⁷

---

¹⁷¹ Σκλαβενίτης Τρ., «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών 1828-1876», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, τόμ. Α', Αθήνα 2004, σελ. 173.

¹⁷² Πρωτοψάλτης, Ε.Γ., *ό.π.*, σελ. 9.

¹⁷³ *ό.π.*, σελ.18.

¹⁷⁴ Κατηφόρη, Δέσποινα, *ό.π.*, σελ. 274-275.

¹⁷⁵ *ό.π.*, σελ.276.

¹⁷⁶ *ό.π.*, σελ.292-4.

¹⁷⁷ *ό.π.*, σελ.295-6.

Σημειώνεται πως στο αριθμ. 9143 χειρόγραφο έγγραφο του Αρχείου Φιλήμονα, το οποίο μελέτησα, υπάρχει μεταγενέστερη αναφορά πως η από 10/10/1821 Επιστολή Ξάνθου συνδέεται με τη διένεξη Ξάνθου-Αναγνωστόπουλου και πως έχει δημοσιευτεί από τον Κ.Κ. Χατζόπουλο στο περιοδικό "*Revue des etudes sud-est europeennes*", τόμος 1980.

Αξίζει να σημειωθεί πως, σε μέρος του Αρχείου του Φιλήμονα που ερεύνησα (αριθμ.εγγρ.9051-9192), βρέθηκαν δύο οθωμανικά έγγραφα (αρ.9127-9128). Στο αριθμ.9128 αναγράφεται από άλλο μελετητή, πως φαίνεται ως Διακήρυξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη, από τις Παραδουνάβιες Περιοχές, προς Τούρκους, ενημερώνοντάς τους για τον πόλεμο των Ελλήνων κατά των Οθωμανών και κατά του Σουλτάνου.

Ο Φιλήμων θέλησε να αφήσει μια γραπτή παρακαταθήκη στις μελλοντικές γενιές, καθώς το νέο Κράτος έπρεπε να έχει γερές ιδεολογικές βάσεις στο παρελθόν, ικανές να το υποστηρίξουν και να το ωθήσουν στην ανάπτυξη. Παράλληλα με την προσπάθεια συλλογής εγγράφων από τον Φιλήμονα, ξεκίνησαν, ήδη, από τον πρώτο χρόνο της νεοσύστατης ελληνικής κυβέρνησης, οι επίσημες ενέργειες από το Κράτος για τη δημιουργία δημόσιου αρχείου, στα πλαίσια ανασυγκρότησης δημόσιας εθνικής μνήμης, αλλά και σύστασης της κρατικής διοίκησης.¹⁷⁸

---

¹⁷⁸ Συγκεκριμένα και συνοπτικά, μπορούν να καταγραφούν οι εξής βασικές κυβερνητικές κινήσεις :

Α. Την 1^η/3/1822 το Εκτελεστικό Σώμα εξέδωσε εγκύκλιο διαταγή για την τήρηση αρχείων και πρωτοκόλλου από τα Υπουργεία και τις πάσης φύσεως δημόσιες αρχές. (Τσουγκαράκη – Αγγελομάτη, Ελ., «Ιστορικές πηγές του αγώνα : έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ.3, ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2003, σελ. 374).

Β. «Τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, όταν Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου ήταν ο Σπυρίδων Τρικούπης (1833-1834), αποφασίστηκε να συλλεγούν τα ψηφίσματα και οι κυβερνητικές πράξεις των ετών της Επανάστασης μέχρι την έλευση του Όθωνα» (Τσουγκαράκη – Αγγελομάτη, Ελ., *ό.π.* σελ. 375). Στο γενικότερο κλίμα δημιουργίας αρχείων είναι και η δημοσίευση της Γραμματείας Επικρατείας επί των Εσωτερικών στο ΦΕΚ, αριθμ.1 Α'16-2-1833, σύμφωνα με την οποία είναι επιβεβλημένη η συλλογή των φύλλων της Εφημερίδας της Κυβέρνησης από κάθε Κοινότητα με ταυτόχρονη διατήρηση τους σε Αρχείο, το οποίο πρέπει να είναι πάντα πλήρες.

Γ. Με την ΙΔ' Συνεδρίαση της Βουλής στις 7/12/1855, πάρθηκε η Απόφαση για περισυλλογή πάσης φύσεως εγγράφων, που θα αποτελέσουν την παρακαταθήκη δημόσιας μνήμης, και συστάθηκε Επιτροπή για την συλλογή των εθνικών αρχείων. «Ζητήθηκε από το Ελεγκτικό Συνέδριο, τις μονές και άλλες δημόσιες αρχές να καταθέσουν στην Επιτροπή όσα δημόσια έγγραφα κατείχαν» (*ό.π.* σελ. 376).

Στο κυβερνητικό κάλεσμα της 7/12/1855 αποκρίθηκε ο Φιλήμων, παραδίδοντας το πρωτότυπο Καταστατικό της εν Καλτετζαίς Γερουσίας της 26^{ης} Μαΐου 1821. Υπήρξε, άλλωστε, ένας από τους αγωνιστές που συνέλεξαν πλήθος εγγράφων, πολλά από τα οποία παρέθεσε στα συγγράμματά του. Επιπλέον, συνέλεξε και δημοσίευσε οθωμανικά έγγραφα¹⁷⁹, καθώς πίστευε πως είναι μεγάλη η σημασία τους στη συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας, άποψη που άρχισε να υποστηρίζεται και να ενισχύεται από τους Έλληνες ιστορικούς τον 20^ο αιώνα και πιο συγκεκριμένα «οι οθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα αποκτούν υπόσταση στην εικοσαετία 1980 – 2000».¹⁸⁰

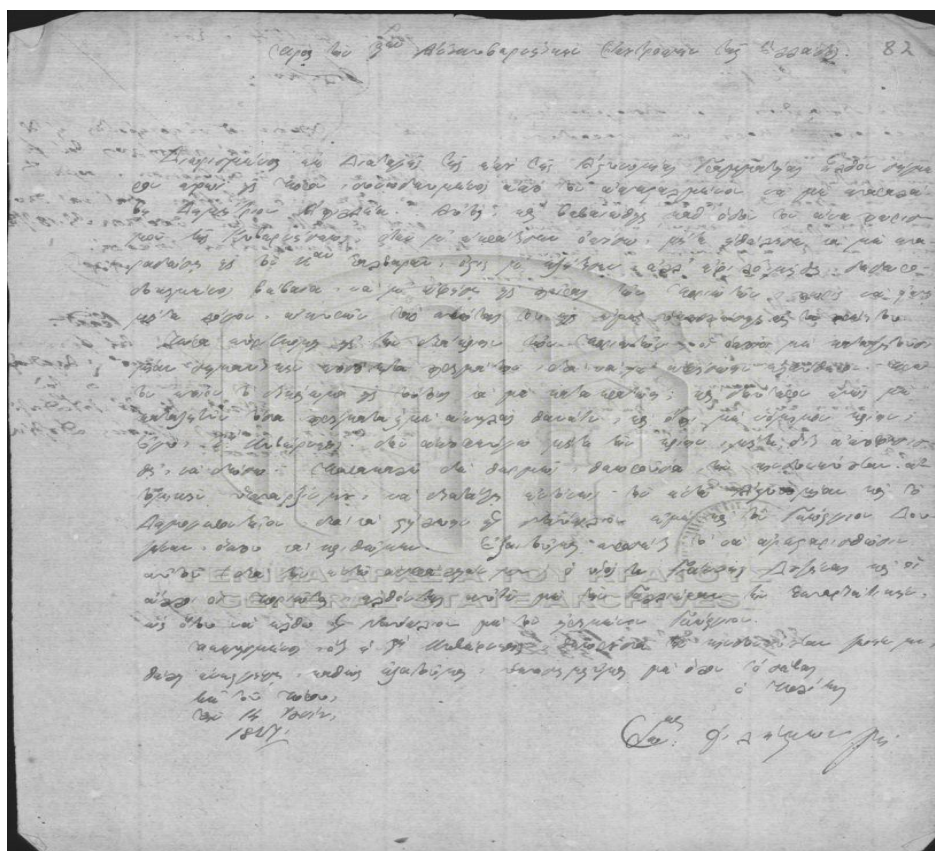

Δ. Τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), ιδρύθηκαν το 1914 από τον τότε Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο. Στην κατηγορία «Μικροί Κλάδοι» υπάρχει ο φάκελος φ.15, που περιέχει σχετικά έγγραφα με τη Φιλική Εταιρεία του 1821.

¹⁷⁹ στο *Δοκίμιο περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. Β΄, σελ 307 και τ. Γ΄, σελ. 438,458,469-70.

¹⁸⁰ Μπαλτά, Ευαγ., «Οι οθωμανικές σπουδές στην νεοελληνική ιστοριογραφία» στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σελ. 267.

Παράρτημα Β': Η ΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΥΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΦΙΛΗΜΟΝΑ

G. A. Z. ...